Cryptogram

Adriaan Morriën

bron
Adriaan Morriën, *Cryptogram*. G.A. van Oorschot, Amsterdam 1968

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/morr001cryp01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

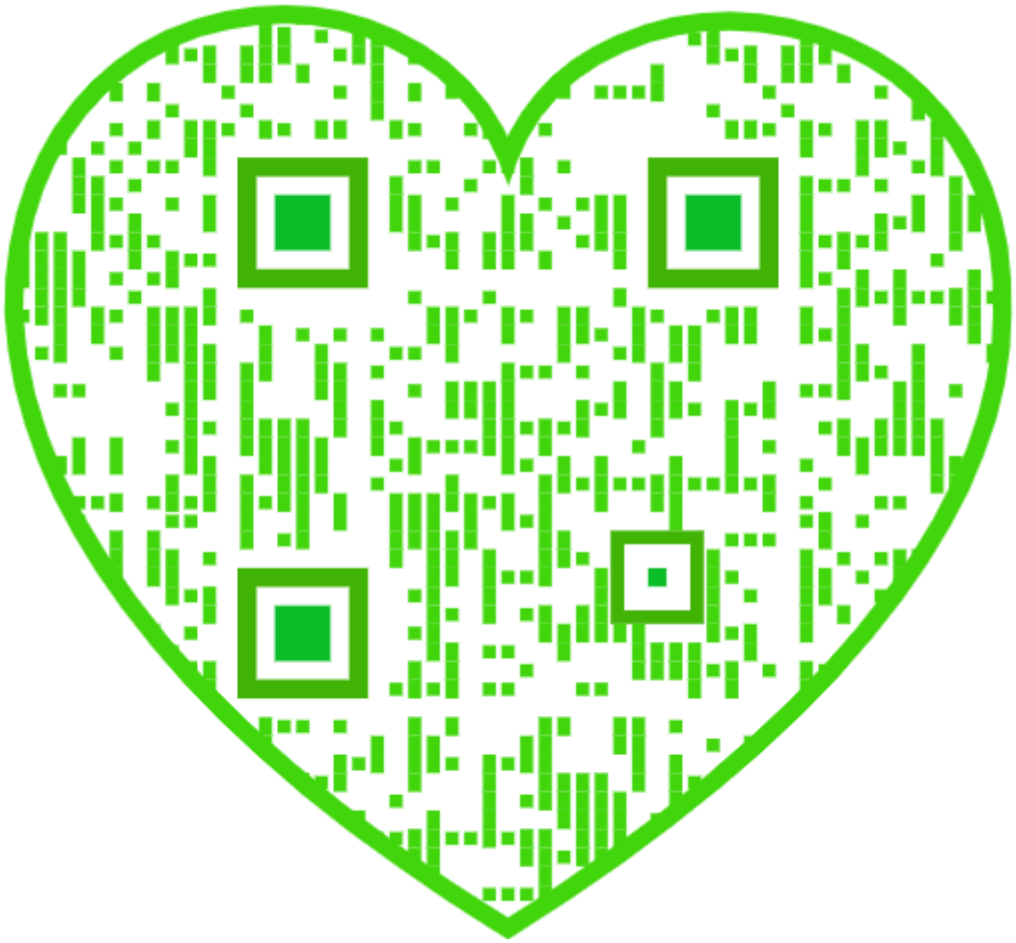

Cryptogram

1

Lezing van A.v.S. over Kafka in een bovenzaaltje van het P. hotel. De eerste keer dat ik hem na zijn repatriatie uit Praag ontmoet. Hij is nog nerveuzer geworden. Tijdens de lezing, die hij improviseert, heeft hij zijn gezicht niet in bedwang. Hij brengt het hoofd naar voren, waardoor de nek stijf wordt, spert de ogen open, trekt de wenkbrauwen op, verandert de stand van zijn mond. Eén keer brengt hij zijn mondhoeken uit een omhooggetrokken stand snel in een zo laag mogelijke, waardoor hij zijn toehoorders met een onmiskenbare virtuositeit twee volkomen verschillende gezichten laat zien. Een andere keer wrijft hij met de linkerhand over het rechteroog dat, als het zichtbaar wordt, gesloten is, naar beneden uitgerekt. Gedurende deze vertoning blijft het linkeroog open, gewoon.

Ik vroeg mij af hoeveel er in deze tics aan onbewuste Kafka-imitatie meespeelt. Volgens Janouch sprak Kafka ook zeer sterk met zijn gezicht, zijn wenkbrauwen, ogen en lippen. Bij A. is het verder een drang tot zelfverminking, een onvermogen om het eigen gezicht als een geheel te aanvaarden en te bespelen, een te grote en pijnlijke bewustheid waardoor de werktuiglijkheid is verstoord. Telkens ontglipt hem een onderdeel dat zich op een krampachtige wijze zelfstandig maakt. Diezelfde ongecoördineerdheid is er in zijn spreeken schrijfstijl. Een opstel van hem valt uiteen, opent onmiddellijk talloze wegen, brengt de lezer voetstoots in een doolhof. Vooral vóór de pauze onderbrak A. zijn lezing onophoudelijk met lange tussenpozen van wel tien tot twintig sekonden, waarin hij zijn toehoorders zijn tics voorspeelde. Dikwijls keek hij ons, op de eerste rij, doordringend, vragend, steunzoekend, of flauw en ironisch glimlachend aan. Ik vond die stilten plezierig, omdat zij tegemoet kwamen aan de dromerige gemakzucht waarmee ik lezingen onderga. Opwindend waren zij ook. Iedere pauze kon het einde van de improvisatie en het falen van de spreker betekenen.

Dertig tot veertig mensen in het zaaltje, voor het merendeel meisjes en vrouwen. Een groot dik erg mooi zwart meisje, met geweldige ronde borsten. Bij een dergelijk meisje heeft het overdadige vlees

niets afstotends. Integendeel, het verhoogt de aantrekkelijkheid, verdubbelt de begeerte. Het toont aan hoever de idee, die wij ons van vrouwelijke schoonheid maken, gaan kan. Een grensgeval. Wanneer men deze schoonheid eenmaal heeft aanvaard, springen de begeleidende attracties, waarover een slank lichaam in mindere mate beschikt, in het oog: loomheid, verhoogde warmte-uitstraling, dromerigheid van de bewegingen, onloochenbare zichtbaarheid. Zelfs haar blikken lijken weldoorvoed. Forse langzame landelijke blikken, geknipt voor de avond en de nacht. Het uittrekken van haar mantel maakte op mij de indruk van een beginnende ontkleding, die uit respekt voor de goede zeden niet werd voltooid.

Ik dacht voortdurend aan Kafka, zag er iets absurds in dat er lezingen over hem worden gehouden, terwijl hij zijn werk wou laten vernietigen. Bij een passage, die over Kafka's angst voor de muziek handelde, begon op een andere verdieping prompt een piano te jengelen. In het eerst, toen ik met A. alleen was, moest ik erg aan zijn tics wennen. Ik vatte het bektrekken op als een antwoord op wat ik vroeg of zei, een mimische aansporing tot misverstand, omdat ik niet altijd het verband begreep tussen mijn woorden en het optrekken van de wenkbrauwen, de starende blik, het muisachtige spitsen van de lippen. Later werd het mij duidelijk dat het allemaal niets met mij te maken had. De tics waren er zoals het weer er is, en zoals de arme mensen er zijn, zoals Jezus zei.

Ik vroeg R.N. of hij de dichter W.B. kende. Hij had hem, vertelde hij, eens een avond op bezoek gehad en hem daarna met de auto naar zijn hotel gebracht. De volgende ochtend, nadat R. was opgestaan en zich in de badkamer waste, werd hij door B. opgebeld, die hem vroeg of hij soms het lintje van zijn ridderorde had gevonden. R. ging in de huiskamer kijken en vond het lintje onder een stoel. In de loop van de ochtend kwam B. het halen.

S.V. vertelde mij dat de uitgever S. zich in Parijs bij de Unesco aan iemand moest presenteren. Met S. liep hij de stenen trappen van het gebouw aan de avenue Kléber op, toen hij zich herinnerde dat hij iets vergeten had. Hij liep terug naar zijn auto, trok het portier open en bukte zich naar binnen. Even later kwam hij overeind en voegde zich bij S., in zijn knoopsgat de bouton waarin hij zijn drie ridderorden had laten aanbrengen.

Ik zelf bracht eens een bezoek aan G., ten huize van zijn schoon-

zuster. G. zat aan tafel, erg opgewekt, tussen zijn vrouw en schoonzuster in. Ook hij droeg, *en familie*, op zijn revers de handige knoop met zijn drie ridderorden.

De tweede man van mijn grootmoeder, een beroepssoldaat, kreeg na een aantal jaren ‘trouwe dienst’ een zilveren medaille, die na zijn dood en na de dood van mijn grootmoeder in het bezit van mijn ouders overging. De medaille lag jarenlang in de la van de linnenkast tussen ongedragen sieraden, familiefoto's, kapotte horloges en dokumenten als het trouwboekje van mijn ouders, het huurcontract en de verzekeringspolissen. Als kind nam ik die medaille wel eens in de hand. Ze leek op een groot geldstuk dat niet meer in omloop is, zodat je er niets voor kon kopen.

Uit Parijs E.R. op bezoek, een man van in de veertig, zwart, gebrild en met iets van Engels flegma in een gezet lichaam. Jood, met de Amerikaanse nationaliteit, van gedeeltelijk Turkse afkomst. Spreekt en schrijft op zijn minst vijf, zes talen. Ik bood hem een sigaret aan, maar hij zei dat hij niet rookte. - Ik ben een Platonische opiumschuiver, beweerde hij. Eens in de twee jaar rook ik een pijp opium, een middel om van het roken van tabak af te komen. Een pijp opium is dertig maal zo duur als een pijp tabak.

In Parijs wordt door schrijvers veel hashisch gerookt. De romans van Françoise Sagan waardeerde hij niet erg. Wanneer men tegenwoordig in Parijs een oude man achter een minderjarig meisje ziet aanlopen, dan is het niet een bejaarde kinderverkrachter, maar een uitgever die een nieuwe Françoise Sagan zoekt. De Franse literatuur is bezig uit te drogen, heeft geen jeugdige reserves. R. kent iedereen, sprak over Spender als over ‘Stephen’. Had ook Maurice Sachs gekend en reeds voor de oorlog geprobeerd hem bij Jean Paulhan te introduceren. Paulhan was niet warm gelopen, had trouwens zelf reeds een genie ontdekt: Petitjean. Na de oorlog ontdekte Paulhan weer een genie: Grosjean. Ik hoef mijn anecdotes niet te verzinnen, concludeerde R., de werkelijkheid bezorgt ze mij in overvloed.

R. vertelde mij dat hij geanalyseerd was. De analyse had tien jaar geduurd. Nu was hij ontstellend normaal geworden. Het was niet moeilijk te raden dat normaal voor hem homosexueel betekende. Tegenover mensen als R. voel ik mij niet op mijn gemak. Ik schrik terug voor mijn vermoeden dat hij een snob is, een van die mensen die de literatuur begeleiden zoals een blaffende hond vroeger met een

paard meeliep. Tegelijk voel ik vaag dat hij meer is dan een snob, omdat de term snobisme na de oorlog eigenlijk verouderd is. Zelfs het snobisme is niet meer wat het geweest is. Wanneer men nu iemand een snob noemt, doet men niet veel meer dan wat puin wegruimen, waardoor hij te voorschijn komt in een hoogst voorlopige vorm, een beetje naakt ondanks zijn verfijnde gekleedheid. Het gezicht van R. staat melancholiek, wat bijna altijd voor iemand pleit.

2

Receptie ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van V.E.v.V. Aanvankelijk kwamen wij, nadat wij onze jassen hadden afgegeven, niet verder dan de hal, waar een geweldig gedrang was. Daarachter de ontvangkamer, die met gordijnen werd afgesloten toen er een toespraak moest worden gehouden. J. moesten wij reeds onmiddellijk aan de Sp.n afstaan. Er waren zoveel kennissen, dat wij op weg naar de ontvangkamer reeds bij de eerste passen tot beleefdheid, begroeting en stilstand werden gedoemd. Velen stonden of zaten bij elkaar alsof zij voor iets heel anders dan voor een felicitatie waren gekomen. Sm. klampte mij aan voor een vergadering. Sp. vroeg of ik een Franse roman over het zeemansleven wilde vertalen. Ik verwees hem naar Sm., met wie ik geen drie minuten geleden had gesproken en die mij dus nog vers in het geheugen lag. Wij begroetten J. en A. enz. Mevrouw W., klein en dik, zeilde voorbij, met veel te veel kleren aan en met iets gazigs op, om en aan haar lichaam. In haar kielzog een meisje, kennelijk een dochtertje, een jeugdige reprise met opgestoken vlechtjes, waarvan zij nu en dan met de onerotische vingers van sommige kinderen de aanwezigheid controleerde. Op bijeenkomsten als deze verbruikt men zijn meeste energie met het vermijden van mensen die men niet wil ontmoeten.

In de ontvangkamer werd geklapt. Daarna werden de gordijnen voor de zaalopening weggeschoven en vond er een soort felicitatiedefilé plaats, dat zich in een boog en op schuifelende voeten langs v.V. en zijn vrouw bewoog. Na enig gesol kwam ik naast B. te staan, die mij onmiddellijk om een artikel voor zijn krant vroeg, waarop hij reeds maanden wacht. Wij raakten in een geprikkelde discussie over de honorering van deze artikelen. Hij zei dat hij niet de vrijheid had het honorarium te verhogen. Ik antwoordde dat ik

bij andere kranten het dubbele kreeg enz. Plotseling brak hij het gesprek af. Dit was niet de juiste plaats en het geschiktste ogenblik om over geldzaken te twisten, vond hij. Even later stonden wij voor v.V. Ik liet B. de voorrang.

Er vormden zich discussiegroepjes: ik zag drie essayisten bij elkaar zitten. J., bleek en met grote ogen, was al vermoeid. De bar was te vol om te benaderen. Daarna werd het vrij snel leger, hoewel sommige gezelschappen het zich gemakkelijk maakten. Hier en daar klonk wat luidruchtigheid van experimentele oorsprong. 's G. sprak mij over de spellingkwestie van de Couperus-uitgave: onjuist dat F. de lieve mevrouw C. op de vooravond van de herdenking een beschuldigende of althans verwijtende brief had geschreven. V., een der ondertekenaars van het protest, bleek tegen honorering bereid uit Couperus voor te dragen. Later sprak ik met K. over het vertalen van opera's. K. spreekt langzaam, bijna slepend en alsof zijn gesproken letterschrift niet meer tot scherpe omtrekken in staat is. Zijn blik komt uit een nevel. Wij zagen R. met de vroegere vrouw van B.; R., hoewel reeds in de zestig, nog altijd jeugdig. Mager lichaam, groot enigszins rood, maar gedistingeerd dichterhoofd. Stijf in zijn bewegingen en met scheve hoofdstand. J. kwam afscheid van ons nemen, omdat hij met vrienden elders ging borrelen. De drank was hem hier te duur.

In de ontvangkamer stonden v.V. en zijn vrouw er als een bruidspaar bij, aan de grond genageld door de huldiging. Zouden zij het laatst opbreken en in wat voor stemming? Misschien moest men hen, verzadigd van eerbetoon, wegdragen. De vorige vrouw van v.V. was niet aanwezig, wel zijn voorvorige. Dat zou wel eens de volgorde bij huldigingen kunnen zijn. De voorvorige, altijd in een blouse van tule waardoor het sproetige bruin van haar huid heenschijnt, liep een beetje eenzaam, maar met onverminderde nieuwsgierigheid rond. H. was er, maar G. niet, omdat v.V. blijkbaar slechts met de helft van dit echtpaar is gebrouilleerd. Er was niemand van de regering, vertelde men. D. sprak mij over zijn Duitse reis. Zijn vrouw lachte voortdurend, omdat zij dat zo goed kan.

Hoe vaak is men in staat iemand te huldigen en bereid een huldiging te verdragen of uit te lokken? Een huldiging eens en voor al, in de plaats van inwoning, schijnt niet meer voldoende. Men reist als een acteur het land door en laat zich lof toezwaaien in iedere stad die

een wethouder voor Kunstzaken heeft. N. vertelde mij over een schrijver die, reeds gehuldigd in Amsterdam, de uitgever B. in Den Haag opbelde en zei: Er is mij ter ore gekomen dat men bezig is een soort bijeenkomst voor te bereiden om mij te huldigen. Niet dat ik daar nu zo erg op gesteld ben, maar als men het toch doet zou ik, om ongelukken te voorkomen, graag willen dat jij daar de organisatie van op je nam. B. verklaarde zich bereid. Hij probeerde te weten te komen welke mensen met de voorbereiding van de huldiging waren begonnen. Het lukte hem niet ze op te sporen. De huldiging vond natuurlijk wel plaats.

B. beklaagde zich over zijn betrekking, was liever in zijn vorige beroep gebleven, moet zich nu hoofdzakelijk met geldzaken bezighouden. Zijn vader is sinds enkele jaren verlamd, kleine beroerten, nog goede organen, zodat deze toestand nog lang kan duren. Ik vertelde hem dat ik A. enkele jaren geleden was tegengekomen, bijna aan het eind van de zomer. A. durfde niet naar Zwitserland met vacantie te gaan, omdat zijn vader ieder ogenblik kon sterven en hij dan voor de begrafenis terug moest komen. Ik had hem de raad gegeven zijn vader mee naar Zwitserland te nemen. B. vertelde dat de vader van A. inmiddels gestorven was, niet in de vacantie van zijn zoon. Ik besloot: Dat is het enige wat oude vaders nog voor hun kinderen doen kunnen. Mijn vader is in april gestorven.

Tenslotte spraken wij over onze eigen toekomstige ouderdom, die B. verschrikkelijk, ik belachelijk noemde. Mijn ironische ideaal: bij mijn dochters op een zolderkamertje te mogen wonen en uit een houten nap te eten. Op mijn sterfbed iets te zeggen waardoor zij moeten lachen.

3

Iedereen blijkt bij slechte films te huilen. M.N. vertelde mij dat hij vóór de oorlog een keer met S.C. naar de bioscoop was geweest en dat zij hun tranen niet hadden kunnen bedwingen. Toen zij er uit kwamen had M. aan C. gevraagd waarom zij zo hadden moeten huilen. Uit ondervoeding, had C. geantwoord. J.R. had in Parijs gesnikt bij het zien van een oude neger in een film. Vooral oude negers hebben bij haar een huileffect. Verder ook Chaplin. Van

Porgy en Bess, waarvoor zij een kaart van vijftien gulden heeft gekocht, stelt zij zich een volledige versmelting voor.

Ik vroeg H. tot welke leeftijd hij gehuild had, nadat ik hem had verteld dat ik het tot omstreeks mijn zesentwintigste had gedaan. - Jij als gelukkige jongeman hebt waarschijnlijk nooit gehuild, veronderstelde ik. - O ja, antwoordde H., gelukkige mensen worden juist veel dieper bedroefd wanneer zij door een kleinigheid worden teleurgesteld. Ik heb tot mijn vijfentwintigste jaar gehuild.

Jonge dichters worden niet geboren. Zij ontstaan op een mysterieuze wijze, zoals dappere soldaten niet echt sneuvelen maar ‘just fade away’. Zolang zij nog geen naam hebben kunnen zij overal vandaan komen. Zij zijn de verrassingen waarop een volk zichzelf trakteert, verrassingen die dikwijls teleurstellingen of moeilijkheden blijken te zijn. H.I. is een lange jonge dichter met een blonde steile kuif, tanden waarvan het lijkt of hij ze nooit gewisseld heeft en een lispelend hoewel luid stemgeluid. Door zijn luidheid vraagt hij opmerkzaamheid. Er zijn anderen, zoals B., die heel zacht praten alsof zij niet gehoord willen worden en toch, als het ware voor de vorm, aan de beleefdheid van een antwoord willen voldoen. Voordat H.I. begint te praten kijkt hij ingespannen omhoog, alsof hij zijn geheugen raadpleegt, dat bij sommige mensen juist iets boven hun voorhoofd pleegt te zweven. Hij is in gezelschap van een allerliefst hondje, bruin met witte voeten en verder nog hier en daar wat wits, bijvoorbeeld boven de ogen tussen de oren. Samen wonen zij op een kamertje. Van de manuscripten, die H.I. mij laat lezen, zijn er enkele met hondendrek bevlekt. Het hondje is door zijn baas van een van zijn zwerftochten meegenomen. Het kan stilliggen, maar niet opzitten en pootjes geven. Het verstaat Spaans. Ik vraag H.I. of hij het ook levertraan geeft. Hij kijkt mij bezorgd aan en antwoordt dat hij het levertraan heeft gegeven toen het nog klein was. Het is nu anderhalf jaar en heeft al gejongd. Wij zijn een paar keer door H.I. opgebeld, die ons vroeg of wij een van de jonge hondjes wilden hebben. Het uitlaten heeft ons afgeschrikt. Het is duidelijk dat H.I. met zijn hond een gezin vormt. Zij zijn arm, maar een hond is nooit zo arm als een mens.

Wij spreken over gedichten, die H.I. leest zoals ik ze twintig jaar geleden las: woord voor woord en met aandacht voor de kleinste details en nuances. Ik kan dat nu nog slechts bij enkele dichters.

Voor H.I. zijn de dichtbundels, die er in overvloed verschijnen, hedendaags. Hij raakt er over in geestdrift of voelt zich door een slechte regel in zijn wiek geschoten. Hij let terdege op het metrum of het rhythme. Hij spreekt over een gedicht van hemzelf soms met de grootste bewondering en voldoening, zoals het ook hoort. Hij heeft begrip van de techniek van het gedichten schrijven, dat men niet bij iedere dichter aantreft. Er is ook iets van de raadseltjesmaker in hem, zoals in iedere 'echte' dichter. Hij verlangt naar publikatie als een paard dat de stal ruikt, maar wil niet door iedereen gepubliceerd worden. Toen hij voor de tweede maal bij mij kwam bekende hij dat hij na ons eerste gesprek drie dagen lang geen gedicht had geschreven.

Op een avond is H.I. naar een door de weekse kerkdienst van de dichter-dominee B. gegaan. Na een korte toespraak, zoals een preek in bepaalde kerken tegenwoordig heet, voorafgaande aan het avondmaal, ging een aantal kerkgangers weg. De fijnproevers blijven zitten, dacht H.I. Hij besloot te blijven: ik heb bij zoveel mensen aan tafel gezeten, waarom nu eens niet bij God?

Na het avondmaal ging H.I. kennis maken met B., die hem vertelde dat hij voor het aanzitten aan het avondmaal de verkeerde weg had bewandeld en zich eerst had moeten laten dopen. Bij wijze van beleefdheid was H.I. daartoe bereid, hoewel hij dan liever maar meteen lid van de Roomse kerk zou willen worden; dan ben je van alle markten thuis. B. had hem gevraagd: Wat doe je? H.I. had geantwoord: Dat wou ik nu juist niet vertellen. Ten slotte vertelde H.I. mij nog dat hij met een jonge dichter had gesproken, die beweerde geen romandebuten te lezen. H.I. had zich daarover verwonderd en zich afgevraagd wanneer deze jongeman dan met de lectuur van iemands werk zou beginnen. Hoeveel romans moet iemand geschreven hebben om deze jonge dichter te doen opkijken?

De dichters J.E. en N.V. lopen langs het water. N.V. zegt, met een weids gebaar over het water, tegen J.E.: Als jij in je gedichten over water schrijft bedoel je waarschijnlijk zoiets? - J.E.: Ja, ongeveer. - N.V.: Juist. Als ik over water schrijf bedoel ik eigenlijk het water in een aquarium met een druppeltje bloed er doorheen.

S.P. vertelt dat hij een opdracht voor het schrijven van een bundel gedichten, in een omvang van vier vel, heeft gekregen. De dichteres

E.W. krijgt een opdracht voor het schrijven van een novelle. M. zegt: Waarschijnlijk om haar van het schrijven van gedichten af te brengen.

G.K. toen de blinde dichter J.W. een reisbeurs kreeg: Zeker om zijn blik te verruimen.

Met H. in café S. Wij worden gegroet door een reeds grijze dichter die ik van gezicht ken, maar wiens naam ik telkens vergeet. Ik vraag H. hoe de man ook weer heet. H. antwoordt: In de verte kan ik mij zijn naam altijd goed herinneren. Maar als hij vlak langs mij loopt schrik ik zo van hem, dat ik niet meer weet hoe hij heet.

4

Men heeft de jonge romanschrijver C.N. aangezegd dat hij in de pauze van de gala-avond, waarmee de Boekenweek wordt geopend, aan de koningin zal worden voorgesteld. Hij vraagt aan J.V. een smoking te leen, aangezien zij van hetzelfde postuur zijn. J.V. antwoordt, dat hij geen smoking bezit, dat je in rok moet verschijnen wanneer je aan de koningin wordt voorgesteld, maar dat het er verder niets toe doet. Hij voegt er aan toe: Een zo kleine romancier als jij, die bovendien gedichten heeft gepubliceerd en een rood vest draagt, mag zich wel in colbert laten voorstellen.

Ik ben zelf twee keer aan de koningin voorgesteld. De eerste keer ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de uitgeverij de B.B., dat met een expositie in het M. slot werd gevierd. In bussen werden wij naar M. gereden, enkele kilometers van de stad, maar reeds zo dorps dat het op mij de indruk van buitenland maakte. De schrijvers mochten hun vrouwen, de schrijfsters hun mannen niet meenemen, alsof het een vergadering van de PEN-club gold, waarop men ook tot het aperitief moet wachten voordat de echtelijke en buitenechtelijke hereniging, zo belangrijk voor het gezellige samenzijn, plaats vindt. Sec moesten wij worden voorgesteld, niet aan het koninklijk oog onttrokken door de prozaïsche verwikkelingen van het eigen leven. De dichter L., die niet lang buiten zijn vrouw of vriendin kan, had zijn vriendin wel bij zich. Men moet zijn poëzie kennen om te weten dat het onmogelijk was hen te scheiden. In de bus

kusten zij elkaar zeer innig, waarbij hun grote neuzen elkaar in de weg stonden. Telkens bewogen zij hun hoofden om hun gezichten zo goed mogelijk op elkaar te passen.

In het vertrek met de tentoongestelde boeken werd ieder bij zijn eigen productie aan de koningin voorgesteld. In een ander vertrek onderhield de koningin zich op ongedwongen wijze, zoals dat heet, met ons allen. Wij dronken thee en rookten King Louis, het lievelingsmerk van de koningin, vertelde men. Als goede democraten was men overeengekomen haar met Mevrouw in plaats van met Majesteit aan te spreken. Toen de koningin vertrokken was viste ik haar sigarettenpeukje uit de asbak en nam het voor mijn dochtertjes mee naar huis. Maar mijn dochtertjes waren te jong en te oneerbiedig om er een relikwie van te maken. De volgende dag lag het uit elkaar. De lipstick van de koningin was niet kissproof geweest.

De tweede keer werd ik in de pauze van een gala-avond in Den Haag voorgesteld, opzij van het toneel. Het had iets onderaards, die voorstelling in een klein kamertje met een houten vloer waar men alleen staan kon, aan het einde van een gang waarin schrijvers en schrijversmaats elkaar verdrongen om niet de eerste en evenmin de laatste te zijn: het spreekuur van een godin die niet veel tijd heeft om stervelingen over hun lot in te lichten of hun iets over haar eigen raadselachtig bestaan mee te delen. Ik kwam vlak achter de dichteres M.V., die met de koningin in haar studietijd bevriend was geweest, zodat het enige tijd duurde voordat ik naar voren werd geschoven. De koningin gaf mij een gehandschoende hand. De boekhandelaar C.L. stond erbij om het gesprek gaande te houden en de stilten met een snedig woord te bezweren. Ik nam mijzelf mijn zenuwachtigheid kwalijk. Ik had mijn handen op mijn rug. Nadat ik enkele vragen van de koningin en vooral van C.L. had beantwoord, werd ik door iemand achter mij in mijn handpalm gekriebeld. Een stem fluisterde mij in het oor: Zo is het wel genoeg, zo is het wel genoeg. - Ik drukte de koningin de hand en werd weggeleid. Hierom wordt ik nu benijd, dacht ik. M. zei later: Er is blijkbaar meer nodig om een ridderorde te krijgen. - Het was waar dat er in de gang, waar wij allen op onze beurt wachtten, een stemming hing van verwachting, alsof de koningin iets zou uitdelen.

In de schouwburg, tijdens de gala-avond komen wij met H. en H., en met J. en A. op één rij te zitten. Wij hebben elkaar lange tijd niet

gezien. A. zegt: Ik ben er zo van overtuigd dat wij allemaal in het paradijs zullen komen, dat wij elkaar op aarde niet hoeven te zien.

Tot de versiering van het boekenbal behoren enkele reusachtige portretten van schrijvers. Aan het slot, bij de algemene sloperij, worden ook deze portretten mee naar huis genomen. Het portret van v.V. blijft lange tijd hangen. Eindelijk probeert J.P. het van de muur te trekken, wat hem aanvankelijk niet gelukt. Zijn vrouw, die met v.V. getrouwd is geweest, staat er bij en roept ongeduldig: Toe J., laat het maar hangen. Wij hebben er thuis al zoveel van.

De dichter A.M. heeft de humorist S.C., die in zijn vrije tijd satirische verzen schrijft, de les gelezen over een sonnet waarin S.C. zich oneerbiedig uitlaat over enkele alleen met hun beroep aangeduide aanhangers van de derde weg. A.M. stuurt S.C. het krantenknipsel. S.C. schrijft A.M. een bedankbriefje met de ironische ontboezeming dat A.M. hem zo goed begrijpt, eigenlijk de enige is die hem begrijpt. Blij en trots laat A.M. het briefje aan R.R. lezen. Zij vraagt: Denk je niet dat het ironisch is bedoeld? - Nee nee, geen sprake van, verzekert A.M. haar.

Het sonnet is enkele jaren geleden door S.C. op een avond van het tijdschrift M. voorgelezen, een breed tijdschrift dat alles publiceert wanneer het maar kwaliteit heeft. De dichter A.D., zelf een aanhanger van de derde weg, voelde zich in zijn wiek geschoten. Omdat hij een vredelievend man is verliet hij de zaal niet, maar stond van de eerste rij op en ging achter in de zaal zitten. W.v.N. merkte op: Zie je, dat is nu de derde weg. Hij wil niet helemaal blijven en ook niet echt weggaan.

M. vertelt mij: De communistische romancier T.d.V. werd vorig jaar, zo kort na de gebeurtenissen in Hongarije en de strubbelingen in het Hollandse PEN-centrum, niet voor de jaarlijkse boekenmarkt uitgenodigd. Dit jaar was hij er weer wel.

Ik krijg de gedichten van G.K.A., een zeventienjarige gymnasiast, te beoordelen. Ik schrijf het volgende kwatrijn over.

> Simon Vestdijk, Simon Vinkenoog en Simon van het Reve,
> drie schrijvers, of eigenlijk maar twee,
> twee Simons om van te sidderen en voor te beven,
> want Simon Vinkenoog die telt niet mee.

5

E.S. nam mij op een zondagavond mee naar de K., een kunstenaarssociëteit in het centrum van de stad, die tot vier uur in de ochtend open is. Eigenlijk was het al nacht: de laatste echte cafébezoekers gingen naar huis, enkele overgeschoten hoeren drentelden op het plein, waarschijnlijk in financiële berekeningen verdiept, net als iedereen. Ik ben geen lid van de sociëteit, niet omdat ik mij er te goed voor voel, maar omdat ik er eenvoudig niet aan denk wanneer anderen mij er niet aan herinneren. Twee of drie keer in het jaar neemt iemand mij mee en klim ik een beetje onwennig op een van de hoge krukken voor de bar, waarachter de kelner zijn kaleidoskopische blik op de bezoekers richt, een kelner die waarschijnlijk masochistische verlangens bij zijn klanten bevredigt door de manier waarop hij bestellingen in ontvangst neemt en uitvoert, de rekening bijhoudt, de gelden inkasseert en zich nu en dan in gesprekken mengt met de ervaring van een ongeletterde die jarenlang alle artistieke trefwoorden en intieme ontboezemingen heeft moeten aanhoren zonder erdoor van zijn stuk te zijn gebracht. De helft van de bezoekers noemt hij bij de voornaam, zoals iedereen hem bij de voornaam noemt. Nadat ik er drie of vier keer was geweest en eens na sluiting met hem door de stad liep, sprak hij ook mij bij mijn voornaam aan. Hij daalde er een beetje door in mijn achting. Ik was bang hem als een artistieke schildknaap en de bezitter van een bibliotheekje te ontmaskeren. Gelukkig is het niet zover gekomen. Door zijn beroep, de breedte van de bar en zijn oogopslag als van een beul die de veroordeelden hun gifbekers reikt, wordt hij gespaard voor de vertrouwelijkheid waarmee wij mensen in de omgang verbruiken en ze nog slechts als stoffelijke omhulsels, variabele afschaduwingen of incarnaties van onze eigen vergeetachtigheid herkennen. Met deze kelner blijft een omgang mogelijk als van veroordeelden met de beul. Hij zorgt voor de tegelijk barse en gemoedelijke handreiking, de laatste voorbereidingen waaraan niet de terechtstelling maar het sluitingsuur een einde maakt. Ik zou vaker in de sociëteit moeten komen om te zien hoe lang zijn galgenhumor het uithoudt, waar de ongenaakbaarheid van zijn beroep eindigt en zijn sterflijkheid begint.

Een kunstenaarssociëteit als de K. verschilt van het café, doordat er nauwelijks een mogelijkheid bestaat elkaar niet te leren kennen. Zelfs in het stamcafé, waar men iedere vlek op de tafel, elke splinter

in de vloer en alle kleurschakeringen van de muur op den duur leert kennen, maar waar men zijn tafeltje reserveert door er aan plaats te nemen, blijft het mogelijk bezoekers te respecteren omdat men niets van ze afweet, hoewel men ze dagelijks ziet en hun uiterlijk, gebaren en consumpties ons ten slotte even vertrouwd worden als de vragen die wij onszelf over hen stellen en waardoor zij in ons voortleven. Het café is een voortzetting van het gezinsleven met andere middelen. Door een oogopslag gescheiden van de anderen die niet aan ons tafeltje zitten, houden wij een intimiteit in stand waar niemand zonder onze wil in doordringt en die maakt dat wij nooit zo luid praten of ons zo lomp gedragen, dat anderen er in hun intimiteit door gehinderd worden. Een laatste geïmproviseerde en speelse respect verhindert dat de grenzen geheel vervagen.

In de K. lijkt dat respect afwezig, een respect dat niets te maken heeft met de waardering voor elkaars werk, die bij kunstenaars dikwijls zeer gering is en waarvan het ontbreken door scherts en snedigheid wordt gecamoufleerd. Het is een veel primitiever respect, een misschien vijandige wellevendheid die vriendelijke afgronden en hoffelijke versperringen nodig heeft en die zichzelf een laatste geur en smaak van menselijkheid voorbehoudt. In de sociëteit kent men elkaar, ook al is men niet aan elkaar voorgesteld. Bij iedere nieuwe kennismaking voelt men zich bij voorbaat verbruikt door de merkwaardige en dikwijls slechts oppervlakkige volstrektheid waarmee men zich aan anderen, voorgangers in de verwoesting, heeft geopenbaard. Het is vreemd, maar van het beetje preutsheid dat in mij is overgebleven word ik mij onmiddellijk bewust wanneer ik in de K. mijn hoofd om de glazen deur steek en de aanwezigen met een eerste blik op hun onschuld onderzoek. Medelijden, de grote plaag van mijn jeugd, vervreemding en verveling zijn de begeleidende gewaarwordingen bij dit gevoel van preutsheid, dat mijn zintuigen scherpt en waardoor ik binnenste buiten word gekeerd. Terwijl ik op mijn kruk enkele woorden wissel met een jonge dichteres, die te weinig gegeten en teveel gedronken heeft en die haar vertrek zo lang mogelijk uitstelt omdat het haar aan geld voor een taxi ontbreekt, probeer ik mij de vloeken en scheldwoorden uit het oor te houden die achter mijn rug opklinken en die niets te betekenen hebben, probeer ik de dronken baarddrager niet te zien die al zijn moed bijeenraapt om een gesnorde collega te beledigen en hem daardoor zo volkomen te verpletteren als hij het in zijn dwalende fantasie voor mogelijk houdt. De collega zit met vrouw en

snor in het grote zijvertrek te lezen, alsof hij de huiskamer aan zijn kinderen heeft moeten prijsgeven. Zijn vrouw lacht omdat het huwelijk haar heeft geleerd over kleinigheden heen te zien.

Als de jonge dichteres is heengegaan praat ik met een fraaigeklede vrouw over wie mijn vriend mij inlicht nadat een andere vriend haar voor een dans heeft meegenomen. Ons gesprek wordt telkens onderbroken door de onduidelijke relatie die de vrouw met haar man onderhoudt en door de nieuwsgierigheid van een toneelspeler die ons met het glas in de hand de woorden van de lippen leest. Voor sluitingstijd komt een jonge schrijver binnenwippen om een meisje mee te lokken, wier dronken begeleider ieder gevoel van oriëntatie verloren heeft. Hij hoeft er zijn jas niet voor uit te trekken. Als wij om vier uur naar huis lopen wordt het licht. Hoog in de bomen of op de dakgoot fluit een merel. - Hou je bek, roepen wij de vogel toe.

6

Vijftigste verjaardag van de schilder M. Ontvangst in een van de bovenzaaltjes van het S. hotel. Bij de ingang worden wij opgewacht door G.v.O. en L.v.d.L., die als ceremoniemeesters optreden, en langs een felicitatieregister naar het echtpaar geleid, dat binnen de kortst mogelijke tijd het grootste aantal kussen in ontvangst neemt. M. is een van de weinige mensen die men een huldiging vergeeft, een van de weinigen ook die er raad mee weten. Hij geniet ervan, terwijl anderen er alleen maar trots, gestreeld of beschaamd over zijn. Vandaar dat er een voor een huldiging ongewone stemming heerst. Het lijkt eerder een zilveren bruiloftsfeest, waaraan slechts de kinderen met hun uit het hoofd geleerde gedichtjes en samenspraken, ontbreken. In plaats daarvan is de vroegere vrouw van M. aanwezig. Dat schijnt bij huldigingen toch wel gebruikelijk te zijn. Een vroegere vrouw krijgt, in het gezelschap van haar vroegere man en zijn nieuwe vrouw, iets van een buitenechtelijke dochter of een ongehuwde moeder. Men vraagt zich af of men wel hartelijk genoeg voor haar is.

Na het feliciteren worden wij uitgenodigd aan een van de tafeltjes plaats te nemen. Omdat wij een beetje laat zijn moeten wij de hele zaal door. G.K.v.h.R., die altijd overal op tijd is, zit aan een van de voorste tafeltjes in een keurig donkerblauw pak, dat de indruk wekt zich vooral in een klerenkast op te houden. Geoefend door vorige huldigingen

berusten wij er in gewone kennissen slechts toe te knikken, op zoek naar kennissen die al bijna vrienden zijn geworden. Doordat de meesten reeds zitten zien wij vooral hoofden, enkele blote schouders en blote armen die ik onwillekeurig met elkaar vergelijk. Sommige vluchtige kennissen, die ik in geen jaren heb gezien, zijn al weer vreemden geworden, als planten die niet willen groeien. Wij zouden de vroegere toevallige begroetingen en korte gesprekken over moeten doen om opnieuw vluchtige kennissen van ze te maken. Een echtpaar, waarvan de man en de vrouw elkaar geen blik waardig keuren, zelfs zonder dat zij het elkaar laten merken. De man kijkt hooghartig en beteuterd als iemand die naar de w.c. moet, nadat hij pas onder de douche is geweest. De vrouw is al iets minder mooi dan bij een vorige ontmoeting. Haar gezicht lijkt heel ver weg, alsof zij nadenkt, over niets. Plotseling een gezicht waarvan je voelt dat iedereen het lief vindt. Het is ook lief, denk je, en je legt je bij de algemene opinie neer.

De eigenaar van het hotel, een zondagsschilder voor wie het blijkens de in zijn etablissement opgehangen schilderijen alle dagen zondag is, staat achterin het vertrek en overziet het gedrang met een droefgeestige uitdrukking op zijn zachtmoedige gezicht. De bedrijvigheid van de kelners krijgt, onder zijn blik, iets van de opgewektheid van stoeiende kinderen. De hoteleigenaar is waarschijnlijk te eenvoudig en goedhartig om bij deze huldiging afgunst te voelen. Afgunst is bovendien meestal de schuld van de mensen die haar opwekken en ook wat dat betreft gaat M. vrijuit. Gisteravond, toen M. met zijn vrouw nog even het café kwamen binnenwippen, misschien om buitenshuis te voelen wat het betekent bijna vijftig jaar te zijn, trad op klokslag twaalfde eigenaar met een fles champagne en drie glazen in de hand op hen toe, teneinde de eerste te zijn om hun geluk te wensen. Zij kregen gezelschap van de dichter J.C.B., die een scherpe neus voor fijne dranken bezit.

Een zittende receptie, waarbij de tafeltjes een ordenende functie krijgen en een sociale regel bevestigen. Eenmaal gezeten staat men niet zo gemakkelijk meer op, teneinde zich te vervreemden van de mensen met wie men een vroegere conversatie voortzet. De toestand in Frankrijk verplicht ons er enkele ogenblikken over te spreken. Er zijn mensen die 's nachts aan hun radio blijven zitten om het laatste nieuws op te vangen, zoals men dat in de oorlog deed. M. zegt: Frankrijk is tot iedere opoffering bereid om zichzelf te gronde te richten. Het kan nog alleen gered worden door het feit dat volken blijven voortleven,

terwijl enkelingen tenminste kunnen doodgaan. - Tenslotte heeft men over Frankrijk geen mening meer. Op den duur wordt iedere tragedie alleen nog maar laatste nieuws.

G.v.O. leest een toespraak voor, daarbij voor het eerst in het openbaar van een leesbril gebruik makend, een late verintellektualisering van deze elementaire en toch zo gecompliceerde verschijning. Journalisten dringen naar voren om de vijf of zes woorden op te vangen die zij voor hun verslagje nodig hebben. Er wordt gelachen om wat achterin de zaal niet meer verstaanbaar is. Men vertelt dat M. jarenlang voor deze verjaardag heeft gespaard. De dranken zijn dan ook vrij, met het gevolg dat er na afloop van de gezelligheid nog volle glazen op de tafeltjes overblijven, waarnaar men later op de avond thuis machteloos verlangt. Er wordt gefilmd, meer voor de eeuwigheid dan voor het filmjournaal. Vriendinnen gaan rond met een fototoestel, voorzien van blitzlicht. Terwijl men zijn vierde glas sherry drinkt, overlegt men dromerig dat de foto's nog deze week ontwikkeld en afgedrukt kunnen zijn. De schilder N.W. is er in geslaagd door attentie en volhouden zijn baard hoe langer hoe indrukwekkender te maken, vooral nu die boven zo'n mooi rood-en-zwart gestreept vest hangt. Tenslotte ruist er een onuitgesproken vriendelijk ‘opdonderen’ door de lucht, waaraan ieder, ineens gehaast, gehoor geeft. Men vraagt elkaar nog wie er blijven eten. Het is een van de eerste mooie avonden van het jaar. Het R. plein, met zijn naieve bloeiende rhododendrons, ziet er uit als de bloementuin van een boerenerf. Naar huis wandelend hoort men dat de Duitsers zijn teruggekomen. Het lijkt alsof zij eindelijk hebben geleerd dat er voor vreemdelingenverkeer geen mystieke aanleiding behoeft te zijn. Het is een volk dat snel vergeet, in tegenstelling tot de Fransen die door hun goede geheugen gekweld worden.

De dichter A.d.B. bereidt een bloemlezing van debutantenpoëzie voor. Men zegt dat hij 399 inzendingen heeft ontvangen. Met zijn vriendelijke gewoonte om iedereen van bemoediging te voorzien, omdat men nooit weet wie later de grote dichters zullen zijn, heeft hij zich een last op de hals gehaald die hem bovendien nog wordt benijd door de groep jonge dichters uit R. Zij erkennen zijn gezag niet en proberen de jonge dichters uit U. en andere wereldsteden over te halen de bloemlezing te saboteren, waarvan de lezer in zijn onschuld later verwonderd de omvang zal vaststellen.

7

Tot welke leeftijd kun je in het literaire leven van ons land ruzie met elkaar maken? Het zou een aardig onderwerp zijn voor een opdracht, waarmee de minister van O.K. & W. A.d.B. enkele maanden zoet zou kunnen houden. Voor literaire ruzies moet je heel jong, heel principieel of heel verbitterd zijn, kwaliteiten die ons bij het klimmen der jaren op een geruisloze wijze ontglippen. Vroeger, vóór de oorlog, was dat misschien anders. Nu de Vereniging van Letterkundigen een echte vakvereniging begint te worden in plaats van het literaire kransje, dat de heren D. en v.V. uit handen van de niet geheel vlekkeloze schim van de dichter B. hadden overgenomen, is het gevaar van de intimiteit, waardoor de literatuur meer dan door de stekeligheid van lammeren wordt bedreigd, nog groter geworden. Literatuur ontstaat in de eigen werkkamer of in het eigen achterhuis, maar zij schuwt de intimiteit van anderen, waardoor zij in de joviale sfeer van een universele vriendenkring wordt getrokken. Natuurlijk komt het ook nu nog voor dat twee schrijvers op een vergadering van de Vereniging van Letterkundigen elkaar in de pauze met stijve gewrichten en schuine oogstanden proberen te ontwijken. Zelf heb ik eens op een bijeenkomst van het P.E.N.-Centrum in een van de gezellige zolderver-trekken van de Poort van Cleef, urenlang tegen het nekhaar moeten aankijken van de dichter J., wiens verzen ik voor aftreksels had verklaard, een pijnlijke confrontatie met de lichamelijke en daardoor zoveel menselijker aanwezigheid van iemand tegenover wiens geest ik door geen gewetensbezwaren werd weerhouden. T.B. en d.P. maakten zich vijanden, doordat zij zich zowel op papier als in de praktijk onthielden van de verbroedering met mensen die zij vanwege hun opvattingen of denkvermogens niet konden luchten of zien. Tegenwoordig is W.F.H. ongeveer de enige die zijn adelaarsrots niet verlaat, omdat hij gemakkelijk in de verleiding komt in ieder ander een tegenstander, een mindere of een prooi te zien. Verder krioelen wij allemaal door elkaar, benoemen elkaar in jury's voor de toekenning van literaire prijzen, die wij elkaar vervolgens toekennen, en smoren onze smeulende vijandschappen in de koele glimlach waarmee wij elkaar in de strijd tegen onze natuurlijke vijanden, de uitgevers, moed toewensen. Aan de oppervlakkige menigvuldigheid van onze betrekkingen moet het worden toegeschreven dat wij elkaar in de omgang op papier en in de praktijk van het literaire leven tot eenzelfde colle-

giale noemer herleiden. Wij leren elkaar niet goed genoeg kennen om werkelijk een hekel aan elkaar te krijgen of elkaar hartgrondig aardig te vinden. De invloed van het zogenaamde literaire leven op de literatuur zou een tweede onderwerp voor een ministeriële opdracht kunnen zijn. Mij dunkt iets voor dr. v.V., met zijn rijke ervaring.

De dichter A.d.B., die van zichzelf in het tijdschrift M. beweert dat hij een dienstvaardige geest is, heeft een bloemlezing uit de ongepubliceerde poëzie van een ontstellend aantal jongeren uitgegeven, ‘dichters van morgen’, zoals hij ze noemt. Deze bloemlezing heeft hij voorzien van een inleiding, waarin hij beweert dat al die gedichten weliswaar niet veel zaaks zijn, maar niettemin toch gepubliceerd moeten worden omdat de jonge dichters en dichteressen het zo graag willen. Over deze bloemlezing is A.d.B. aangevallen door enkele andere jongeren uit R. en omstreken, die van tevoren iedereen hadden laten weten dat zij geen verzen zouden inzenden, bijgestaan door de eeuwige jongeling S.V., die een respectabele Parijse ballingschapspraktijk met de opvliegendheid van hollandse omgangsvormen in overeenstemming probeert te brengen. Al deze remonstranten hebben hun verontwaardiging onder één hoedje bijeengebracht.

Op 21, 30 en 31 december van het vorige jaar vond A.d.B. gelegenheid zich te weer te stellen. Het protestantse maandblad O. publiceert in zijn januari-nummer A.d.B.'s volledige spraakverwarring. Ik heb het stuk gelezen en herlezen met een ongelovige verwondering over het bestaan van een zo grote verbale schaamteloosheid als waarmee deze ongelukkige de lezer het hemd van het lijf praat. Ik geloof dat ik nooit een verhandeling onder ogen heb gehad, waarin een schrijver zich zo bloot geeft en er zo treurig in slaagt zijn naaktheid als iets aanstotelijks te etaleren. Ik kan nauwelijks geloven dat dit samenraapsel van ondoordachte literaire, religieuze, filosofische en taalkundige belezenheid uit een mens kan komen, een wezen dat in het gewone leven toch bepaalde handelingen verricht die op een natuurlijke wijze paal en perk stellen aan de onzin, waartoe een spraakgebruik leidt dat niet voortdurend onder tucht gezet wordt en gezuiverd, door ironie bevrijd en door nuchterheid afgekoeld. Alles wat domoren en zwamneuzen niet alleen in het nederlands, maar ook in andere talen aan frases, vaagheden, sentimentaliteiten, gebrom, gedruis en getril hebben opgehoopt, wordt door de polyglot A.d.B. in zijn verweer herhaald op de beurtelings gemeenzame en diepzinnige toon van de letterkundige kanselredenaar. Het ontstellendste bij dat alles is dat A.d.B. om zijn

vriendelijkheid bekend staat, een man die het goed meent en in zijn gekwelde vredelievendheid zelfs zo ver gaat zijn jeugdige aanranders ‘in zijn gezellige woning in de Nicolaas Maesstraat’ op ‘een fijn kopje thee’ uit te nodigen. Wat moet er gedaan worden om dit briesende schaap, deze vlieg met straalaandrijving tegen zichzelf in bescherming te nemen? Want niet de goedgeklede rotterdamse jonge dichters zijn zijn werkelijke vijanden, maar hijzelf is het. Jij, A.d.B., jij bent het, jij, jij, jij!

Hoe brengen wij, Excellentie C., Hoogedelgestrenge heer Staatssecretaris H., vrienden van de Vereniging van Letterkundigen en goede kennissen van het nederlandse P.E.N.-Centrum A.d.B. tot zwijgen? Het lijkt mij een nationaal probleem, even belangrijk als het inpolderen van de Zuiderzee of het twijfelen over subsidies aan letterkundige tijdschriften, een probleem waarvoor wij onze gezamenlijke krachten zouden moeten inspannen, met voorbijzien van wat ons, helaas, in zovele opzichten scheidt. *Tirade* is bereid van alle toekomstige subsidies af te zien, Hoogedelgestrenge heer Staatssecretaris H., indien het een voorwerp van uw aanhoudende zorg zou mogen zijn dit dwingende doel te bereiken. Misschien zoudt u, die toch ook niet onontwikkeld zijt, A.d.B. attent kunnen maken op het Boeddhisme en andere religieuze stelsels die tot stilte en zwijgen manen? Denkend aan de stortvloed van woorden, waartoe A.d.B. door zijn christelijke afkomst en het onberekenbare spel van chromosomen gedrongen wordt, vrees ik evenwel dat een onderdompeling in oosterse verstervings-enverstillingsmythen, met hun zoveel grotere voorbehoud tegenover de taal dan de christelijke leer, op deze verstokte kanselredenaar zonder uitwerking zal blijven. Ik acht A.d.B. in staat zelfs over het zwijgen en de stilte honderd uit te babbelen in het gruwelijke fraseurstaaltje, dat hij voor de uitkomst van bezinning en verdieping verslijt.

8

Het boekenbal is een geboorte waaraan vele mensen langdurig zwanger gaan; een zwangerschap die door kunstmatige bevruchting ontstaat. Het boekenbal moet er komen, ieder jaar opnieuw, en dat plaatst de heer C.L., voorzitter van de propagandacommissie en zijn collega's voor de noodzaak zich vroegtijdig met de conceptie te bemoeien. Terwijl wij, na het bal, het plezier, dat wij er aan hebben gehad, in

onze gesprekken tot de grond toe afbreken, probeert de heer C.L. reeds weer bij zichzelf en zijn vrienden het liefdesvuur te ontsteken, waaraan wij ons volgend jaar mogen warmen. De heer C.L. heeft trouwens nog andere zorgen: een boekgeschenk voor de volwassenen zowel als voor de jeugd waar niemand aanstoot aan mag nemen. Het is een hollands literair criterium dat men een boek zonder gevaar in een huiskamer te Tilburg moet kunnen laten liggen.

Het eigenlijke bal begint, na de voorstelling van iets dat men als een noodzakelijk kwaad, een brok traditie en het gevolg van de kunstmatige bevruchting kan omschrijven. De tijd tussen acht en elf uur kan niet aan het toeval worden overgelaten, dat na elven zijn gang gaat om mensen bij elkaar te brengen voor wie omgang zo dikwijls verwijdering betekent. Zomin als men kan zeggen dat de *Gijsbrecht*, waarmee het nieuwe jaar in de stadsschouwburg te Amsterdam wordt ingewijd, een niet erg gelukkige keus is, zomin kan men dat beweren van onverschillig wat de boekhandel zijn gasten op de laatste vrijdagavond van februari te zien en te horen geeft. Gelukkig of niet, de keuze moet gedaan worden, elk jaar opnieuw. De zorg, die de heer C.L. en zijn collega's zich erover maken, is van schrijversstandpunt bezien een deel van de gerechte straf die boekverkopers en uitgevers toekomt. Ik droom wel eens van een hel waar uitgevers aan het vertalen van de boeken zullen worden gezet, waarvoor zij bij hun leven hun auteurs zo slecht hebben beloond; een werk waarmee zij een flink stuk van de eeuwigheid kunnen zoekbrengen. Het resultaat zal door de literaire adviseur van de duivel, een voormalige winnaar van de M.N. Prijs, telkens worden afgekeurd. Misschien vinden de vertalingen van mevrouw A.v.N. genade in zijn ogen en wordt zij na driehonderd jaar bevorderd tot het samenstellen van een bloemlezing, het redigeren van een tijdschrift, het schrijven van een voorwoord, of het criticeren van dichtbundels in begrijpelijk nederlands, aan welke laatste taak zij zich in het gezelschap van P.R. en A.d.B. zal kunnen wijden.

Het boekenbal is een carnaval dat niet door vasten wordt gevolgd (vandaar dat hooggeplaatste roomse ambtenaren zich er zo thuis voelen); een huwelijksmarkt voor getrouwden; een mogelijkheid voor bejaarde schrijvers om te proberen tot hoe laat zij nog kunnen opblijven en hoeveel gedruis, hitte en miskenning zij verdragen; een verleiding voor jonge dichters en dichteressen om zich in het publiek te vertonen nog voordat zij een bundel hebben gepubliceerd; een gelegenheid voor lezers om schrijvers op hun tenen te trappen, onder het sta-

melen van een misverstand; een feest; een beproeving; een sociale graadmeter; een repetitie voor het zingen van het Wilhelmus; een overdekte wandeltocht met wedstrijd in het trappenklimmen; een mode/show; een stukje militaire parade; een liefhebberij van en een bron van inkomsten voor de kunstschilder M.K.; een verkleedpartij; een prikkel tot baldadigheid, jovialiteit, kwaadspreken en nog zoveel meer. Het onbevredigende van schrijven is dat de schrijver het in zijn eentje moet doen, al heeft hij zich in de geest omringd met de gestalten van zijn droom en verkeert hij in een wereld die aan zijn verbeelding is ontsprongen. Deze omgang met gedroomde mensen in verbeelde omgevingen en gefantaseerde verwikkelingen veroorzaakt op de duur, ondanks de soms buitensporige trots en onmenselijke voldoening die er aan verbonden zijn, een kwellende drang om zich onder werkelijke stervelingen, mensen van vlees en bloed, te begeven, echte stemmen te horen, een levende huid aan te raken en in onvervalste ogen te zien; d.w.z. de werkelijkheid van de illusie te toetsen aan de illusie van de werkelijkheid.

Deze drang of behoefte is een van de redenen waarom de schrijver in het publiek optreedt, zich laat zien om zelf zijn ogen de kost te kunnen geven, zich laat horen in de hoop taal te beluisteren uit de mond van de lezer of lezeres die hem tot in zijn schuilhoek heeft gevolgd. Ook wanneer hij na het schrijven van de honderdduizend woorden van zijn roman aan alle taal voorbij is en elk woord op hem de indruk maakt reeds te zijn neergeschreven nog voordat het wordt uitgesproken, juist dan verlangt hij met des te meer kracht naar de stille uitwisseling van gevoelens waarmee wij elkaar onze gezichten tonen, hunkert hij naar de lettertekens van een tastbare verschijning, de woordspeling van een arm, een hals, of een voet in een doorzichtige kous. Het boekenbal is een van de mogelijkheden om aan die behoefte te voldoen. De schrijver ontmoet er collega's, begunstigers, natuurlijke vijanden met wie hij op voet van vriendschap omgaat (en omgekeerd), bekende en onbekende lezers en lezeressen; een bont gezelschap van mensen die gezworen hebben elkaar niet voor het aanbreken van de dag in de steek te laten. De schrijver kan er door kleding (van zichzelf, zijn vrouw of vriendin), dansvaardigheid, feestelijke stemming, afzijdigheid, hooghartigheid, ridderorde, lichaamsgebrek e.d. opvallen in plaats van door het fraaie gedicht of de knappe novelle, waarvan hij het bestaan zo graag bekend veronderstelt. Om al die redenen is het boekenbal een verschijnsel waarover men eigenlijk alleen

in het algemeen iets kan zeggen. Het vraagt om generalisatie en parodie in plaats van om het verslag waarmee journalisten na afloop hun gezicht nog even in een feestelijke plooi houden. Het betekent natuurlijk niet dat er over het laatste boekenbal niets te zeggen zou zijn.

Tot de traditie behoort het verschijnen van de koningin en de foto in de krant van de volgende dag, waarop zij zich ieder jaar met iemand anders onderhoudt, elk jaar evenwel op dezelfde meesterlijke wijze daarin bijgestaan door de heer C.L. Zijn gezicht boven de onberispelijke rok krijgt de krantenlezer altijd en face te zien, de gezichten van de koningin en de heer of dame die aan haar wordt voorgesteld en profil. S.C. meent dat men het herhalingseffect van tien jaar boekenbal het eenvoudigst zou kunnen aantonen door het afdrukken achter elkaar van de voorstellingsfoto's van de laatste tien jaren. Tot de traditie behoort de openingstoespraak door een minister of staatssecretaris, als om te bewijzen hoe moeilijk het is iets aardigs te zeggen; deze keer uitgesproken door onze vrouwelijke excellentie die haar komische talent ten onrechte bij dat van de zwarte bruid uit de parodistische opera ten achter stelde. Enigszins beschaamd keek ik naar de diepe insnijding van haar uit dure lappen bestaande avondjapon, mij verwonderend over de zichtbaarheid van wat door dichters vóór het experimentele optreden werd bezongen. Het moet voor dominees en pastoors een angstige gedachte zijn dat zij door leken zo gemakkelijk in stichtelijkheid geëvenaard kunnen worden. Traditie is veel van wat onzichtbaar blijft, zoals de ongeloofwaardige onverschilligheid waarmee sommigen besluiten niet naar het bal te gaan, in welk besluit zij tot het laatste ogenblik volharden om dan hemel en aarde te bewegen nog in de schouwburg toegelaten te worden.

Er bestaat een graad van aan- en afwezigheid, waarvan men zich pas na het bal ten volle bewust wordt. Wanneer dr. V.E.v.V. en S.V. er niet waren geweest, zou hun afwezigheid, hoe verschillend van aard ook, grotere proporties hebben aangenomen dan de afwezigheid van bij voorbeeld J.E. of G.S. Ik vond B.S., anders voor geen klein geruchtje vervaard, hoewel present niet zo aanwezig als van hem verwacht mocht worden. Hetzelfde gold voor G.A.v.O., die op roemloze wijze bezweet raakte, E.S. en andere erkende feestvierders. Erg aanwezig daarentegen waren verscheidene meisjes en jonge vrouwen, zoals I.V., een minderjarige worgengel die men als page zag ronddwalen, nauwelijks lettend op het effect van haar kniebroek, dat met zoveel moedwil was voorbereid; zoals S.O., de vrouw van de teke-

naar, met haar pruik van nylonmaneschijn en haar babylonische décolleté, een Sneeuwwitje die moeite had gedaan om op Cleopatra te lijken en daarin aardig was geslaagd; of zoals de jonge mevrouw v.d. E., een onbetwiste prijswinnares met een hoog zetelend zwaartepunt, waarop haar man in zijn vrije ogenblikken toezicht hield als een jongen die juist groot genoeg is om op de tafel der volwassenen te kijken. De jonge dichter C.B.V. haastte zich door de gangen in een stel kleren zoals men à l'improviste aanschiet wanneer men, te bed liggend, plotseling bezoek ontvangt. De jonge romancier E.L., die de winter op Majorca doorbrengt, bevestigde door zijn aanwezigheid het vermoeden dat zijn tijdelijke repatriatie het gevolg was van een vooruitziende blik. G.S. vertoonde zich met zijn ridderorde op zijn revers, de prijs die men in de literatuur, als men niet al te ver van Den Haag woont, voor het bereiken van de vijftigjarige leeftijd moet betalen. Een enkele uniform stemde tot voldoening door de gedachte dat ons althans die maskerade tot nu toe bespaard is gebleven. Al deze en dergelijke details vinden hun bestemming in de traditie van een feest dat reeds aan het begin, in het gedrang bij de vestiaires, niet voor zijn eigen parodiëring terugschrikt.

9

Ik lees in de krant: De belgische ambassadeur, baron F.X.v.d.S.W., heeft gisteren in zijn ambtswoning te Den Haag de onderscheiding van officier in de Kroonorde uitgereikt aan dr. V.E.v.V. Het gekke van dat berichtje is dat dr. V.E.v.V., die in Amsterdam woont, de onderscheiding in Den Haag is gaan halen. De ambassadeur zal hem er eerst, misschien wel in een tweetalig briefje, van in kennis hebben gesteld dat het de koning heeft behaagd dr. V.E.v.V. de kroonorde te verlenen. Tegelijk zal men hem hebben uitgenodigd de versierselen op een bepaald tijdstip en op een bepaalde plaats,in casu de ambtswoning van de ambassadeur, in ontvangst te nemen. Een vloedgolf van vragen en veronderstellingen dringt zich bij zo'n simpel berichtje aan mij op.

Ik neem aan dat dr. V.E.v.V., die zijn titel ook aan een onderscheiding heeft te danken, op die eerste kennisgeving heeft gereageerd met een briefje waarin hij alvast zijn dank heeft uitgesproken. Hij zal evenmin hebben nagelaten om op zijn even eenvoudige als innemende wij-

ze, zoals hij dat zelf noemt, te betuigen dat van alle stervelingen hij die onderscheiding het minst heeft verdiend. Alleen al die bevestiging zou interessant zijn om te lezen. Men mag hopen dat G.B., de conservator van het Letterkundig Museum te Den Haag, de belgische ambassadeur zal vragen hem het briefje van dr. V.E.v.V. voor zijn archief af te staan. Maar nu! Heeft dr. V.E.v.V. de afspraak met de ambassadeur in zijn agenda genoteerd?

Op het eerste gezicht is men geneigd uit te roepen: Natuurlijk niet! Zo'n belangrijke afspraak kun je niet vergeten! - Maar stil eens even! Juist omdat zo'n afspraak zo belangrijk is, bestaat er gevaar dat men haar, uit onbewuste zelfkwellerij, op het laatste ogenblik toch vergeet. De afschuwelijkste poetsen bakt de mens zichzelf. Het ligt dus voor de hand dat dr. V.E.v.V. de afspraak wel degelijk in zijn agenda heeft genoteerd, met een zekere verlegenheid misschien, maar toch ook met de ironie die hij een leven lang heeft volgehouden. Wat is er in hem omgegaan toen hij besloot het zekere voor het onzekere te nemen? Waar bevond zich zijn agenda? In een kledingstuk? Op zijn schrijftafel? Wat voor een agenda is het? Waarom heeft dr. V.E.v.V. een dergelijke agenda aangeschaft? Met wat voor een schrijfstift heeft hij de afspraak genoteerd? Op welk ogenblik van de dag? Keek hij uit het raam naar de bevroren Amstel met de verkleumde eenden? Neuriede hij? Jeukte zijn huid ergens? Maakte hij een sprongetje? Heeft hij die dag nog kunnen werken? Aan wie heeft hij verteld dat hij de belgische kroonorde zou krijgen? Hoe heeft dr. V.E.v.V. de dagen doorgebracht die aan de uitreiking zijn voorafgegaan? Dacht hij eraan voor het inslapen en onmiddellijk na het wakker worden? En als hij er na het ontwaken niet onmiddellijk aan dacht, wanneer dan wel? Is zijn uitzicht op de blauwe lucht, de wolken, is het toeval, waardoor ook hij aan alle kanten is omringd, erdoor veranderd? En toen eindelijk de afgesproken dag, die in het krantenbericht zo nuchter ‘gisteren’ wordt genoemd, was aangebroken, hoe is toen alles in zijn werk gegaan: wakker worden, voor de laatste maal als het ware, opstaan, scheren, wassen, kleden, kammen, schoenen aantrekken, ontbijten, op de klok en in de spiegel kijken? Is dr. V.E.v.V. per trein naar Den Haag gegaan? Heeft hij in Den Haag nog andere boodschappen gedaan? Begroette hij de ambassadeur als een oude kennis? Was hij zenuwachtig, voldaan, beschaamd, onverschillig of gevat, als iemand die weet dat hij er iets voor terug moet doen?

Voordat ik dr. V.E.v.V. ontmoette, had ik over hem gehoord als over iemand wiens roep van intelligentie, eruditie en geestigheid hem was vooruitgesneld. Ik had zijn gedichten gelezen, zijn kritieken in een rechtgeaard dagblad en ik had mij door zijn enige zwaarwichtige roman heengeworsteld. Zijn redacteurschap van F., vóór de oorlog, samen met t.B. en d.P., maakte hem in mijn ogen tot een legendarische figuur. Mensen die hem kenden spraken altijd eerst over zijn karakter. Door zijn geestigheid, die ik langs een omweg in de vorm van anecdotes en bons mots leerde kennen, liet ik mij inpalmen, daarmee een hollandse karaktertrek verradend. De Hollander, van aard zo ongeschikt triomf te vieren, zoals L.Th.L. heeft gezegd, bewondert niets zo buitensporig als de spirituele slagvaardigheid waartoe hij zelf niet in staat is. Ook daarin lijkt hij op de Duitser van wie hij zich juist zo nadrukkelijk wil onderscheiden. Ik was dus erg onder de indruk van v.V.'s alom geprezen geestigheid, benijdde de jongeman die een tijdlang zijn secretaris was geweest en liet mij op een middag in de trein door B.V., die nog meer schrijvers kent dan ik, niet zonder hartkloppingen voorstellen aan een heer van in de vijftig die in de krant zat te lezen en in wie ik van zijn portretten V.E.v.V. herkende. Een van de grote attracties van het literaire leven is voor de debutant dat herkennen van beroemdheden waardoor de legende gestalte aanneemt, dikwijls ten koste van die legende. Het was kort na de oorlog en wij waren op weg naar de poolse legatie in Den Haag waar de herdenking van Polens bevrijding werd gevierd. De koude oorlog was nog niet uitgebroken en Stalin ging nog voor een politicus door.

V.E.v.V. zag mij aan met het mengsel van speelse minachting, verveelde hoogmoed, verlangen naar sterke drank en gemoedelijke opgetogenheid dat ik toen erg bewonderde. In die tijd voelde ik mij, overigens net als nu, zo onaf dat ik v.V.'s klaarblijkelijke voltooidheid toejuichte. Hij beheerste de situatie met het gemak van de ervaren verzamelaar en met een onverschilligheid die ik voor echt hield en voor het toppunt van levenskunst. Behalve wat ik reeds heb opgesomd, drukte zijn blik terughoudendheid uit en een achterdocht die maar al te gerechtvaardigd was. Het was een virtuoze blik en misschien omdat ik erdoor tot nadenken werd gebracht, spraken wij weinig met elkaar. Ik was op mijn hoede. Eigenlijk kwam de verleiding, die er van V.E.v.V. als legendarische figuur op mij was uitgegaan, toen al tot een abrupt einde, hoewel ik het op dat ogenblik niet besefte. Zijn blik was interessant en raadselachtig, maar ook dof en koud. Ik vond hem

slecht gekleed. Ondanks het vuur van zijn conversatie leek zijn bloed niet warm en zijn bloedsomloop traag. Het viel mij tegen dat hij ijdel en eerzuchtig was. Het leek mij in tegenspraak met de rest en het ontnam aan zijn wanhoop de kans op grootheid waardoor onherbergzame landschappen of grillig gevormde dieren ons schokken. Hij liet zich in met een wereld waarvan hij zich had afgewend.

Van de receptie op de poolse legatie herinner ik mij nog alleen reusachtige pruimentaarten, hartelijke spraakverwarring, stukjes geroosterd vlees op stokjes en een stroom wodka. V.E.v.V., toen al voorzitter van het P.C., was pas ziek geweest en om een of andere reden mocht hij wel lopen maar niet staan; natuurlijk mocht hij ook zitten. Aangezien mij het staan door niemand verboden was, volgde ik hem uit de verte. Hij was bezig in franse conversatie uit te munten, een van zijn specialiteiten waarom hij, en ook dat is de aanduiding van een hollands gemis, even hard bewonderd werd als om zijn geestigheid. Ik wist zelf nog niet dat ik in hem teleurgesteld was en ik bewonderde zijn alcoholische geoefendheid. Hij lachte, waarbij hij zijn mond een beetje scheef trok, zoals hij ook bij het praten doet. Later bedacht ik dat hij lachte als een feestredenaar, ik bedoel als iemand die zo met het woord is vergroeid en er tegelijk zo'n minachting voor heeft dat ook zijn lachen erdoor is aangetast.

Na de receptie gingen wij, d.w.z. V.E.v.V., B.V. en ik, naar de woning van de dichter M.N. in een kleine steeg bij het Lange Voorhout. Een paar stappen en wij waren in een nadenkende omgeving. M.N. woonde in wat er van een middeleeuws klooster was overgebleven. Hij ontving ons in een kleine kamer waarvan de inrichting was gemoderniseerd en met uitzicht op een kleine tuin die door een muur van de steeg was gescheiden. In de tuin stond een moerbeiboom, de eerste die ik van mijn leven zag. Ook M.N. zag ik voor het eerst. Het was een dag vol eerste ontmoetingen. M.N. vertelde dat hij in zijn tuin een nachtegaal had. Wij geloofden hem op zijn dichterwoord. M.N., herstellende na een hartaanval, en v.V. spraken over hun ziekten, wat ik opvatte als een aardigheid tegenover B.V. en mij die zoveel jonger waren. Voor M.N. waren het ook de inleidende woorden van de gastheer die daarna een fles wijn ging halen, er al pratende de kurk uittrok en ons inschonk. Ik zette mijn glas op tafel en raakte het nauwelijks aan. M.N. en V.E.v.V. zaten ermee in de hand en lieten, als levensgenieters die door de dood worden bedreigd, het laatste zonlicht in de wijn fonkelen. De nadenkendheid van de omgeving nam dichterlijke

vormen aan. Het was aangrijpend maar tegelijk precieus en daarom kon het niet lang duren. Schertsend maakten de oudere dichters er een eind aan. Ik luisterde naar hun uitdagende gesprek over kwalen, symptomen en geneesmiddelen. Zij leken niet bang om voor oude mannen door te gaan, gecultiveerde behuizingen die op instorten stonden, een toestand die lang kan worden volgehouden. Voor dichters zou de angst om voor oud door te gaan ook ongepast zijn. Al schertsend vatten zij moed en speelden zowel doodsverachting als cynische levenslust of op zijn minst de behaagzucht van aan elkaar gewaagde meesters. Zij leken erg eensgezind, hadden aan een half woord of een woordspeling genoeg en voegden aan de avondstemming hun ervaren glimlach en geroutineerde gebaren toe. Als M.N. opstond, kraakte de houten vloer. Ook dat bevestigde voor mij zijn breekbaarheid. Wij allen werden overtroffen door de moerbeiboom die mij aan verre landen, vervlogen tijden en verbleekte mythologieën deed denken. Naderhand hoorde ik dat M.N. en V.E.v.V. een hartgrondige hekel aan elkaar hadden. Hun eensgezindheid in de avondzon, een gevolg van nieuwsgierigheid en van een drang tot verfijnde pesterij, was een voorbeeld van hooggespecialiseerde tact.

Ik ontmoette V.E.v.V. later bij allerlei gelegenheden, maar ik kwam geen stap nader tot hem, al stond ik dikwijls zo dicht bij hem dat ik hem kon aanraken. Ik werd mij van een medelijden bewust, dat natuurlijk vooral met mijzelf te maken had. Met een zekere trouw bezocht ik de vergaderingen van het P.C., meestal in een saai vertrek van Die Port van Cleve of een enkele keer in het Victoria-hotel. In deze vertrekken, hoog en diep opgeborgen in het ingewikkelde samenstel van negentiende-eeuwse gebouwen die sneller en grondiger waren verouderd dan de huizen uit voorafgaande eeuwen, was de lucht warm, droog en moeilijk in beweging te krijgen, maar desondanks niet ontvlambaar. Achter de tafel met het groene laken zat het bestuur: V.E.v.V. als voorzitter, N.D. als vice-voorzitter. Bij de V.v.L. was dat juist andersom. V.E.v.V. was de ziel van het P.C., voorzover zo'n instituut ooit een ziel kan hebben. Men ging er heen om hem te horen presideren, waarbij men dan nog, als een additioneel honorarium, het voorrecht genoot elkaar te zien. De geestigheid van v.V. als voorzitter was boven twijfel verheven, maar begon mij door de herhaling van het vocabularium te vervelen, zodat zij mij even droog voorkwam als de sfeer van die gehuurde en in rekening gebrachte zoldervertrekken.

Niemand is goed genoeg om zowel voorzitter van een P.C. als vice-voorzitter van een V.v.L. en omgekeerd te zijn. N.D. besefte dat na verloop van tijd uit zichzelf en het gaf hem aanspraak op sympathie. V.E.v.V. moest tot dat besef met list en geweld gedwongen worden. Met een beetje geheimhouding (waarmee bijna alles lukt) en een vleugje van hemzelf afgekeken vergadertechniek slaagde men erin hem in het bestuur van de V.v.L. te laten struikelen. Het brak mijn hart, al was het een van de mooiste ogenblikken van mijn leven, hem vrijwel zonder slag of stoot te zien verdwijnen, zo volledig dat hij niet eens meer de vergaderingen bezocht die mij vroeger zonder zijn tegenwoordigheid onvoorstelbaar hadden geleken. Zelfs nu, zes jaar later, betrap ik mij op een gemis, al is het van geruststellende aard. Al bleef v.V. voorzitter van het P.C., door onze heetgebakerde actie ten tijde van de hongaarse opstand dreigde zijn literaire hobby-club leeg te lopen. Meer dan een derde van het aantal leden zei het lidmaatschap op, waardoor v.V.'s grapjes over de benarde toestand van de financiën, die tot het repertoire van zijn voordrachtskunst behoorden, een ongewilde rechtvaardiging vonden. Vroeger werd daarin meestal door een regeringssubsidie voorzien. Het zou interessant zijn te vernemen of dat ook na de scheuring is gebeurd. Tenslotte zijn er ook reisbeurzen ingesteld om het de afgevaardigden van het P.C. mogelijk te maken de internationale congressen te bezoeken. Van het P.C. ben ik nooit meer lid geworden. Soms denk ik op een ongestoorde zaterdagmiddag: Waarom voel ik mij zo opgelucht? En ineens besef ik dat het komt doordat ik geen lid van het P.C. meer ben. Maar waarom was er ons zoveel aan gelegen iemand het speelgoed van onschuldige bestuursfuncties te ontnemen?

Het zou onoprecht zijn te beweren dat wij het voor v.V.'s bestwil hebben gedaan, zoals ouders tegen hun kinderen zeggen als zij ze onaardig behandelen. Toch is er wel iets van waar. Ik zag in V.E.v.V. kwaliteiten die anderen misten en waardoor hij boven hen uitstak, niet alleen in Die Port van Cleve. Het P.C., een rederijkerskamer waarin het voordragen uit eigen werk tot na de vergadering werd uitgesteld en, om eerlijk te zijn, als een maatregel van verlichte despotie spaarzaam werd toegepast, vertegenwoordigde natuurlijk geen enkel belang. Door zijn spraakvermogen en zijn alziend oog voor kleine prestiges was v.V. de geboren voorzitter. Door het klimmen der jaren, met het gevaar van verstarde vasthoudendheid, door een tekort aan bestemming en daardoor aan de behoefte om zijn tijd desnoods

met niets te vullen, raakte hij aan het presideren verslaafd. In zijn eentje wemelde hij van deelneming aan jury's en commissies waarvan hij, omdat men al niet met minder toekon, vanzelf weer voorzitter werd. Maar in zijn beste ogenblikken bewees hij dat hij oorspronkelijk voor iets beters in de wieg was gelegd en dat hij, door zo geestig en gevat te zijn, niet alleen de tijd van anderen maar ook zijn eigen kostbare ademtocht verdeed. Daar kwam bij dat hij, wanneer zijn geestigheid tekort schoot, te snel naar de voorzittershamer greep. Hij was eigenmachtig en hij omringde zich met gunstelingen. Je zag mensen van een bepaald type, die voor het eerst in de literatuur opdoken, vanzelf in zijn vaarwater raken; zoals de dichter W.B., uit Indonesië gerepatrieerd, waar hij op een avond ten huize van R.N. zijn ridderorde onder de stoel verloor (hij ook al!), zodat hij er de volgende ochtend om moest telefoneren. W.B. werd secretaris van het P.C., met een vertraging waarvan ik de oorzaak niet ken maar die zeker niet aan hemzelf is te wijten. Sommigen keken v.V. de geestigheid af en onthulden het mechaniek. In het P.C. kon dat alles geen kwaad, omdat het P.C. een wereldomvattend doodlopend slop is. Maar in de V.v.L. en in de literaire commissies en jury's stonden kleine concrete belangen op het spel. v.V.'s geestigheid belemmerde, als een doel op zichzelf, het vrije verkeer. Ik heb mij wel eens afgevraagd welk gebruik v.V. van de tijd heeft gemaakt die wij door onze dwarsdrijverij voor hem hebben losgekocht. Vorig jaaris hij president van het internationale P.C. geworden. Hij bedankte onmiddellijk voor een andere bestuursfunctie. Heeft hij gedacht: Kom, nu ik president van het internationale P.C. ben, geef ik die andere functie op?

De dichter M.N. stierf enkele jaren nadat ik hem had ontmoet. Ik heb hem nooit meer gezien. Ik ben ook niet op zijn begrafenis geweest omdat het, geloofik, sneeuwde, hoewel dat juist ook een reden had kunnen zijn om er wel heen te gaan. Ik dacht gisteren aan zijn moerbeiboom en toen herinnerde ik mij de bizonderheden van ons bezoek aan zijn huis. Ik denk vaak aan enkele bomen die ik heb gekend.

10

Een boekverkoper belt mij op en vraagt mij of ik kennis wil maken met een Syriër die gedichten van G.A. uit het Frans in het Arabisch

heeft vertaald. Als ik het zo schrijf, klinkt het alsof ik mij in dergelijke ontmoetingen heb gespecialiseerd en overal mijn mannetjes heb uitstaan om ze mij te bezorgen. In dit geval is het toch vooral de Syriër die toenadering zoekt. Hij is op rondreis door Europa en wil slechts een paar dagen in ons land blijven, hoofdzakelijk om zijn vertalingen aan G.A. aan te bieden. Tot zijn ontsteltenis heeft hij gehoord dat de hollandse dichter vorig jaar gestorven is. Nu zoekt hij een plaatsvervanger. Men mag hem niet teleurstellen. Zijn leed is nog vers. Ik vraag de boekverkoper hoe oud zijn Syriër is en waar zijn Frans op lijkt. Hij is achter in de veertig en zijn frans lijkt op dat van de boekverkoper. Ik schrik een beetje van de leeftijd. Ik ontmoet niet graag onbekenden die ongeveer zo oud zijn als ik. Ik denk nog even na en maak dan een afspraak.

Op een avond haal ik de heer S.S. (het is een echte arabische naam die ik bijna zelf had kunnen bedenken) af van zijn hotel, om de hoek van het Rembrandtsplein. Ik ben alleen, nadat ik vergeefs heb geprobeerd J.V. of B.V., die G.A. beter hebben gekend dan ik, mee te krijgen. J.V. moet die avond naar ds. H. te H., in verband met een biografie van de drukker en graficus W. die in de oorlog door de Duitsers is gefusilleerd. B.V. lijdt sinds kort aan evenwichtsstoornis: zijn labyrint is in de war. Ik verdenk G.A. ervan dat hij in beide belemmeringen de hand heeft gehad. Het moet voor hem een koud kunstje zijn zich in het hiernamaals met de drukker W. in verbinding te stellen. Dat hij in staat is van grote afstand B.V.'s labyrint te betoveren zal voor iedere kenner van zijn poëzie aannemelijk zijn. Waarschijnlijk wil G.A. de Syriër, nadat deze zijn gedichten heeft vertaald en nieuwsgierig is geworden, verhinderen in zijn leven door te dringen. Alle onthullingen daarover heeft G.A. in zijn poëzie bijgezet. Zelfs zijn landgenoten is het verboden elders nasporingen te doen. Vrienden van G.A., zoals B.B. en W.N., zien er op toe dat het ook niet gebeurt of dat er niets van wereldkundig wordt gemaakt.

Ik ga met S.S. van zijn hotel naar *Schiller*. Als wij de hoek naar het plein omslaan heb ik een gevoel alsof ik ongetrouwd ben, mogelijk veroorzaakt door de avond, de buitenlucht, de voorjaarsregen en de gedachte aan oosterse landen. Maar misschien komt het gewoon doordat ik mijn sjaal thuis heb gelaten. Tegenover vreemdelingen voel ik een spoor van nationalisme. Ik maak mij bezorgd over het uiterlijk en het gedrag van landgenoten. Als ik een mooie vrouw zie, onderbreek ik mijn woorden enkele ogenblikken op de onbaatzuchtigste wijze.

In *Schiller*, waar wij bij de receptie zitten, onder het oog van Napoleon en de koningin, beiden geportretteerd door de eigenaar van het hotel, passeren voortdurend buitenlanders, waardoor er een onduidelijke toestand heerst en mijn beginnende nationalisme wordt gedesoriënteerd (ontoosterd). Dikke Scandinavische vrouwen, niet van de onze te onderscheiden, met de sigaret in de hand, zijn alleen herkenbaar aan de taal. S.S. spreekt slechts een Frans dat zeker niet beter is dan dat van een hollandse boekverkoper. Hij gebruikt dikwijls de woorden ‘autre chose’, ter aanduiding en completering, zoals ook wij dat doen. Het zou interessant zijn zijn vertalingen van G.A. weer uit het Arabisch in het Nederlands te laten vertalen. Hij laat mij de arabische uitgave zien. Ik kan niet veel meer doen dan het papier, de bladspiegel en de decoratieve vliegenpoep van het arabische letterschrift bewonderen. De uitgever van G.A., R.K., en zijn vrouw hebben S.S. naar de woning van de dichter gereden, heen en terug wel honderd kilometer, ‘très, très gentil’. Hij heeft de kamer van G.A. gezien en van diens vrouw foto's gekregen. Ik geef hem op mijn beurt een handschrift van G.A., een briefje uit 1945 waarin G.A. mij vraagt of ik niet een baantje voor hem weet omdat hij trouwen wil. Er zijn enkele ogenblikken, wanneer de dood van G.A. ter sprake komt, die op een herdenking lijken. S.S. kijkt ernstig. Ik zwijg en knik, heel losjes, voor velerlei uitleg vatbaar, terwijl ik ook in mijn hoofd geen woorden heb.

De moeilijkheid een indruk van iemand te krijgen op grond van het uiterlijk en de tastende conversatie in een vreemde taal. S.S. is net zo lang als ik, zodat ik goddank niet op hem neer hoef te kijken, een beetje knokig, niet overmatig bruin (volgens syrische begrippen waarschijnlijk bleek als gevolg van leeswoede), met een begin van tanigheid en met kleine gave tanden (de mens leeft niet om te eten, maar eet om te leven, zegt hij). Hij is op een gratis biljet van Damaskus naar München gevlogen, was twee weken de gast van de duitse regering (hij bereidt een lezing over Goethe voor) en bedankte een beetje beschaamd voor de vijfhonderd mark die men hem, bij zijn vertrek uit Duitsland, wou geven. De mensen in de germaanse landen zijn aardiger dan die in de romaanse. Voor Italië is hij een beetje bang. Hij wil er niet per trein heen, maar vliegend, om grote stukken contact over te slaan. Hij heeft zelfs weinig vertrouwen in het comfort van de internationale trein die uit Amsterdam met bestemming Rome vertrekt. Zijn indrukken zijn gedeeltelijk uit zuinigheidsoverwegingen

ontstaan. In Parijs betaalde hij twintig gulden voor een hotelkamer. In Amsterdam, kost zijn kamer er acht, met ontbijt. In Brussel (volgens deze maatstaf wordt België een romaans land) zette de taxichauffeur hem op een afstand van honderd meter van het hotel af, zodat hij zelf zijn koffer moest sjouwen en gedwongen was opnieuw een taxi te zoeken toen bleek dat er geen kamer meer vrij was. In Amsterdam rustte de taxichauffeur niet voordat hij zijn klant een hotel had bezorgd, wat pas na elf pogingen lukte, en hij droeg de koffer van S.S. bovendien nog de trap op. S.S. is verrukt van ons volk. Hij hoeft maar een briefje met een adres te laten zien en de mensen brengen hem waar hij wezen moet, dat wil zeggen: naar een van de musea. Hij noteert de namen en de adressen van al die vriendelijke mensen om ze, wanneer hij weer in Damaskus is, een kaart te kunnen sturen. Ik moet ook mijn adres voor hem opschrijven. In het restaurant bestelt hij zijn eten door de gerechten bij anderen aan te wijzen Hij is geen mohammedaan. Wij drinken bier. Hij stelt mij heel grote vragen: wat ik van het werk van G.A. vind (een vraag die ik lang niet meer heb gehoord), wat voor een literatuur wij hebben (een kolfje naar de hand van de literaire propagandist A.d.B.).

In Damaskus is S.S. bureauchef van de minister van landbouw, een zuiver administratieve bezigheid, stelt hij mij gerust. Hij vertelt mij zijn dagindeling. Om vier uur ('s ochtends) staat hij op, leest tot half zeven, ontbijt en verlaat het huis om half acht. Op het ministerie begint hij om acht uur. Van acht tot negen ziet hij kranten door en streept artikelen en berichten aan die voor de minister van belang zijn. Van negen tot twaalf is hij vrij om op zijn werkkamer te lezen, te vertalen of lezingen en literaire artikelen voor te bereiden. Van twaalf tot twee moet hij mensen ontvangen en te woord staan die de minister willen spreken. Om twee uur is zijn ambtelijke dagtaak afgelopen. Hij gaat naar huis, eet en slaapt een uur, niet langer dan een uur, herhaalt hij met nadruk. Van vier tot tien uur, half elf leest hij. Daarna gaat hij naar bed. Hij laat mij twee reusachtige foto's van zijn gezin zien, die hij in zijn actetas, bij de vertalingen van G.A. en een lezing over belgische poëzie met voor mij volslagen vreemde namen, bij zich draagt. Vijf kinderen en een lieve vrouw, veertien jaar jonger dan hij. Om tenminste enige kennis over hem op te doen reken ik bliksemsnel uit dat hij pas tegen zijn veertigste jaar is getrouwd. Een blijk van verstandigheid of het vertragende gevolg van zijn leesgierigheid? De ironie van het lot wil dat hij met zijn vrouw en kinderen, ook wat de

aankleding betreft, moeilijk van een italiaans gezin is te onderscheidden. Na de recapitulatie van zijn dagindeling vraag ik: Eet u maar twee keer per dag? Hij antwoordt: Nee, 's avonds gebruik ik een lichte maaltijd: thee, koekjes en een beetje boter. Ik lees twaalf uur per dag, stelt hij tevreden vast. Hij is ongetwijfeld matig, monogaam en misschien zelfs gelukkig. Ik breng hem terug naar zijn hotel. Wij nemen afscheid door elkaar bij herhaling te groeten. Hij laat mij in de grootste verwarring achter.

Reeds onmiddellijk bij de kennismaking rook ik aan S.S. een geur die ik niet thuis kon brengen en die hem de hele avond bijbleef. Ik dacht eerst aan oosterse spijzen en specerijen waarvan de reuk op zijn wekenlange tocht door Europa misschien was verflauwd, een ver van huis geraakte nationale uitwaseming. Maar de geur leek ook op Haarlemmer olie, minder doordringend, droger. Ook wat zijn geur betreft verkeer ik over deze vriendelijke Syriër dus in het onzekere.

Enkele dagen later spreek ik R.K., de uitgever van G.A. Hij vertelt mij zijn ervaringen met S.S., ik zeg hem de mijne. R.K. liet de Syriër, om hem iets substantiëlers aan te bieden dan een conversatie in gekortwiekt Frans, zijn verzameling eerste drukken van G.A. zien, een respectabele stapel. Bij het afscheid vroeg S.S. een stuk papier om de dichtbundels in te pakken. Het rechtzetten van een dergelijk misverstand, waarachter misschien werelden schuilgaan (maar misschien ook helemaal niet), vereist een tact op hoog diplomatiek niveau. Eén klein onhandig gebaar, één verkeerd gekozen woord uit het beschikbare franse vocabularium, één verkeerd berekende glimlach, kunnen het effect hebben van een belediging.

Terwijl R.K. mij zijn ervaringen meedeelt, besef ik dat wij tegenover de Syriër enkele uren aan elkaar gelijk en verwisselbaar zijn geweest, met als gevolg de schok van een diepgaande depersonalisatie die alleen maar niet pijn doet omdat hij te vluchtig, zwevend en amusant is geweest. R.K. vertelt mij een detail dat ik vergat te noteren. Uit Damaskus in het bezit van een snor vertrokken, heeft S.S. zijn snor in München laten afscheren. Langzamerhand was hij zich bewust geworden dat hij er in Duitsland met een snor ‘louche’ uitzag, alsof hij de Duitsers een kleine pijnlijke spiegel voorhield, wat hij zich als gast niet kon permitteren. Grote oorzaken hebben kleine gevolgen.

11

In de N.R.C. verwijt Zandloper mij dat ik mij in mijn cryptogram over dr. V.E.v.V. aan kwade trouw heb schuldig gemaakt. Om zijn verwijt kracht bij te zetten veronderstelt hij dat mijn herinneringen aan. dr. V.E.v.V. de uiting zijn van iemand die *beneden* is en die zich richt tegen iemand die *boven* is, een gezichtspunt dat dr. v.V. waarschijnlijk even eenvoudig als innemend zal vinden. Mijn ontboezeming is een daad van rancune. Ik misgun dr. v.V. zijn ordetekenen omdat ik jaloers op hem ben. Niemand, schrijft Zandloper, zegt graag openlijk van zichzelf: ik ben jaloers. Misschien ben ik een uitzondering, maar ik zeg wel graag openlijk van mijzelf dat ik jaloers ben. Ik ben het alleen niet op dr. V.E.v.V.. Jaloers ben ik bij voorbeeld op koning S. van Arabië, hoewel ik mij gelukkig prijs dat ik niet aan zijn kwalen lijd. Het moet een groot genoegen zijn om het vereffenen van een hotelrekening op te luisteren met het uitdelen van gouden horloges die van een inscriptie zijn voorzien. Ik ben ook jaloers op prof. dr. K.v.h.R., die een mooi salaris geniet, weinig studenten heeft en desondanks lezingen voor de middelbare scholen over de raamvertelling houdt. Deze jaloersheid is van andere aard dan de eerstgenoemde. De kracht ervan richt zich uitsluitend tegen mijzelf, omdat ik zo stom ben geweest niet ook professor te worden. In mijn jeugd kwam mij dat onmogelijk voor: ik zag te hoog tegen het ambt op.

Wat de jaloersheid op dr. V.E.v.V. betreft, ik kan mij een leven dat voor een belangrijk deel met het uitoefenen van bestuursfuncties en het in ontvangst nemen van uitgelokte onderscheidingen is gevuld, slechts met de grootste afschuw voorstellen. In mijn jeugd ben ik, waarschijnlijk omdat mijn vader diaken was en een zeker aanzien genoot, op grond dus van een onmiskenbare begunstiging, enige tijd penningmeester van een gereformeerde knapenvereniging geweest. De knapenvereniging stond onder leiding van de hoofdonderwijzer, een friese calvinist met een hangsnor. 's Ochtends, als de meester onder de les de kop koffie had leeggeslurpt die zijn vrouw hem door het open raam aanreikte, zoog hij zijn snor schoon met een onvergetelijke zucht (als het geluid van *The wind in the willows*) en met een onvergelijkbare beweging van zijn onderlip die hij op zijn knevel richtte en omhoogwierp. Als u er prijs op stelt, wil ik graag eens een heel cryptogram aan hem wijden, Hij heette T.v.P., een naam die u misschien niets zegt maar die in mij ogenblikkelijk een storm van bewondering en af-

keer ontketent. Meneer v.P., die tot mijn dood in mij zal voortleven als het standbeeld dat ik in mijn herinnering voor hem heb opgericht, wees mij als penningmeester aan toen mijn voorganger te oud voor de knapenvereniging was geworden en naar de jongelingsvereniging werd bevorderd, in afwachting van het ogenblik waarop hij lid van de mannenvereniging zou worden. Uit een vreemdsoortig medelijden met meneer v.P., uit lafheid en door andere vormen van intimidatie, was ik niet in staat voor de candidatuur te bedanken, hoewel ik iedere relatie tot de kerkgemeenschap schuwde die als toenadering of instemming kon worden opgevat. Gedwongen elke zondag de ochtenden de avonddienst bij te wonen, sloop ik als een misdadiger de kerk binnen (zoals het volgens calvinistische opvattingen eigenlijk ook hoort), nooit zonder mij er eerst van te hebben vergewist of dit verraad aan mijzelf niet door ongelovige vriendjes en (vooral) vriendinnetjes werd opgemerkt. Voor mijn gevoel verminderde het kerkbezoek de kans die ik bij ongedoopte meisjes had, de enige op wie ik verliefd kon worden. Mijn afkeer van het calvinisme werd versterkt door een gevoel van erotische discriminatie. Ook dat gevoel zou men kwade trouw kunnen noemen, maar het is juister om het als een geforceerd bijgeloof te zien, waarvoor overigens wel reële gronden zijn aan te voeren. Zo had ik de overtuiging dat mijn vader te knap van uiterlijk was om gereformeerd te zijn. Schoonheid, kracht, vreugde werden door het geloof op een dood spoor geleid. De schadelijke gevolgen van het kerkbezoek voor mijn liefdesleven probeerde ik tegen te gaan door de toepassing van magie, namelijk door nog harder te vloeken dan mijn vriendjes, door mij in gedachten afzijdig te houden en door mij zondags op het beslissende ogenblik waarop ik de kerk naderde, onzichtbaar te maken, tussen de andere kerkgangers wier geur mij een gruwel was. Ik zegende de winteravonden waarop het weer zo slecht was dat geen hond, behalve een dolerende, zich buiten waagde. Zelfs nu nog, als in het barre jaargetijde de regen om vijf uur tegen de ramen klettert, zend ik een groet aan die ogenblikken uit mijn jeugd waarop ons klimaat mij van een ‘tarnkap’ voorzag.

De bijeenkomsten van de knapenvereniging werden zondags van half een tot half twee gehouden (waarschijnlijk zo vroeg om de middag des Heren voor ons niet helemaal kapot te maken), in een huis naast de kerk dat als verenigingsgebouw werd gebruikt en naar de griekse godin *Irene* was genoemd. Door de week werd er catechisatie gegeven. Het interieur zag er met zijn stoffige houten vloeren, zijn

morsige wanden, zijn tafels op schragen, die aan het laatste avondmaal en in één adem aan het laatste oordeel deden denken, en zijn lange smalle banken waarop generaties van onwillige knapen hun zakmessen hadden beproefd en hun snotneuzen geleegd, ontzettend triest maar tegelijk erg authentiek uit (en dat is tenslotte maar de hoofdzaak, zou G.K.v.h.R. zeggen). Wij vergaderden op de eerste verdieping, nadat er zo lang mogelijk was getreuzeld met naar binnen gaan. De beste plaatsen waren bij het raam, waar men uitzicht had op de straat, het in de diepte gelegen station met het spoorwegemplacement, en achter het station de haven met de vissersschepen. Ik zat er niet graag omdat je er van buiten gezien en herkend kon worden. Toch leeft de vrolijkheid van de masten en tuigages op een zonnige zondagmiddag nog zo sterk in mijn herinnering dat de tranen mij, als ik wil, in de ogen springen. De aankomst van de trein van half twee, waarvan het gedreun onze wangen met een ontroerende eensgezindheid deed trillen, kondigde het einde van de bijeenkomsten aan die ik als een derde kerkdienst onderging. Het gevoel van honger dat mij tegen één uur beving, het tijdstip waarop wij door de week reeds hadden gegeten, breidde zich omstreeks half twee tot een bodemloze flauwte uit, de machteloze misselijkheid van een lege jongensmaag, met de begeleidende verschijnselen van een razende melancholie die men als een even aanzienlijke vergeestelijking zou kunnen beschouwen als de gebruikelijke vormen van religieuze onthouding waarover met eerbied gesproken wordt.

Na mijn benoeming tot penningmeester kwam ik aan de linkerhand van meneer v.P. te zitten. Rechts van hem zat de secretaris, een jongen die zelfs met zijn kuif een opgewekte schijnheiligheid uitstraalde. In mijn waardering nam hij door zijn secretarisschap een hogere plaats in dan ik. Ik bedoel maar dat ik wel degelijk oog heb voor de prestiges die met bestuursfuncties gaan gepaard. Aan de andere kant was hij door die hogere positie ook dieper in de Reformatie verstrikt en erger dan ik medeplichtig aan het misverstand dat er tussen meneer v.P. en ons heerste. Mijn medelijden met meneer v.P. had voor een deel met dat misverstand te maken. Stuk voor stuk waren wij in die periode van ons leven barbaarse helden, met een feilloos instinct voor alles wat belachelijk was, ook de jongens die het later tot rechtschapen leden van de kerkgemeenschap of zelfs tot ouderling en diaken brachten en die ik nu, bij een bezoek aan mijn geboorteplaats, hun lange gezichten voor zich uit zie dragen. Een van de raadselachtigste dingen

is voor mij die overgang gebleven, als met omfloerste trom. Op een kwade zondag in het voorjaar was het afgelopen met ze. Met een schuldig gebogen hoofd, of wat nog erger was: met een blijmoedig opgeheven gezicht, de meesten reeds keihard verloofd, en met godvruchtig zweet in de handen, stonden ze vooraan in de kerk, binnen het doophek en luisterden naar de voorlezing van de Heidelbergse catechismus en de vragen van de geloofsbelijdenis, alsof zij reeds voor de vierschaar waren gedaagd. Nog maar vijf, zes jaar geleden beschaamden zij het vertrouwen van meneer v.P. en brachten door hun onuitputtelijke gevarieerde obstructie de bedroefde trek op zijn gezicht die uit ongelovige verbazing en diepgaande teleurstelling was samengesteld, een trek die ik in een verwaterde vorm ook wel op het gezicht van dr. V.E.v.V. heb zien verschijnen. De toon van meneer v.P.'s stem daalde, zijn tempo werd trager, zijn woorden kregen een nadruk waardoor zij werden vergroot en nog in de lucht bleven hangen nadat zij waren uitgesproken, volgens het principe waardoor ook poëzie ontstaat. Hitler kon (maar met minder recht) in zijn eindeloze redevoeringen zo'n bedroefde toon aanslaan, als hij zich tot mr. Churchill richtte en nog niet aan zijn woedeuitbarstingen toe was.

Op school, met de leerplicht achter de hand, trad meneer v.P. stormachtiger op tegen de jongens die de orde verstoorden. In het bezit van een geweldige lichaamskracht en zo driftig dat hij God daarvoor dikwijls om vergeving moet hebben gesmeekt, rukte hij met een grauw de jongen uit de bank, hield hem voor zich uit, wierp hem in de lucht, ving hem op, legde hem over de knie, haalde met zijn rechterarm uit en sloeg toe, welke handelingen hij enkele malen herhaalde. Ondertussen bliksemde zijn oog, de aders op zijn voorhoofd zwollen (en bevestigden de juistheid van de desbetreffende passages uit de boeken die ik las), zijn snorharen stonden overeind, zijn adem ging stotend in en uit. Na elke klap riep hij: ‘Zeker dat!’, een uitdrukking die in het Fries misschien gewoon is maar die ik later nooit meer heb horen gebruiken. Een dergelijke strafoefening, met alle kenmerken van een groteske monumentaliteit, leek op detoevallen waaraan mijn moeder leed (ik vergat nog te zeggen dat ook meneer v.P. schuim op de mond kreeg), met dit verschil dat mijn moeder, door een wilde binnenwaartse kracht bezeten, de straf aan zichzelf voltrok. Evenals mijn moeder na een toeval verkeerde meneer v.P. na zo'n tuchtiging, terwijl de jongen in zijn bank uithuilde, in onwetendheid van wat er om hem heen gebeurde. De tijd, op school van een institutioneel en ge-

wijd karakter, stokte. Er ontstond een chaos, als het spiegelbeeld of de echo van iets verschrikkelijks, die zich voor mijn gevoel tot buiten de school uitbreidde. Deze chaos konden wij alleen overwinnen door hem, evenals de Schepper aan het begin van de wereld, geducht onder handen te nemen. Er brak een korte baldadige vrolijkheid uit, een klaarlichte vastenavondstemming van jeugdige beeldenstormers die in alle soorten van dwang en vernedering waren gedrild. Jongens sprongen de bank uit (het was een bewijs van moed om dat het eerst te doen), trokken elkaar aan de haren, doorzochten de kast met de leermiddelen, vielen de meisjes lastig, schreven de les van elkaar over, terwijl de vlijtigsten aan het huiswerk voor de volgende dag begonnen. Temidden van die verwildering stond meneer v.P. voor de klas, in zijn volle breedgeschouderde lengte. Hij staarde voor zich uit, schudde het hoofd en mompelde. Wij liepen langs hem als door het verschroeide gezichtsveld van een blinde. Je had hem aan de hand kunnen leiden, als iemand die in trance is. Hij mompelde woorden, ontkenningen, afgebroken zinnen, net als mijn moeder wanneer zij uit een diepe bewusteloosheid tot een schemerige toestand terugkeerde. *Waar was hij?* Bij de eikebossen van Mamre, bij het brandende braambos, op Sinaï, op de berg Horeb? Hoorde hij het suizen van een zachte stilte (I Koningen 19 vers 12)? Met holle ogen die hem, met de zakken eronder, op Multatuli deden lijken, staarde hij voor zich uit, schudde het hoofd en mompelde... Totdat hij plotseling weer iets van de werkelijkheid *zag*, een fragment nog maar, het leerboek dat hij verwonderd en duizelig van zijn bedevaart door tijd en ruimte in de hand hield, de grijnzende kop van een jongen, de knikkende duivehals van een meisje. Zijn schim nam vastheid aan. Op de rand van zijn droom spookte hij nog na, totdat zijn gestalte weer met leven werd gevuld van een vertrouwde friese kwaliteit. Hij deed enkele stappen, beproefde zijn spieren, voelde zijn zenuwen, aanvaardde de sterflijke aard van zijn vlees, rangschikte zijn gedachten en herinneringen, nam weemoedig afscheid van zijn visioen, wees ons door het herstelde gezag van zijn aanwezigheid onze verordineerde plaats aan als het gevarieerde kroost van de ouders die wij nu eenmaal hadden, trok het gouden horloge uit zijn vestzak en bracht, met een blik op de wijzerplaat, waarvoor ik ook een plekje in mijn herinnering heb bewaard, de tijd weer in werking.

In *Irene* leidde de toorn van meneer v.P. nooit tot zo'n uitbarsting. Hij bedwong hem, *omdat het zondag was* en omdat hij dacht dat wij uit

vrije wil (maar wat betekent voor een calvinist of voor wie ook vrije wil?) de bijeenkomsten bezochten, tot een schrijnende in zichzelf gekoesterde verbazing. In *Irene* waren wij, geloofde meneer v.P., onder elkaar. Hij was weliswaar de leider en beschikte ook over de voorzittershamer, maar naast hem zaten, met een blijmoedige schijn van gelijkheid, de secretaris en de penningmeester, twee doodgewone jongens. De beide variaties van hypocrisie, zowel mijn bedruktheid (die ik wel uit mijn geheugen zou willen branden) als de opgewektheid van de secretaris, ontgingen hem. De blik die hij vol trots op de secretaris richtte wanneer deze de notulen van de vorige vergadering voorlas, een aaneenschakeling van stijve vaststaande wendingen die de jongen van zijn voorganger had overgenomen, zoals deze ze op zijn beurt van zijn voorganger had overgenomen (en alleen al die onzinnigheid, mits behoorlijk doorgedacht, is in staat om mij nu nog knettergek te maken), deze trotse liefkozende blik, als de verpozing van een strenge geloofsijveraar die weet dat de Reformatie op aarde nooit wordt afgesloten, gold ons allen. Onoplettendheid, geschuifel, verdachte bewegingen, geknoei met de banken en schragen, aandacht voor wat er buiten gebeurde, een aandacht die altijd dreigde door het simpele feit dat er geen vitrage voor de ramen hing en die, eenmaal ontstaan, de neiging had zich als een pest uit te breiden, gelach om een flauw grapje (soms door hemzelf gedebiteerd) dat zonder gevoel voor verhoudingen in gejoel, voetgestamp en handtastelijkheid overging, zodat het leek alsof er ieder ogenblik met het afbreken van *Irene*, de kerk en andere heilige instellingen kon worden begonnen, al die uitingen van een langgeleden door Calvijn bevolen onlust die in de klas, door de week, als vergrijpen tegen de tucht onverbiddelijk werden bestraft, beantwoordde meneer v.P. in *Irene*, op zondag, tussen half een en half twee, wanneer de eeuwigheid als een voorsmaak en gebrekkige afschaduwing was begonnen, met de reeds genoemde verwondering en met een kameraadschappelijke lankmoedigheid die ieder ander tot een onnozele hals zou hebben gemaakt. Hij bedwong zijn toorn tot leed en koesterde zijn verbazing als het uiterlijk vertoon van een onkreukbaar karakter. Ik heb later veel komedianten ontmoet en door het kerkbezoek in mijn jeugd ben ik erin geoefend ze te herkennen, maar nooit één, geloof ik, of het zou de lieve G.K.v.h.R. moeten zijn, die door zijn onschuld zo volkomen werd vrijgepleit. Wanneer de aandacht afdwaalde sloeg meneer v.P. met de voorzittershamer, *die immers van de jongens was*. Zelfs die roffels hadden een bijtoon van ge-

duld en toegevendheid. En als wij aan het begin van de samenkomst op ons lieten wachten, kwam hij in de deuropening staan en riep: ‘De jongens, de jongens...’, met nadruk op ‘de’. Het is sentimenteel, en ik dwaal af, maar ik heb zijn stem nog in mijn oor.

Als penningmeester zat ik naast meneer v.P. Ik zag zijn handen zoals een voyeur door het sleutelgat kijkt, zijn vingers met de grote gave braafgeknipte nagels, zonder een zweem van ijdelheid. Ik zag zijn gouden trouwring, als die van mijn vader die dezelfde grote handen had maar gebruind en met sporen van het zeilmakerswerk. De ring was goed voor acht kinderen, met drift, uit plichtsbesef en met gevoel voor regelmaat verwekt, te oordelen naar het verschil in leeftijd van zijn kroost. (Een van de intrigerende vragen uit de nadagen van mijn jeugd: Heeft meneer v.P. zijn vrouw, na de geboorte van hun laatste kind, nog ‘bekend’?) Ik rook zijn stinkende adem als hij met zijn hoofd te dicht bij mij kwam, zonder dat ik een spier van mijn gezicht vertrok, alsof ik hem door mijn onbewogenheid wilde huldigen. Mijn angst dat ook ik uit mijn mond stonk, juist omdat niemand iets liet merken. (In de confectiewinkel waar wij onze kleren kochten, was een bediende die een volkomen identieke geur uitademde: *deze man was katholiek*.) Ik hoorde ieder woord dat meneer v.P. zei, terwijl ik in de kerk, van de kansel verwijderd, aan het begin van de preek door een weldadige reflex onmiddellijk in slaap viel. Als een ervaren bestuurslid (maar hier was meer dan ervaring in het spel) was ik op elk detail van de vergadertechniek en op iedere verstoring ervan bedacht. Ik luisterde met het oor van meneer v.P. en ik zag met zijn oog, met zijn doordeweekse oor en zijn alledaagse oog, maar ook met die van de zondag; zoals ik later met oor en oog van dr. V.E.v.V. waarnam, ontnuchterd door de enkelvoudigheid van die organen. Ook ik leefde in een trance, een kale glasheldere begoocheling. Ik nam de armzalige geldstukken van de wekelijkse contributie in ontvangst en tekende ze aan in het ruitjescahier, waarvan de eerste bladzijden met het handschrift van mijn voorganger waren beschreven. Onze handschriften waren zo met elkaar in strijd dat ik die bladzijden er het liefst uit had willen scheuren. Ik durfde niet. Ik was verlamd en kon alleen voorgeschreven handelingen doen. Mijn verzet was gehoorzaamheid. Alles deed pijn, zelfs het zien van de cijfertjes, achter de namen van de jongens, die ik eigenhandig in het cahier had geschreven.

Na het dankgebed, dat door meneer v.P. werd uitgesproken, het zesde of zevende dat ik zondags te horen kreeg, terwijl mij er die dag

nog ettelijke te wachten stonden, ging ik naar huis. Ik was te uitgehold om hard te lopen. Bovendien droeg ik het zilveren horloge van mijn grootvader aan een ketting in mijn zak. Ik was vervuld van een extase die uit leegte en ontkenning bestond. (Het is gek dat ik dit nu neer kan schrijven terwijl ik in sommige opzichten erg gelukkig ben en de leegte zich met een zekere vriendelijkheid heeft verplaatst.) Thuis zaten mijn ouders en de andere kinderen aan tafel. Ik moest in mijn eentje bidden, of door mijn handen te vouwen, mijn ogen te sluiten en mijn lippen te bewegen de schijn wekken. Eerst bracht ik nog het cahier en het ingezamelde geld naar de voorkamer. In de voorkamer, waar mijn ouders alleen op zondag na de ochtenddienst koffie dronken, stonden onze beste meubels en blonk het linoleum alsof het de vorige dag was gelegd. Er kon niet gestookt worden. 's Winters vroren de bloemen op de ramen en hoorde je de stappen van de voorbijgangers rinkelen in het nikkelen koffiestel op het stijve eikehouten dressoir. Onder de linnenkast bewaarde ik mijn meccanodoos. In de leunstoel, die toch niet werd gebruikt, zette ik mijn schilderstukjes in olieverf te drogen; de vorst bracht zelfs de verfgeur tot verstijven. In de lijst van de spiegel boven het dressoir, waarin ik verstard van schrik voor het eerst mijn profiel had gezien, had mijn moeder de foto gestoken die jaren geleden door de dorpsfotograaf van mij was gemaakt. In een hoek van de foto stonden de afdrukken van mijn melkgebit. Betoverd door de aanblik van mijn beeltenis had ik geprobeerd het jongetje op defoto te bijten. Ik herinnerde het mij vaag en met een zwevend gevoel van wellust, een herinnering die ik jarenlang bewerkte om er iets duidelijks van te maken. Pogingen tot verklaring: ik wilde tegelijk pijn doen en pijn lijden, eten en gegeten worden, om twee uitersten te laten samenvallen. (Ik had *Robinson Crusoë* gelezen en in de tijd van mijn penningmeesterschap stak ik mijzelf, op de plee met de houten bril in de keuken, met een stopnaald in mijn dij. Ik moest soms de stopwol nog uit de naald nemen.) Maar het bleef reconstructie.

Wat heeft dat alles met de verwijten van Zandloper, de bestuursactiviteiten en onderscheidingen van dr. V.E.v.V. te maken? Ik weet het ook niet. Of het zou moeten zijn dat dr. V.E.v.V. door een misvorming van mijn brein (ik neem die schuld getroost op mij) calvinist is in zijn geestigheid, zoals Bertrand door Breton tot ‘surréaliste dans le passé’ werd verklaard, en zoals het lid van de Eerste Kamer A., met zijn exclusieve bewondering voor de werken van A.M.d.J., A.C. en A.M. (niet te verwarren met schrijver dezes), calvinist is in zijn bot-

heid. Het medelijden dat ik voor dr. V.E.v.V. voelde als ik vlakbij hem stond, herinnert mij aan het medelijden waarmee ik de hand van meneer v.P. met de gouden ring op het ellendige tafelblad zag liggen. Twee nuances van misverstand. Ik had dr. v.V. door elkaar willen schudden omdat er iets in hem stokte waarvoor niet, zoals bij meneer v.P., een verontschuldiging bestond. Er waren bij dr. v.V. teveel bewijzen van een glasheldere begoocheling. In het P.C., de knapenvereniging van wereldformaat, zat hij achter de groene tafel, met naast zich de secretaris en de penningmeester. Door zijn geestigheid veranderde hij de zaterdagmiddag in een zondagmiddag uit mijn jeugd, zonder erin te slagen met zijn esprit, voor de leden van het P.C. zo frans van aard, de steile friese ernst van meneer v.P. in vergetelheid te brengen. Was dat teveel gevraagd? Dat is dan misschien eindelijk mijn kwade trouw. Met jaloersheid heeft het niets te maken. Het kost bij ons in de literatuur meer moeite bestuursfuncties te vermijden dan ze, met of zonder hypocrisie, toegespeeld te krijgen. Onderscheidingen zijn er op berekend iemand belachelijk te maken. Het Boekenbal, met zijn verplicht genodigden, is wat dat betreft een lust voor het oog. Vrouwen hebben al iets voor doordat men ze zelden met ridderorden ziet. (Een mooi meisje met de Hollandse Leeuw op haar borst!) Aan de andere kant kennen zij geen maat waar het sieraden en hoofddeksels aangaat.

Ik lees in de krant, deze onuitputtelijke bron van roddelpraat waarvan de Bataviëren en de Friezen geen vermoeden hadden, dat dr. V.E.v.V. nu ook bedankt heeft voor het voorzitterschap van het hollandse P.C. Kijk, kijk! Hij wordt opgevolgd door de dichter W.B., de voormalige secretaris met de opgewekte kuif, dezelfde die de moeite nam op te bellen toen hij bij een bezoek zijn ridderorde onder de stoel had laten vallen. Het bericht verschaft mij enkele zalige ogenblikken. Ik heb een gevoel dat de Voorzienigheid moet hebben als hij (of zij) ziet dat er weer een stukje van zijn (haar) raadsbesluit in vervulling gaat, een aardig stukje welteverstaan. G.B., in mijn cryptogram ook genoemd, is bestuurslid geworden. Omdat hij conservator van het Letterkundig Museum is? Even heb ik spijt dat ik deze reünie met verschuivingen in het luchtledig niet heb kunnen bijwonen.

Zandloper verwijt mij dat ik mijn cryptogram niet heb ondertekend, in zijn bedroefde zedepreek die hijzelf ook niet heeft ondertekend, waarschijnlijk omdat hij terecht aanneemt dat ik weet wie hij is: G.H.M.v.H. Ik heb hem één keer ontmoet, na een lezing van de

franse schrijver J.B. in het Maison Descartes te Amsterdam. J.B., een oude rationalist van het zuiverste water die over klerken schreef, is inmiddels overleden. Het was curieus dat ik juist na een lezing van deze schrijver met G.H.M.v.H. in een gesprek over het bestaan van God verwikkeld, raakte. Ik verdedigde mijn twijfel, het enige verweer dat wij bezitten tegen de onzin die uit het bestaan van God wordt afgeleid. (Het simpele bestaan van God, zonder geritualiseerde veronderstellingen, is natuurlijk niet iets waarover men zich kan opwinden. Zonder de kerk, de locus dei, zou de Schepper van hemel en aarde geen vaste domicilie hebben.) G.H.M.v.H. haalde de redenering van Pascal aan. Als God niet bestaat en je gelooft wel in hem, verlies je er niets bij. Bestaat hij wel en geloof je niet in hem, dan lijd je eeuwige schade. Dit bewijs uit het ongerijmde (en niets heeft voor gelovigen en dichters zoveel bewijskracht als het ongerijmde) nam toch mijn verwondering niet weg over de geloofskracht, waarover blijkbaar ook G.H.M.v.H. beschikte, die nodig is voor het aanvaarden van een zo groot aantal wonderlijke zaken. In de loop van ons gesprek bleek dat G.H.M.v.H., alvorens naar Rotterdam terug te keren, zijn broer wilde bezoeken die vlakbij mij in de buurt woonde. Ik bood aan hem te begeleiden. Wij konden met lijn zeven tot het eindpunt gaan. Toen de tram na een tijdje stopte, vroeg G.H.M.v.H. mij hoever wij nog van het eindpunt af waren. Omdat de lijn mij sinds jaren vertrouwd was, antwoordde ik: Nog twee halten. Juist op dat ogenblik liep de conducteur door de wagen. G.H.M.v.H. herhaalde zijn vraag aan de conducteur die hem hetzelfde antwoord gaf. Ik kon niet nalaten G.H.M.v.H. attent te maken op de gebrekkige kracht van zijn geloof waar het zulke kleine betrouwbare zaken betrof, terwijl zijn geloofskracht wat de grote wonderlijke dingen aanging...

Hij lachte een beetje verstrooid. Was het wel van harte?

12

Liefde is vriendschap van een samengebalde soort die wij, als de proefneming lukt, laten ontspannen zodat wij er een levenswijze en een of twee dochters uit overhouden. Erotische verlangens hebben de oudste rechten. Zij zijn in de vriendschap aanwezig als verborgen verleiders waarvan wij ons in onze jeugd schoksgewijs bewust worden, waarna wij ze van de vriendschap scheiden en op voorwerpen richten

die er in onze samenleving toe zijn bestemd. Eigenlijk begint daar een dwang. Want het is duidelijk dat niets ons zou beletten onze vrienden hartstochtelijk in onze armen te sluiten wanneer onze gebruiken ons daar het recht toe gaven. Gelukkig doen zij dat niet. Ik raak H.K., H.M. of H.L. zelden aan. (Ik heb een erotische voorkeur voor voornamen die met een H. beginnen.) Dit gebrek aan contact bezorgt mij geen slapeloze nachten, terwijl het de vrouwen van mijn vrienden radeloos zou maken.

In onze vriendschappen functioneert de erotiek als een bindende kracht die een zekere afstand respecteert en ons een vrijheid toestaat waarvoor in de liefde weinig plaats is. Dat alleen al bewijst waarom men de moeilijkheden en conflicten van homosexuelen niet moet bagatelliseren. Ze zouden ondraaglijk zijn wanneer homosexuelen, net als wij, hun echtverbintenissen door een ambtenaar van de burgerlijke stand lieten bekrachtigen. Nu dat nog net niet het geval is hoeven wij hun zorgen ook niet te overschatten.

Hoewel wij een duidelijk onderscheid maken tussen de erotiek en de vriendschap en in onze gedragingen de grenzen nauwgezet in acht nemen, een enkele handoplegging of een liefkozend schouderklopje daargelaten, lukt die scheiding nooit volkomen. Ik zal er niet aan denken met een volwassen man naar bed te gaan. Niets vrouwelijks is mij zo vreemd. De aanblik van twee stoelen met mannekleren zou mij onvoorstelbaar somber stemmen. Wel ben ik gevoelig, dikwijls met innerlijke tegenstand en nooit zonder ironie, voor het fluidum, (ik weet geen ander woord waardoor zo vaag en voortreffelijk wordt uitgedrukt wat ik bedoel) dat van sommige mannen op mij uitgaat. Er zijn mannen die er door een geheimzinnige macht, waarvan de bron bij mijzelf schuilt, in slagen mij in een vrouw te veranderen. In hun aanwezigheid word ik stil (een primaire vrouwelijke reactie), passief, ontvankelijk. Onwillekeurig grijp ik in mijn binnenzak om te voelen of ik mijn kam bij mij heb. Het is alsof de baard weer uit mijn keel schiet en ik aan een tegenovergestelde stemwisseling word onderworpen. Dergelijke reacties geven hoop want zij verwijzen naar de jeugd die bij volwassenen van voorbijgaande aard is, hoewel zij er tot aan hun dood aan blijven lijden, in hun ouderdom zelfs met verdubbelde kracht.

Vaak wordt deze betovering bij mij door het stemgeluid van een man veroorzaakt. Ik ben daar erg dankbaar voor want zo krijg ik inzicht in de raadselachtige ontstaansgeschiedenis van een verleiding.

Heeft men ooit onderzocht in hoeverre bij het mannelijk deel van een bevolking de verborgen opeenhoping van homosexuele verlangens van invloed is op de macht die er van de stem van een leider uitgaat? Het zal vast wel. Vergeleken met ons heb ik de Duitsers altijd homosexueel gevonden, ook als zij het niet echt waren, hoewel ik Duitsland pas na de oorlog heb bezocht, toen de stem van de leider was verstomd en de Duitsers moeite deden om stil, passief en ontvankelijk te zijn. (Zij begonnen abstract te schilderen en schaamden zich aanvankelijk voor hun volkslied.) Het feit een groot volk te zijn, of te geloven dat men het is, doet militarisme met paraderende uiterlijkheid en ritueel krachtsvertoon ontstaan en wakkert de homosexualiteit als beschikbare potentie aan, nog afgezien van de onomwonden uitingen ervan. Het gebrul van de leider en de doordringende commandotoon van de meerdere boezemen een vrees in waaraan men het begin van een erotische betovering herkent.

Ik heb eens een meisje gehad dat rilde en klappertandde in mijn armen. Het was onbegonnen werk haar te kussen. Ik kreeg mijn mond eenvoudig niet op de hare gedrukt. Ik moest haar kalmeren in plaats van aanmoedigen, een bijna ideale situatie die juist daardoor noodlottig werd. Na driemaal met haar uit te zijn geweest, waarvan één keer naar het Bloemendaalse bos, gaf ik het op. Ze was niet tot bedaren te brengen, dat wil zeggen niet terug te voeren tot een punt waarop zij haar verstand nog niet verloren had maar een begin kon maken het te verliezen, met de geleidelijkheid waardoor brute passies in een spel veranderen. Zij begon met een orgastische vervoering op het ogenblik waarop ik, niet minder nerveus maar met een groter maatgevoel, mijn lippen bevochtigde. Ik voelde mij als Mozes die wel het beloofde land mocht zien maar er niet binnengaan. Het was van haar een ongebruikelijke vorm van zelfverdediging: zich zonder stoot gewonnen geven zodat de tegenstander niet de genoegens van een veldslag (het Bloemendaalse bos!) en de voldoening van een overwinning smaakt. Enkele jaren later kwam ik haar in Haarlem tegen. Vol trots (maar nog altijd sidderend) vertelde zij mij dat zij ging trouwen en veel kinderen wou hebben. Ik vroeg mij af hoe haar man dat wilde bewerkstelligen: de bevruchting van een draaitol. Zij bekende mij ook dat zij vreselijk bang voor mij was geweest: *Ik voelde mij als een vogeltje in een slangenkooi*. Natuurlijk was ik door die bekentenis gevleid, maar ik voelde mij er ook door bekocht.

Een vriend, die homosexueel is, zei mij dat hij zo weinig van zijn

gading vond in de dichtkunst die hij las. Bijna alle gedichten zijn door mannen op vrouwen geschreven. Gehinderd door een waarheidsliefde die hij als correctie op alle literatuur toepast, was hij niet in staat de erotische ontboezemingen uit het andere kamp te transponeren. Hij zocht voortdurend naar gedichten van *zijn* gading, snuffelde in literatuurgeschiedenissen, encyclopedieën, bibliotheken en raakte hoe langer hoe meer van de europese poëzie vervreemd. Met zijn behoefte aan verbeelding die in het eigen gevoelsleven kan worden opgenomen, was hij al naar Azië en langvervlogen tijden afgedwaald. Maar de oogst bleef pover en de voorbeelden die hij mij liet zien vergden een ander voorstellingsvermogen dan waarover ik bij de lectuur van gedichten beschik. Ik gunde hem zijn genoegen dat mij een beetje van de vriendenplicht onthief ervoor te zorgen. Uit gemis aan voor hem genietbare poëzie was hij ook zelf gedichten gaan schrijven, met een verbluffend resultaat, want de meeste van zijn verzen gingen niet over jongens (natuurlijk helemaal niet over meisjes), maar over gevarieerde onderwerpen. Zijn erotische behoefte had, op papier, het onderspit gedolven tegenover een omvattender drang. Hij is de enige mij bekende dichter die door een negatieve impuls tot het schrijven is gekomen. Het voorbeeld van anderen prikkelde hem niet tot navolging maar 'afwijking'. In de poëzie bleef hij zodoende toch nog trouw aan zijn erotische inversie. Daarop berust voor een deel zijn originaliteit en het verklaart ook waarom hij zo laat debuteerde. Hij had de leeftijd van de epigoon voorbij laten gaan, zonder de kans te hebben verspeeld alsnog te dichten. Op een keer, in de trein, hoorde hij in het ritmische gedreun van de wielen de klacht: 'Godverdomme nu ben ik al achtentwintig jaar'. Nadat het zo een poosje was doorgegaan, bedacht hij plotseling met schrik dat hij zich tien jaar in zijn leeftijd had verteld. Daarna hoorde hij: 'Godverdomme nu ben ik al achtendertig jaar!'.

Mijn vriend is zo volstrekt homosexueel (ik zou te intiem moeten worden om die stelling toe te lichten) dat de liefdespoëzie op vrouwen hem koud laat, tenzij het erotische bestanddeel duidelijk wordt overschaduwd door het menselijke of het kinderlijke, of door een ironische kwaliteit waardoor het sexuele specialisme wordt ontzenuwd. Lachen bevrijdt van scheidingen die door ernstige dieren zijn uitgevonden. Ik deel de onverschilligheid van mijn vriend zodra ik de vrouwen leer kennen voor wie de poëzie is geschreven. Niets is pijnlijker dan een man amoureuze dichtregels te horen voordragen terwijl zijn vrouw in de zaal op de eerste rij zit. Zelfs wanneer zij thuis is ge-

bleven om op de kinderen te passen, kan de herinnering aan haar verwoestend zijn voor de poëzie. Ik heb op mijn vrouw nooit liefdesgedichten geschreven, met uitzondering van de berijmde opdrachten in de boeken die ik haar cadeau deed toen wij nog niet getrouwd waren. Door het huwelijk is zij, voor mijn gevoel en zonder de minste discriminatie, hors concours, al zal zij dat nooit waarderen. Ik herinner mij de indruk die een dichtregel van J.G. over zijn vrouw op mij maakte, voordat ik zelf was getrouwd: *Zij is zo pienter en ze omhelst zo heerlijk*. Toen ik mevrouw G. voor het eerst ontmoette, in gezelschap van haar man en ten huize van haar zuster waar zij doodgewoon, maar misschien wel heel pienter, zat te breien, waarschijnlijk om er wat bij te verdienen, dacht ik onmiddellijk aan die regel die door zijn stelligheid bijna onvermijdelijk een boosaardige twijfel oproept. Ik schrijf dit zonder verdere kennis van zaken en ook zonder enige boosaardige opzet, voorzover ik kan zien. De taal bevat een hoeveelheid kwaad waartegen de enkeling soms machteloos is.

Ik heb mij vaak in verlegenheid gevoeld wanneer ik tegenover een vrouw kwam te staan wier intieme dichterlijke afbeelding ik in handen had gehouden. Dit is zij nu, dacht ik verwonderd, deze slecht geklede echtgenote met een valse boventand, wier handen zo duidelijk de sporen van huishoudelijk werk verraden (een beetje eelt in een vrouwehand brengt mij, onder gunstige omstandigheden, op de rand van tranen), en wier blik de zorg of de zekerheid uitdrukt waardoor zij pas werkelijk gestalte aanneemt, zodat het gedroom over haar, op een onverklaarbare wijze, kan beginnen of voorgoed wordt beëindigd. Ik hoorde eens, na een vergadering van het P.C., een christelijke dichter een sonnetregel voorlezen die zijn ergste vijand niet had kunnen verzinnen: *Mijn lief, uw kruis het stokt mij in de keel*. Wanneer men op deze klacht over moeilijkheden bij de spijsvertering het close-reading zou toepassen (het zou iets zijn voor J.O. die tegenover buitenlandse gasten zo graag het liefdesleven van nederlandse auteurs onthult), zou men tot de gekste dingen komen. Aan de andere kant bewaar ik een nooit verflauwende herinnering aan de eerste keer dat ik de dichter A.R.H. in levenden lijve voor mij zag, bij de crematie van J.S. in Driehuis Westerveld. A.R.H. was in gezelschap van een donkere vrouw die hij op een afstand van ongeveer een meter van zich verwijderd hield (dit is misschien wel de afstand die voor hooggestemde liefdespoëzie noodzakelijk is) en met wie hij geen woord wisselde, hoewel hij uiteraard niet met haar getrouwd was. Ik heb die vrouw nooit te-

ruggezien. Ik verdenk er A.R.H. van dat hij haar voor de gelegenheid uit zijn poëzie tevoorschijn had getoverd. Met toverij in de tegenovergestelde richting kan men niet voorzichtig genoeg zijn.

Verhalen of gedichten van homosexuelen appeleren bij mij, in tegenstelling tot mijn vriend in het complementaire geval, wel aan verlangens die ik nooit verborgen heb gehouden maar die mij ook nooit hebben gekweld, zoals het lastige verlangen naar een vrouw dat een van de grondslagen is van ons huwelijksinstituut, en tegelijk, als een straf Gods, de bedreiging ervan. De lectuur van *De immoralist* opende mijn ogen niet voor een geheime verleiding (ik was in mijn jeugd driemaal verliefd geweest op jongens die hun nagels niet schoon hielden, wat mij alleen al tot terughouding drong, zodat ik mijn verliefdheid als een amusante leerschool doorliep), maar voor een geografie van de passie. Mijn vriend was in zijn lectuur naar Azië afgedwaald. Ik zweefde op mijn tovertapijt van houtvrij papier door Afrika. Later ontmoette ik M.v.N.t.R. (een kwasi-adelijk pseudoniem waarachter een hollandse vissersnaam schuilging), door wiens aderen zowel europees als maleis bloed vloeide. K.L. beweerde dat M. met mij naar bed wilde, zonder dat ik er ooit achter ben gekomen of dit opwindende roddelpraat was. M. was wel degelijk (of op zijn minst) homosexueel en hij zag er ook naar uit: lang, bruin, slank en met grote donkere ogen die je zo in een meisjeshoofd had kunnen overplanten. Hij liep heupwiegend, met gelakte nagels, een lang ivoren sigarettenpijpje tussen duim en middenvinger geklemd (of beter: gebalanceerd) door de L.-straat. Hij rook naar mirre (wat dat dan ook wezen mag) en uit zijn mond vloeide honing. Zodra hij begon te praten, met die vleiende nadruk waardoor de liefheid waartoe ik hem in staat achtte en de valsheid waarvan ik hem verdacht met elkaar in overeenstemming werden gebracht, raakte ik in een hypnotische toestand. Ik stond, tegen de lucht geleund, te slapen. De klank van zijn stem, met een intonatie van perfide dienstbetoon, bracht mij in een droomwereld waarin de dingen gebeuren zonder dat je je tegen hun fluwelen razernij kunt verzetten. Ik dacht er zelfs niet aan naar mijn kam te grijpen. In een visoen werd mij de vrouwenwereld geopenbaard. Het liep met M. absurd af. Nadat hij door een bankier was gemainteneerd (men beweerde dat hij een echte Renoir in zijn slaapkamer had hangen), raakte hij in de gevangenis door het stelen van een fiets. Ik kwam hem nog één keer tegen. Hij begon kaal te worden, op een oudere manlijke manier (dat is voor mij werkelijk de grens, zelfs in mijn dromen) en zijn stem klonk dun.

De brieven van G.K.v.h.R., in ditzelfde tijdschrift, vergen van de in religieus en erotisch opzicht niet gelijkgestemde lezers een groot transpositievermogen. Ze zouden moeilijk verteerbaar zijn zonder de woedende desperaatheid die boven een indeling in geslachten verheven is en zonder het amusement dat op een gecompliceerde wijze is toebereid. Aan zijn recept, uit vroegere publicaties bekend, dat in hoofdzaak bestaat uit het stilistisch contrast tussen de toon waarop iets wordt meegedeeld en die mededeling zelf, heeft G.K.v.h.R. een ingrediënt toegevoegd, een satirische nuance die mij aan het tweede hoofdstuk van *The vicar of Wakefield* doet denken. Na eerst van zichzelf beweerd te hebben dat hij 'a strict monogamist' is, bekent de dominee uit die roman dat hij een zelfvervaardigd grafschrift op zijn vrouw die nog leeft, heeft ingelijst ('with an elegant frame') en boven de schoorsteen gehangen: 'where it answered several useful purposes. It admonished my wife of her duty to me, and my fidelity to her; it inspired her with a passion for fame, and constantly put her in mind of her end'. Dit soort hypocrisie, dat Oliver Goldsmith zijn romanfiguur in de mond legt, neemt G.K.v.h.R. getroost voor eigen rekening. Bij hem is het een bewust toegepaste schijnheiligheid die in memorialistische geschriften ongebruikelijk is. Het verschil tussen godvrucht en blasfemie, of tussen de volstrektheid van een passie en het aan lager wal geraken ervan, is hetzelfde verschil als tussen de liefheid en de valsheid in het stemgeluid van M.v.N.t.R.

Om onjuiste conclusies ten aanzien van mijn liefdesleven te voorkomen, besluit ik met de reproductie van een droom waarin ik jaren geleden voor een beslissende keus werd geplaatst. Ik wandelde met K.L. buiten Djakarta over een hollandse dijk, met aan weerszijden water. Op zeker ogenblik ging K.L. van de weg af, stapte tussen het riet tot aan zijn heupen in het water en nodigde mij uit hem te volgen. Ik weifelde even, keerde mij om en liep alleen naar Djakarta terug.

Als postcriptum de bekentenis van een (andere) homosexuele vriend die in de oorlog droomde dat hij met een duitse officier naar bed ging. (Mijn vriend kwam van goeden huize, vandaar die officier, en zijn ideaal was een huzaar in modeluniform, gelaarsd en gespoord, die als een dolle tekeer zou gaan.) Toen hij wakker werd schaamde hij zich diep. Ik plaagde hem door te zeggen dat hij na de oorlog zou worden berecht wegens landverraad op grond van gedroomde collaboratie.

Alissa en Adrienne

voor Guus

Andere namen

Ik heb twee dochters: Alissa en Adrienne. Alissa is tien jaar, Adrienne zes. Als zij met elkaar spelen, noemen zij elkaar As en Til. De herkomst van de eerste naam is onzeker. Til heet de negentienjarige zuster van haar vriendinnetje Ingrid, die door de meisjes zeer wordt bewonderd. Omdat Alissa de oudste en handigste is, heeft zij beslag gelegd op de naam Til. Soms begint dat Adrienne te vervelen. Alissa noemt haar dan Olga, naar een tweede zuster van Ingrid, zodat het spel verder kan gaan.

De naam Olga past Adrienne niet helemaal. Hij is haar te groot en ernstig en dwingt haar zich netjes te gedragen, in de plooi te blijven, terwijl zij gek zou willen doen, plagen en over de grond kruipen. Pas dan noemt Alissa haar Ernst.

Als Adrienne Ernst heet, kan zij uitrazen en zich aanstellen als een stout kind, dat nergens af kan blijven, alle vermaningen in de wind slaat en naar geen verboden luistert. De naam Ernst maakt haar vrij, brengt haar in opstand tegen de dwang die zelfs kinderspelen binnen vaste regels houdt. Door de tovermacht van een naam heeft zij ook haar geslacht verwisseld. Van een meisje is zij een wilde jongen geworden, die dingen mag doen die voor meisjes onmogelijk of verboden zijn. Zij wreekt zich op haar geboorte die van haar een kleine vrouw heeft gemaakt en op haar naam die haar door haar ouders is gegeven, maar die voor haar te gewoon is geworden.

Soms komt zij bij mij en klaagt dat zij iemand anders wil zijn. Ik probeer haar duidelijk te maken dat zij voortdurend verandert, dat zij een ander wordt, telkens wanneer zij een beetje groter is geworden, op haar verjaardag of's zomers als de jurken en schoenen van het vorige jaar haar niet meer passen. Zij luistert aandachtig en schijnt reeds half getroost. Maar dan bedenkt zij dat zij gauwer groter wil worden dan het nu gebeurt. Ik moet haar geduld leren, een onmogelijke troost zoeken voor een moeilijk verdriet. Ik moet vermijden pedagogisch te worden, bijvoorbeeld te zeggen dat zij veel moet eten, zodat zij dan gauwer groter wordt. Kinderen willen niet veel eten om gauw groter te worden, zoals volwassenen niet willen vasten om te vermageren. Zij

willen bij toverslag veranderd worden in prinsessen of in moeders die in de keuken eten mogen koken en de huishoudportemonnee beheren, die toegang hebben tot alle kasten en alle afgesloten laden, die haar eigen kleren uitzoeken en zelf beslissen wanneer zij naar bed zullen gaan.

Voor Adrienne is Alissa groot. Adrienne wil de dingen doen die Alissa doet. Zij wil alles proberen wat Alissa kan. Zij wil zelfs op haar plaats in het bed liggen, omdat men door het gevoel van iemands warmte de illusie kan koesteren veranderd te zijn. Nooit zal Adrienne Alissa inhalen, omdat de oudste de jongste een paar passen voor blijft in het leven. Het leven van Adrienne wordt beheerst door het voorbeeld van haar oudere zusje. Er is voor ons, haar ouders, niets aan te doen. Mijn vrouw heeft gefaald tweelingen ter wereld te brengen. Het is de wortel van Adrienne's verdriet, van haar ontevredenheid met de eigen naam en van haar ongedurigheid zichzelf te veranderen. Zij zal pas gelukkig zijn wanneer zij kan vergeten dat Alissa ouder is, dichter bij de volwassenheid dan zij. Zij zal alles een beetje eerder doen dan Alissa het heeft gedaan, eerder haar wangen poederen en haar lippen rood maken, eerder een lange rok dragen en met een jongen naar de bioscoop gaan. Misschien zelfs eerder kinderen krijgen.

Kinderbezit maakt ons weliswaar niet volwassen, maar het bevrijdt ons van het zelfbedrog van de jeugd, die aan voorbeelden denkt en voor wie het leven de weerspiegeling is van enkele grote tegenstrijdige en weerspannige verlangens.

De opvoeding van de ouders

De omgang tussen mensen is een telkens hernieuwde daad van hulpverlening die niet altijd in geld kan worden becijferd, hoewel zij zonder geld niet kan bestaan. Een glimlach is onbetaalbaar, maar tegelijk onmogelijk zonder de ingewikkelde financiering van ons naakte bestaan. Achter een vriendelijke handdruk schuilt een budget, een liefdevolle blik is het resultaat van een nauwgezette boekhouding.

Het loon, dat door de man naar huis wordt gebracht, wordt door zijn vrouw pas werkelijk in klinkende munt veranderd, in het gerinkel van vork en mes aan tafel, het vrolijke geklap van nieuwe schoenen dat de wandeling naar school tot een plezier maakt, het geruis van kleren, het geluid dat speelgoed maakt wanneer het wordt ingewijd,

blijheid, geborgenheid, blinkende ogen, wangenrood, de schittering van tanden in een lach, donkere of blonde haren op een kussen, een kleine slapende hand die zich ontspant.

Het gezin is de verfijndste machinerie die er bestaat, het kind de teerste schakel tussen ouders en wereld. Zonder onze steun, goedkeuring en aanmoediging kan het kind niet leven. Het is een onverzadigbare verbruiker van genegenheid, een hongerige verslinder van aanhankelijkheid. Het verteert een kapitaal aan liefde, het eist een onuitputtelijke aandacht en hartelijkheid. Het is dag en nacht bezig zijn ouders op te voeden, te veranderen en te vormen, ook al menen dezen dat de opvoeding alleen van hen uitgaat.

Onze kinderen herhalen onze jeugd in een modernere versie. Wij zien toe, nu met ogen die beginnen te weten en met een hart dat van reële dingen droomt. Onze pensionering zou moeten ingaan op de dag dat ons oudste kind geboren wordt. Wij zouden onze levenstaak herkennen in een spel.

Een van de maatstaven, waarnaar ik mensen beoordeel, is hoe zij met hun kinderen omgaan. Men leert een moeder onmiddellijk kennen aan de manier waarop zij haar dochtertje naast zich in de tram laat plaats nemen, een vader aan het geduld en het plezier waarmee hij zijn zoon duidelijk maakt waar de wind vandaan komt. Deze welwillendheid en dit geduld moedigen een kind aan te zeggen wat het op het hart heeft. Dikwijls zijn het wijsheden, waarvoor wij te oud, saai, stijf of ernstig geworden zijn, die ons vrolijk maken of bescheiden, omdat wij ze hadden verleerd. Er is altijd winst in de omgang met kinderen.

Ik beken graag dat ik door mijn kinderen opgevoed word, dat de wereld onwerkelijker zou zijn zonder de glimlach, de dwaasheid of de woede waarmee Alissa en Adrienne de alledaagsheid voor mij betoveren. Ik kan mij niet voorstellen dat ik niet een vader zou zijn van meisjes, die altijd iets aan haar kleren of kapsels veranderen willen. Met een zekere spijt zie ik ze groter worden, zie ik de roekeloosheid van haar jeugd afbrokkelen. Alissa heeft nu reeds een druk leven en soms moeten wij met het eten op haar wachten. Zij komt aangerend met een tas vol boeken, een hoofd vol indrukken die ze ons nooit volledig zal kunnen vertellen, omdat geen sterveling in staat is zichzelf in de ander leeg te schudden.

Ik herinner mij een zomerochtend, toen ik voor dag en dauw was opgestaan om te werken. Na een tijdje kwam Alissa, die niet ouder dan twee jaar was, mij gezelschap houden. Zij kroop onmiddellijk

onder de tafel waaraan ik zat te werken en terwijl ik mij bukte om te kijken wat zij uitvoerde, hief zij het hoofd op en zag mij aan. Haar glimlach bevestigde onze saamhorigheid, was tegelijk een geruststelling, een vermaning om weer aan het werk te gaan en de verzekering dat ik mij op haar verlaten kon. Met woorden had zij dat alles niet kunnen uitdrukken. Met een glimlach lukte het haar spelenderwijs, zoals het haar nog altijd lukt wanneer zij mij een kus op mijn wang geeft of een tekening op mijn schrijftafel legt. Zolang kinderen nog met ons in dezelfde kamer willen zitten en nieuwsgierig zijn naar de inhoud van onze jaszak, mogen wij ons gelukkig prijzen. Het betekent dat zij nog niet aan onze opvoeding wanhopen.

Gedroomd vaderschap

Toen ik zelf nog een kind was, dacht ik reeds aan het bezit van eigen kinderen. Het was een denken vol tegenstrijdigheid, omdat ik nog lang niet wilde trouwen. Ik was bang voor het huwelijk dat mij een beperking van mijn persoonlijke vrijheid leek. Pas toen ik getrouwd was, leerde ik dat het huwelijk bevrijdt van de angst voor het huwelijk. Ik wilde kinderen hebben, maar niet getrouwd zijn, een napoleontisch probleem. Ik had gelezen dat de Franse keizer het de vrouwen kwalijk nam haar nodig te hebben voor de verwekking van zijn nageslacht. Ik hield van meisjes en vrouwen, maar wilde ze niet altijd om mij heen hebben, zodat ik rekenschap zou moeten afleggen van mijn komen en gaan, mijn minste gevoelens, mijn eenzaamheid en melancholie, mijn toekomstverwachtingen waaraan ze geen deel hadden. Kinderbezit schept een medeplichtigheid die alleen door liefde of door een voortdurende aandacht voor elkaar verzoend kan worden.

Ik was dol op de verliefdheid, verslaafd aan de aanblik van meisjes, maar bang voor de liefde die een geweldige hartstocht is en die alles aan zich onderwerpt. Ik was jaloers op de vrouw. Voor het bezit van kinderen heeft zij de man slechts enkele ogenblikken nodig, een kort tussenspel voor het slapen gaan, een vluchtige verleiding, een ontmoeting in het donker. Zonder dat hij het beseft, heeft hij zich geheel aan haar gegeven, ook al ziet hij haar nooit meer terug. In haar lichaam bewaart zij zijn geheim, de raadselachtige vezels van zijn karakter, kleine eigenaardigheden waardoor haar kinderen haar later aan hem zullen herinneren, een glimlach, een gladheid van de huid, blonde

haren, een lang recht been. Het aandeel van de vader aan de geboorte van zijn kind leek mij miniem, iets waarover hij zich zou moeten schamen, ook al kon het niet anders. Ik wilde kinderen wekken uit niets, uit eigen aandrift en verlangen.

Een van de moeilijke dingen in de opvoeding is het om dochters duidelijk te maken waarom een vader nodig was voor haar geboorte. Alissa begreep heel goed dat Adrienne uit de buik van haar moeder kwam. Haar eerste opwelling, toen zij in de kliniek op kraamvisite ging, was zich ervan te overtuigen dat het lichaam van mijn vrouw weer slank geworden was. Zij sloeg de dekens op en constateerde, met een blik op de wieg van haar zusje, de merkwaardige verhuizing waarmee ieder leven begint. Maar van mijn aandeel in dat alles had zij geen duidelijke voorstelling en die heeft zij nog altijd niet, ook al begrijpt zij, omdat wij het haar zeggen, dat ik voor de geboorte van haarzelf zowel als van haar zusje onmisbaar ben geweest. Zij laat haar poppen uit haarzelf geboren worden, zonder mannelijke bemiddeling. Haar verliefdheden voor jongens uit de klas, voor conducteurs en kelners, die wij in onze woonstad en op onze reizen ontmoeten, zijn verliefdheden waarin belangrijke episoden uit het liefdesleven worden overgeslagen. Zij ziet zichzelf omringd door kinderen zoals zij ook een hond en een poes wil hebben.

Adrienne die eraan twijfelt of zij reeds de leeftijd heeft bereikt waarop zij verliefd mag worden, verlangt naar het zelfbeschikkingsrecht van de moeder die zij in de toekomst hoopt te worden en dat zij nu eens met het beroep van buffetjuffrouw, dan weer met dat van winkelmeisje vereenzelvigt. Voor haar is kinderbezit een bewijs van volwassenheid. Zij wil iemand onder zich zien, kleiner dan zij, die tegen haar opkijkt en haar het gevoel geeft dat zij haar zusje, haar moeder, haar vader en haar vriendinnetjes heeft ingehaald. Voor haar is het leven een wedloop waarbij grote voeten en lange benen noodzakelijk zijn. Haar jeugd is een voorbereiding, een aanloop, een passage.

Voor mij was mijn jeugd een toestand waarvan ik geen afscheid wilde nemen. Ik wilde in haar verwijlen als een volwassene, in staat de dingen te doen die volwassenen deden, maar zonder dwang van huishoudelijke verplichtingen. Jaloers op de vrouw vanwege haar grotere aandeel in de geboorte van het kind droomde ik van eigen kinderen die de eerste jeugdjaren reeds achter zich hadden, meisjes met lange blonde zijden haren en blauwe ogen, kleine prinsessen van mijn verlangen. Nu ik twee dochtertjes bezit, heb ik mij verzoend met haar

geboorte, ook al blijf ik jaloers op de ervaringen van een moeder die voelt dat zich in haar lichaam ander leven beweegt dan het hare. Ik geloof nog altijd dat er geen ervaring, hoe verfijnd of heldhaftig ook, bestaat die het besef van de tweeledigheid van leven overtreft waarmee een moeder haar kind begroet, nog voordat het haar lichaam verlaten heeft en een begin maakt zelfstandig te worden.

Geboortebeperking

Zonder systeem voor mijn eigen leven wilde ik het leven van mijn kinderen met een klein lief stelsel laten beginnen. Getrouwd tegen het einde van de oorlog besloten mijn vrouw en ik het krijgen van kinderen tot na de bevrijding uit te stellen. Wij waren te mager, hongerig en onzeker om vader en moeder te zijn. Het leven was te broos. Tegelijk waren wij ongedurig. De liefde is als het landbouwbedrijf en kent haar eigen seizoenen. Na de lente van een verliefdheid, die man en vrouw doordrenkt, omploegt en aan elkaar gewaagd maakt, ontstaat er een windstilte in het amoureuze verkeer. Men is elkaar moe, ook al houdt men van elkaar. Men kent elkaars geuren, reacties, goede en slechte eigenschappen en zelfs een belangrijk deel van elkaars geheimen. Men heeft elkaar voorlopig voltooid.

De intimiteit, die in iedere verhouding op de buitenwereld veroverd moet worden, die door ouders, bloedverwanten en vrienden wordt tegengewerkt, dikwijls met de beste bedoelingen, heeft haar stormachtige aanloop achter zich. Er komen kalme verwonderde ogenblikken, waarin men bijna in koelen bloede constateert dat men zonder elkaar niet leven kan. Inmiddels is men getrouwd en zit men als man en vrouw in een vreemde huiskamer met nieuwe meubelen. Het ruikt er anders dan in het ouderlijk huis. De oude gewoonten, waarmee men vroeger door het leven ging, willen niet goed op gang komen. Nieuwe gewoonten moeten worden aangeleerd door de tucht van een voortdurend huiselijk samenzijn. De wandelingen, die men in de verlovingstijd maakte om alleen te kunnen zijn of in het verre gezelschap van sterren en hoge bomen, zijn overbodig geworden. Man en vrouw zijn eindelijk alleen, misschien met een boom voor het huis en sterren in het raam van de slaapkamer. Huiselijke gesprekken moeten worden beoefend en men moet leren ze te verdragen.

De omhelzing, lange tijd geïmproviseerd en een avontuur van vrije

avonden en stille zondagen, is een onderdeel van het levensprogramma geworden. Het verlangen verandert. Eerst hunkerde men naar een aanraking, een kus, een omarming zonder gevolgen. Nu verlangt men naar het uiterste, naar de bodem van het samenzijn, de zoetheid of desnoods de bitterheid van het laatste. Een omarming, die niet de zwangerschap tot gevolg heeft, blijft iets voorlopigs, een spel van verliefden, een laatste vrijheid die men niet wil afstaan.

Het kostte mij moeite die vrijheid op te geven, mijn leven te verbinden met dat van een ander, mij met mijn vrouw te mengen. Daarom bracht ik systeem in mijn verlangen, bedong ik van het lot gunstige voorwaarden: vrede, voedsel, zomer en een voorjaar in het verschiet om ons land geboren te laten worden. Ik onderging de vreemdheid en de afzijdigheid van het aanstaande vaderschap. Ik had meer willen doen dan alleen een ontstaansproces op gang brengen. Ik benijdde mijn vrouw omdat zij voedingsbodem en omhulsel kon zijn en omdat haar hart een tijdlang klopte voor twee. Later luisterde ik, met mijn oor op de buik van mijn vrouw, naar de kleine eigen hartslag van het kind. Ik voelde hoe het bewoog, alsof het spartelde. Mijn vrouw voelde dat alles binnen in zich.

Ik was er bij toen het kind geboren werd, in het voorjaar zoals wij hadden gewild. Mijn vrouw was het dragen moe en wilde baren. Het kind was haar ineens te groot en zwaar geworden. Geholpen door de dokter en de verpleegster drukte zij het uit haar lichaam, terwijl zij het als met regenbuien overgoot. Eerst was alleen de kleine ronde kruin zichtbaar, waarop donkere vochtige krulletjes plakten, een bol sajet. Het kleine hoofd werd geschud en gekneed, geschokt uit zijn diepe slaap. Daarna gleed het lichaam te voorschijn, glad en blinkend: een kleine bader. Het kind zuchtte en sloeg, in de handen van de dokter die het vertoonde en inspecteerde, zijn ledematen uit. Het was een meisje.

Alleen liep ik door de stad. Een grote nodeloze angst overviel mij, angst dat het verkeerd had kunnen gaan en dat het kind mismaakt op de wereld zou zijn gekomen. Ik doorzag het zelfbedrog van mijn systeem en de lichtzinnigheid van ieder vaderschap. Het leven, dat wij onze kinderen geven, is een geschenk dat door niets verontschuldigd wordt, een schuld die nooit wordt gedelgd.

Jammer dat kinderen groter worden

Het is jammer dat kinderen groter worden. De hulpeloosheid, waarvoor de volwassene naar de psychiater gaat, is bij twee- en driejarigen een hartverheffend schouwspel. Terwijl vrouwentranen ons volslagen machteloos maken, worden wij door kinderleed, wanneer het niet te luid klinkt, geamuseerd. Het is bovendien voor een dubbeltje af te kopen en geeft de ouders weer even het gevoel de geweldenaars te zijn, die zij zich in hun verlovingstijd waanden.

Ik geloof dat de voortplanting veel van haar aantrekkelijkheid zou verliezen, indien wij onze kinderen volwassen ter wereld brachten. Ouderliefde is voor een belangrijk deel tot doodgewone voorkeur voor kleinere afmetingen te herleiden. Welke ouders willen niet een toverdrank bezitten waardoor hun kinderen altijd klein zouden blijven (en zij zelf nimmer oud zouden worden)? Kinderen van zes of zeven jaar hebben voor mijn gevoel al iets grootvader- of grootmoederachtigs. Zij zijn aan de ouderdom van hun jeugd bezig, met een grote wantrouwige wijsheid en een geheugen vol herinneringen, die later vergeten worden en met veel moeite worden opgedolven voor het schrijven van een autobiografie. Ja, zevenjarigen zijn te beklagen, maar gelukkig niet erg lang!

Diezelfde voorliefde voor kleine afmetingen treffen wij in de ouderlijke verzotheid op de kindertaal aan. De kindertaal wandelt niet, zij kruipt en strompelt en dikwijls valt zij op haar neus. Alissa heeft ons veel verdriet gedaan door de onberispelijke wijze waarop zij, nog vóór haar tweede verjaardag, binnen vijf maanden de moedertaal onder de knie had, volledig met bij-en voegwoorden en met zulke ongebruikelijke, voor haar en ons plezier bedachte koppelingen als landbouwers-winterkorenzaaizorgen. Ik wil niet ontkennen dat wij trots waren op haar jeugdige welbespraaktheid en dat wij de familie afreisden met een programma van kinderlijke taalacrobatiek. Maar wij waren ook teleurgesteld. Een baby die sprak als een mens! Een kindertaal die op hoge lenige benen liep!

Adrienne heeft ons deze verbale volmaaktheid ruimschoots vergoed. Zij begon pas heel laat te praten, zoals zij ook pas heel laat leerde lopen, wat dikwijls samengaat, heb ik gezien. Aan haar konden wij duidelijk bemerken dat de liefde tot onze moedertaal ons allerminst wordt aangeboren. Wij hadden haar even goed Perzisch of IJslands kunnen leren. Zij zou, op dezelfde manier als met het Hollands, de

woorden hebben verhaspeld. Kinderen en redenaars leren ons wat een vreemde, moeizaam veroverde bezigheid het praten is. Dit besef maakt mij vaak zwijgzaam en doet mij verwonderd naar de tong- en lipbewegingen van mijn medemensen staren.

Het kind, dat begint te praten, overtreft zijn ouders door de grotere vrijheid die het zich tegenover de taal veroorlooft. Het is een vrijheid uit onhandig-, of liever onmondigheid. Maar onhandigheid is het begin van genialiteit. De kinderlijke vrijheid in het taalgebruik maakt alles voor korte tijd nieuw en plaatst ons voor mogelijkheden die wij al kwebbelend verloren laten gaan.

Wat een kind in zijn eerste jaren spelenderwijs aan de taal verandert, daarvoor zijn bij de volwassenen generaties nodig. Ouders en opvoeders doen de grootste moeite de schade, die door stamelende kindermonden aan ons fraaie taalbouwwerk wordt toegebracht, te herstellen. In het Zuidafrikaans schijnt dat nooit te zijn gelukt.

Ik heb Adrienne alles vergeven voor de aanbiddelijke wijze waarop zij de gewoonste woorden veranderde. Vaak kwam ik in de verleiding het hoofd te buigen voor haar aandoenlijke vindingrijkheid en haar spraakgebruik eenvoudig over te nemen. Maar ik zou mij belachelijk hebben gemaakt met woorden als krentebroek (prentenboek), korrekelie (korreltjes), winneke (wil ik niet), stoomperen (stoofperen), naang (banaan), maang (maan), kag (dag), omstebeurt (dat heel lang in de kindertaal blijft narazen) en toto (auto). Weemoedig zag ik dat zij zich op het gebied van de taal langzamerhand uit de voeten maakte. Loop niet zo goed, praat niet zo feilloos! had ik haar nu en dan willen toedonderen. En toen zij op een kwade dag over mijn bril in plaats van over mijn brin sprak, stierf er iets in mij... en in haar. Gelukkig was er op onze gracht een totokerk(-hof), waarvan zij nog altijd niet het ware begreep.

Kindernaaktheid

Er ligt iets tergends in de naaktheid van kinderen, zoals er iets wanhopigs schuilt in de schoonheid van een vrouw. Ik zou met het één zowel als met het ander iets nobels willen doen, maar vooral ook iets gezelligs. Ik zou er iets definitiefs over willen zeggen, dat mijn vreugde uitput en bezegelt. Ik weet dat het onmogelijk is. Wij kunnen alleen maar kijken en ons verwonderen. De naaktheid wordt bekleed, de

schoonheid veroudert. Het spel neemt geen einde zolang wij leven. De ouderdom voegt er moeheid aan toe en de treurigheid van onbeheerste traanklieren.

Wereldhervormingen zouden bij de naaktheid van het kind moeten beginnen. Ik ken niets dat mij zo amuseert. Ik kan er uren naar kijken, maar dat is, helaas, niet altijd mogelijk. Ik moet er tenslotte ook over schrijven om het geld te verdienen waarmee ik mijn dochters kleden kan. Vroeger toen ik nog niet over de naaktheid van eigen kroost beschikte, ging ik naar het strand om weer eens wat onverhulde naaktheid in ogenschouw te nemen. In de uitvoering van dat voornemen werd ik dikwijls tegengewerkt door de grilligheid van ons klimaat. Maar het werd mij toch ook gegeven nu en dan een middag door te brengen in de nabijheid van een moeder met twee of drie kinderen, die naakt of bijna naakt in het zand speelden. Ik word dubbel en eens zo gauw verliefd wanneer ik een vrouw met haar kinderen zie. Het is alsof ik een lange arm in de tijd uitstrek. Ik heb weinig heimwee naar het verleden. Daarom vind ik het onredelijk dat wij hoe langer hoe ouder worden. Het zou juist andersom moeten zijn. Wij zouden in het sterfhuis geboren moeten worden, terwijl de rouwdragers zich achterwaarts verwijderen. Op die manier zouden wij steeds kleiner worden, totdat wij onze ouders uit de hand glippen als een verlangen.

Kinderen laten ons een onvergelijkelijke naaktheid zien, die ons vertedert en beschaamt. Hun gladheid herinnert aan de geboorte, dat merkwaardige ten tonele verschijnen in een moederlijke nabootsing van een wolkbreuk. Hun rimpels zijn de rimpels der jeugd, een toespeling op latere gevuldheid. Wij weten met ons volwassen vet geen raad. Wij zien het soms als dat van een ander en onszelf als een oude bedelaar aan wie wij onze afgedragen kleren gegeven hebben. Wij voelen ons in onze naaktheid op bezoek. Wij hebben er een douche of een badkuip voor nodig: een net of een dwangbuis van water. En 's zomers een zee die ons als een oneetbare vis door de branding rolt.

Kinderen zijn thuis in hun naaktheid, zolang zij nog niet te druk en intiem met de kinderen van de buren hebben gepraat. Zij gaan op hun tenen voor de spiegel staan en krijgen niet genoeg van hun netto aanblik. In hun roekeloosheid zouden zij reuzen willen zijn. Zij wijzen hun lichaamsdelen aan en stamelen de optelsom van hun piepjonge volmaaktheid. Zij raken hun vel aan op verschillende plaatsen, omdat de huid van een kinderdij iets heel anders is dan die van een belachelijke kinderbuik. Door hun kleren van zich af te gooien vergro-

ten zij de ruimte van de huiskamer en veranderen zij het vloerkleed in een grasveld. Hun naaktheid is een vierde dimensie: het stoeien op een wolk.

Ik weet dat er sentimentaliteit schuilt in mijn vertedering. Mijn excuus is dat ik niet alleen maar sentimenteel word. Ik word ook geamuseerd en dikwijls, wanneer ik naakte kinderen bezig zie, wanneer Alissa en Adrienne uit het bad stappen, barst ik in een schaterlach uit, een lach van bewondering en spijt, waarvoor ik nog eens naar de psychiater zal moeten. Misschien schrijft hij mij in zijn wijsheid een nieuwe overjas voor.

Kinderspel

Het spelen van kinderen is als hun tekenen. Ouders moeten er zich zo weinig mogelijk mee bemoeien en alleen het resultaat in ogenschouw nemen. Wanneer ik Alissa en Adrienne zie spelen, vraag ik mij af of ik zelf in mijn jeugd ook zoveel hartstocht in mijn spel heb gelegd, zodat ik alles om mij heen kon vergeten. Het moet haast wel. Er zijn alleen oude mensen, aan wie ik het nu nog zou kunnen vragen.

Soms wanneer ik behoefte heb aan verstrooiing en de gedachte aan de bioscoop mij mistroostig stemt, ga ik in de kamer bij mijn kinderen zitten en kijk toe bij hun spel, zoals ik dikwijls ook onze beide poezen gadesla. Ik verwonder mij erover dat juist deze kinderen het effect zijn van een tot het uiterste doorgevoerde hoffelijkheid tegenover mijn vrouw. Ik denk aan al onze kinderen die niet geboren werden, een mensheid waarvan deze beide meisjes de speelse vertegenwoordigsters zijn. Zij beseffen het zelf niet. Zij praten en lachen met elkaar alsof hun ouders met hen heel hun instinctieve vindingrijkheid hebben uitgeput. Hoe belachelijk dunbevolkt zijn zelfs de kroostrijkste streken van ons kinderminnend vaderland.

Vertel uw dochtertje waar de kinderen vandaan komen en geen uur later gaat zij met haar vriendinnetjes aan het werk om uw ethische of realistische verzinsels gestalte te geven. U ziet uw onzin in ernst, uw hoogdravendheid in eenvoud en uw opgestoken wijsvinger in een vogelverschrikker veranderd. Kinderen hebben een aangeboren gevoel voor handelingen, zelfs wanneer zij de stereotiepe schema's van het leven der volwassenen, waar soms alle spanning uit geweken is, imiteren. Zij zijn in hun spel voortdurend bezig aan de dramatische op-

bouw van een alledaags gegeven, zonder eerbied voor de regels van Aristoteles. Zij zijn verzot op herhaling en kunnen tot in het oneindige dezelfde gebaren overdoen. Zij vinden nieuwe namen voor zichzelf, een nieuwe taal en een nieuw verdriet. Op een keer kwam Adrienne huilend uit de kleuterschool en rammelde radeloos met de brievenbus. Mijn vrouw deed haar open en vroeg haar waarom zij huilde.

- Ik weet het niet meer, antwoordde zij snikkend.

Haar leed was ongemerkt in spel of, wie weet, in een naamloos wereldleed veranderd.

Op dezelfde manier verandert een gesprek over de gewoonste dingen in pure onzin of krankzinnigheid. Onophoudelijk dwalen kinderen af: wandelen wordt straattegels tellen, een onschuldig kinderliedje gaat in vuilpraterij over, een lepeltje wordt in een thermometer, een vork in een zeilschip omgetoverd. Alissa en Adrienne hebben mij voor alle mogelijke en onmogelijke dieren laten doorgaan. De enige voorwaarde, die ik stel, is dat ik niet op handen en voeten hoef te kruipen. Ik probeer hun fantasie te misleiden door hun een dierensoort aan te praten die rustig in de stoel mag blijven zitten. Het wordt bijna altijd toegestaan, met een blik op mijn gezicht om te zien of het mij ernst is. Dergelijke dingen zijn mij nu eenmaal ernst!

Wanneer ik een vogel moet zijn, behoef ik slechts nu en dan met mijn armen te zwaaien of een denkbeeldig graantje te pikken. Zelf zorgen zij voor het gezang, de boom, het nest, het voorjaar, de maneschijn en de kabouter of de prinses. Maar het liefst zie ik hen toch aan hun huishoudelijke improvisaties bezig. Er valt voor een vader veel uit te leren. Misschien vind ik nog eens de moed hen zo te bestraffen als zij het hun poppen of hun onzichtbare, maar daarom niet minder werkelijke kinderen doen.

Een tijdje geleden hoorde ik hoe Adrienne Alissa voorstelde vader en moedertje te spelen.

- Goed, antwoordde Alissa, een beetje verstrooid omdat zij met een boekje in de hand stond.
- Ben ik dan het grote kind? vroeg Adrienne.
- Nee...
- Of de baby?
- Ach nee...
- Maar ik moet toch iemand zijn, klaagde Adrienne, op het punt in tranen uit te barsten.

Want wat betekent het dat je in het dagelijkse leven een klein meisje met groenbruine ogen en blonde krulletjes bent? Hoe kun je een kinderleven lang jezelf zijn?

Huwelijk uit noodzaak

De mooiste tijd om getrouwd te zijn is de vierjarige leeftijd. Zelfs de traagste kinderen hebben dan geleerd wat door volwassenen nauwelijks overtroffen kan worden, namelijk zich uit de voeten te maken en hun gevoelens en gedachten in woorden of gebaren te vertalen. Dank zij de overbevolking van ons land zijn zij nog te jong voor de kleuterschool, zodat zij zich de hele dag aan hun liefhebberijen kunnen wijden, waarvan de omgang met het andere geslacht er één is. Deze ideale leeftijd duurt niet lang: een winter, een lente en een zomer. Daarna begint de schooltijd, de ouderdom van de prilste jeugd, het afscheid van een kortstondige losbandigheid. Bij Adrienne vergeleken maakt Alissa op mij nu en dan de indruk van een grootmoeder, geplaagd door de zorgen van de oude dag.

Twee jaar geleden, in de herfst, ging Adrienne een huwelijk aan met een jongeman van haar leeftijd. De omstandigheden waren ideaal. Zij woonden schuin tegenover elkaar, met uitzicht op hetzelfde plantsoentje, waarvan zij de bomen kaal en weer groen zagen worden, dezelfde gracht waarop zij in de winter met hun verwonderde voetjes het ijs hebben geprobeerd. Zij liepen bij elkaar in en uit, zonder huishoudelijke verplichtingen waarmee volwassenen elkaar in hun greep houden. 's Avonds stapte ieder in zijn eigen bed, een hygiënische maatregel waarover de ouders het voor zichzelf nooit eens worden, babbelde nog wat na over de avonturen van de dag en viel in een slaap die wij gerust met een hiernamaals mogen vergelijken. 's Ochtends werden zij opnieuw geboren om te ontdekken dat het leven een spel is.

Het kostte de jongeman weinig moeite Adrienne te veroveren. Na de grote zomervakantie bleven zij alleen in de straat achter en waren op elkaar aangewezen. Het werd een huwelijk uit noodzaak, zoals zoveel echtverbintenissen tussen volwassenen, maar ook uit voorkeur en door een kleurverschil van ogen en haren. Zijn blonde persoonlijkheid voelde zich onmiddellijk onweerstaanbaar aangetrokken tot de brunette die Adrienne is. Van haar gevoelens was ik minder zeker, waarschijnlijk omdat ik haar beter ken. Zij is grillig en heeft de vrou-

welijke gewoonte mannelijke liefde tegen haar aan te laten leunen, in een ijdele gestreeldheid waaronder misschien werkelijke genegenheid schuilgaat, voor zover men daarvan bij kinderen spreken kan. In elk geval accepteerde zij hem als haar wederhelft, haar voorlopige lotgenoot. Zij waren onafscheidelijk.

In het begin van hun omgang verscheen hij reeds voor dag en dauw aan ons raam, fris gewassen en gekamd en met zijn kinderontbijt al in de maag. Luidkeels gaf hij zijn tevredenheid te kennen. Terwijl zij nog met haar toilet bezig was en nuffig of opstandig haar haren liet kammen, voerde hij een paardans uit die door de gebrekkigheid van het vereiste instinct voornamelijk een komisch effect veroorzaakte. Het was amusant, maar toch schaamde ik mij een beetje, omdat hij zijn zelfvernedering, zo gevaarlijk in het gezelschap van vrouwen, overdreef. Met een zelfbewonderend lachje om de lippen sprong en huppelde hij in het rond. Aanbiedingen van andere meisjes uit de straat om met haar te spelen wees hij standvastig van de hand. Met de grootste onbevangenheid maakte hij de voorbijgangers deelgenoot van zijn liefde voor mijn dochter.

Het grootste deel van hun huwelijksleven speelde zich in de buitenlucht af, onder de groene bomen van het plantsoentje, op het trottoir waarover hun autopeds voorbijsuisden. Hij hielp haar bij het oversteken van de straat, hoffelijk en zorgzaam als een oude man die reeds een lang huwelijksleven achter de rug heeft, maar wiens liefde nog altijd niet is verflauwd. Soms zag ik ze in de schaduw van de bomen voorbijgaan, in een druk gesprek gewikkeld, dat ik graag had willen afluisteren. Waarover moesten zij elkaar zo dringend spreken? In elk geval niet over hun kinderen of over de inkomstenbelasting.

Een enkele keer werd er gekibbeld. Gescheiden door de volle breedte van de straat riepen zij elkaar, ieder van zijn eigen trottoir, de gruwelijkste scheldwoorden toe, als in een huwelijk van onvervalste volwassenen. Soms sloeg hij een dag over, omdat het regende of omdat hij verkouden was. Praktisch lijkt mij dat: je huwelijk te onderbreken vanwege de neerslag of een influenza. Zou de wereld er niet beter door worden wanneer wij zouden kunnen zeggen, dat onze vrouw en kinderen in het pand tegenover ons wonen, of in een huis om de hoek? Wanneer hij bij zijn grootmoeder logeerde, praatte hij ononderbroken over Adrienne. Van de snoepjes, die hij kreeg, bewaarde hij er altijd enkele voor haar.

Na de zomer was het met hun huwelijk gedaan. Op een ochtend

werden zij aan de kleuterschool afgeleverd, onzeker en ongeduldig, en met twee dubbelgevouwen boterhammen in een zakje. Daarna begon een proces van vriendelijke vervreemding. Zij zullen elkaar nog jarenlang groeten, aanvankelijk met een blijde herkenning in de blik, maar allengs met de koele terughoudendheid die tot onze omgangsvormen behoort. Ten slotte zal hij haar vergeten, tenzij zijn moeder dit verhaaltje bewaart en het hem op zijn trouwdag, tot vermaak van de gasten en verlegenheid van zijn bruid, overhandigt. Ik zou er heel wat voor over hebben om te weten wat hij dan van Adrienne zal zeggen. Waarschijnlijk zal hij wijs glimlachen en zijn hand op de elleboog van zijn bruid leggen. Want hoffelijk en zorgzaam zal hij wel altijd blijven.

Grijsblauw en groenbruin

Gelukstoestanden laten zich moeilijk vergelijken en tegen elkaar afwegen. Wanneer waren wij het gelukkigst met Alissa en Adrienne? Misschien toen zij begonnen ons te herkennen en voor het eerst glimlachten. Maar deze veronderstelling is een miskenning van de talloze andere ogenblikken waarin wij ons geluk niet op konden. Eerste herkenning en eerste glimlach waren voor mij een herhaling van de geboorte, op een stillere wijze, met een grotere zelfstandigheid en zonder de pathetiek van de kraamkamer. De eerste glimlach, de eerste blik waarin iets van begrip begint door te breken, de eerste tandjes die tegen een lepeltje of de rand van een beker stoten, het eerste wankele zitten met een zwaaiend hoofd, de eerste dronken passen, de eerste gestamelde woorden, het is een kinderlijke herhaling van het scheppingsverhaal, een repetitie van de geboorte der mensheid.

Het kind is nieuw als een boterbloem, onverbruikt als de oorsprong van een rivier, jong, vol toekomst, maar ook leeg, redeloos, driftig, overgeleverd aan chaotische impulsen. Het kan midden in de nacht huilend wakker worden, hongerig en dorstend maar zonder lust om te drinken, angstig, ontroostbaar, maar ook stil en verwonderd, klaarwakker als een nieuwe zilveren munt. Als een kleine engel ligt het op de arm van zijn moeder, in een blauwe deken gewikkeld als in een wiek, glimlachend, vol levenslust, geluiden makend die op de taal vooruitlopen en haar aankondigen, spelend met schaduwen, luisterend naar een gerucht dat door de ouders ontdekt moet worden in de

stilte van de nacht, soms niet luider dan de ademhaling van de moeder, het kraken van vaderlijke gewrichten.

Om beurten spelen de ouders met het kind. De vader neemt het de moeder van de arm, maar weet er niet zo goed raad mee, omdat hij onbedreven is in de handgrepen van de verzorging. Er heerst een strenge regelmaat in de kinderkamer, een tucht als in een kazerne, een eenvoud in voeding, kleding en gewoonte als in een klooster. Het leven is onthoudzaam, verheven in zijn afzijdigheid. Het kind is het meest het bezit van de moeder. Zij verzamelt de kennis en vertelt ervan. De vader buigt zich ongeduldig over de wieg, op zoek naar verwantschap, hunkerend naar een antwoord op zijn liefdesverlangen. De eerste tanden onthullen de oorspronkelijke tandeloosheid, de kale plek achter op de schedel toont de dunheid van het nesthaar. De nageltjes zijn zacht. Op lippen en tong komen blaren van het drinken. De ogen verkleuren. Het donkere grijs wordt blauw.

Het kind verliest zijn nieuwheid. De ouders zien het smelten, verwikkeld raken in de allereerste beginselen van het levensspel. Het grijpt naar alles zonder onderscheid. Het oor van de vader is niet eerbiedwaardiger dan de kwast van een sprei. Het kind steekt zijn kleine vinger in de neusgaten en de mond van de moeder, die deze onderzoekingsdrift, dit verlangen naar destructie verzaligd over zich heen laat gaan. Het kind wordt een mededingster van de vader en wekt in de moeder gevoelens, die het besef van zijn liefde evenaren en soms overtreffen. Dankbaarheid wordt met een glimlach geuit en aanvaard. Het licht in de kamer wordt veranderd, krijgt een toegevoegde kwaliteit. Het huis wordt voor een hoge bestemming opgeruimd, de meubelen tot heil van de mensheid gewreven. De melkboer is een afgezant van de koe, de groenteman heeft een opdracht van de jaargetijden. Liefde is een dwang die wij als de hoogste vrijheid ondergaan. Wij mogen wat wij moeten.

De vader is naar de burgerlijke stand gegaan om zijn kind te laten registreren, het een naam te geven. De moeder gaat ermee naar de dokter. Het wordt onderzocht, betast, gewogen en gemeten, ingeënt. Een kleine administratie is op gang gebracht, een boekhoudkundig oog blijft zijn leven lang op de staatsburger gevestigd. Het kind wordt voortbewogen, aan- en uitgekleed, versierd en toegetakeld, opgetild en neergelegd, gesust, in slaap gewiegd, voorzichtig wakker gemaakt, toegesproken in de moedertaal waarnaar het verwonderd luistert. Het lacht om het blinken van een oog of van de lamp. Het rukt aan de neus

van zijn moeder. Alle gebaren en bewegingen die door de ouders allang zijn versleten, worden door het kind vernieuwd. De kus, die tussen de ouders tot een gewoonte is geworden, een beleefdheid of een middel tot driftige toenadering, krijgt op de wang van het kind een nieuwe betekenis. Het is een lichtere kus dan die de vader en de moeder elkaar gegeven hebben, toen zij de eerste steen legden voor de bouw van hun kind, een kus die niet diep valt maar hoog zweeft, een oefening om in zichzelf te lezen. De ouders leren er een andere taal door spreken. Vreemde woorden ontstaan op de lippen van de moeder, wanneer zij haar mond drukt in het vlees van haar kind. Een zuidenwind wordt spraakzaam. De zon valt in een alfabet uiteen. De vader kan de hand van zijn kleine dochter niet loslaten. Hij vergelijkt het gewicht ervan met de druk van de hand van zijn vrouw.

Het gelukkigst zijn mijn vrouw en ik misschien door het verschil tussen Alissa en Adrienne, het verschil tussen een blond en een bruin meisje, tussen grijsblauwe en groenbruine ogen, tussen gratie en nadenkendheid, broze aanhankelijkheid en een dwaas gevoel voor grappigheid. Het is een verschil dat gezien moet worden, dat moet worden genoten in de lange gelukkige uren van het ouderschap.

Met een kind op schoot

De lezer heeft intussen waarschijnlijk de indruk gekregen dat ik mijn beide dochters voor voortreffelijk houd. Misschien vergeeft hij het mij wanneer hij aan zijn eigen kinderen denkt. Het ouderschap maakt ons tot specialisten, zodat wij op den duur nog alleen met andere ouders kunnen praten, zoals postzegelverzamelaars zich slechts onder filatelisten thuis voelen. Ook ouders tonen elkaar trots en verheugd misdrukken, zeldzame exemplaren, zegels waaraan een tandje ontbreekt. De voortreffelijkheid van kinderen berust slechts gedeeltelijk op een ouderlijk gezichtsbedrog. Vergeleken met volwassenen zijn kinderen voortreffelijk, maar de strijd die zij met hun ouders voeren, is te ongelijk van krachten. Op een dag zijn zij overwonnen en volwassen. Hun voortreffelijkheid is verbruikt.

Weinig kinderen zijn werkelijk lelijk of volslagen dom. Misschien komt het door zijn kleine afmetingen dat het menselijk lichaam zich in de jeugd van zijn beste kant laat zien. Domheid begint pas wanneer geordende kennis in jeugdige hersenen wordt gepompt. School-

kennis ontneemt aan kinderen de vrijheid om rond te tasten en vergissingen te begaan, waardoor soms waarheden worden ontdekt. Adrienne heeft zoveel misplaatst ontzag voor mijn vrouw, Alissa en mij, dat zij bang is iets te zeggen dat door ons voor dom wordt gehouden. Zij heeft het betreurenswaardige verlangen zich als een redelijk wezen te gedragen en slechts uitspraken te doen die de toets van een belachelijke kritiek kunnen doorstaan. Gelukkig is zij niet altijd bedachtzaam en zegt zij dingen die haar onbelemmerd ontsnappen. Maar ik zie nu reeds het einde van haar bedreigde vrijheid.

Een van de voortreffelijkheden van kinderen is dat zij op schoot genomen kunnen worden. Een ander lichaam dat op het eigen lichaam zit, kleiner, bijna onzelfstandig, met het grotere een beweeglijk geheel vormend, alleen met een kind is een zo hartstochtelijke en tegelijk onpathetische verbintenis mogelijk. Zodra wij een vrouw op onze schoot nemen, verandert zij in een kind. Wij spreken met haar en aaien haar alsof zij een meisje is. Zodra wij haar naast ons neerleggen, verandert zij in een volwassene en worden wij door het pathos van een vereniging van volwassenen overweldigd. Als wij een kind naast ons neerleggen, blijft het een kind. Wij kussen het welterusten en nemen afscheid met een lach.

Een andere voortreffelijkheid van kinderen is dat hun jeugd aanstekelijk werkt. Wanneer ik in staat ben mijn aandacht vrij te maken, slagen Alissa en Adrienne er altijd in mij te verjongen. Daarvoor is het nodig dat ik alleen met ze ben. De aanwezigheid van volwassenen werkt als een vermaning. Ouders zijn zelden op hun best wanneer er andere groten bij staan. Het gezin is een samenzwering, de huis- of slaapkamer is een plaats waar niet vernietigende, maar herstellende bomaanslagen worden beraamd. Ik heb eens in een straat gewoond waar een kinderloos echtpaar naast een kroostrijk gezin leefde. 's Avonds zag men het kinderloze echtpaar in de huiskamer zitten, niet ongelukkig, alleen maar open en bloot. Zodra de lamp in de kamer van het huis met kinderen werd aangestoken, werden de gordijnen voor de ramen getrokken. Een ogenblik zag men het gewoel. Daarna kon men slechts raden naar wat er in de massale beslotenheid van die kinderrijkdom aan geheimzinnigs werd voorbereid. Ik heb dat verschil altijd kenmerkend gevonden.

De grootste voortreffelijkheid van kinderen, die alle andere volmaaktheden omvat, is natuurlijk dat het onze eigen kinderen zijn.

Verstandhouding

Wij kunnen met kinderen nooit helemaal op voet van gelijkheid omgaan, zelfs niet wanneer het onze eigen kinderen zijn. Het feit dat wij opzitten lang nadat wij de kinderen naar bed hebben gebracht, bewijst dat er andere regels bestaan voor volwassenen. Dat de dwang, die kinderen in hun leven voelen en waartegen zij nu en dan in opstand komen, in het leven van de volwassenen alleen maar wordt verplaatst, leren kinderen pas langzamerhand begrijpen. Adrienne begrijpt heel goed dat zij na het avondeten naar bed moet, omdat zij dan moe en slaperig wordt. Alissa zal het nooit helemaal begrijpen, omdat zij vaak uren wakker ligt en op alle mogelijke manieren geholpen moet worden afscheid te nemen van gedachten die haar uit de slaap houden. ‘Vind jij het niet naar dat je elke dag weer moet slapen?’ vroeg Alissa op een avond aan Adrienne, toen ze tegelijk naar bed waren gebracht. ‘Welnee, zo leef je nu eenmaal’, antwoordde Adrienne laconiek. Zij draaide zich op haar zij, trok haar hoofd onder de dekens en sliep in, tevreden met haar fatalisme.

Hoe groot moet de dwang zijn, die nodig is voor het heil van de kinderen en de rust van de ouders, zonder dat de goede verstandhouding eronder lijdt? Het is het belangrijkste probleem van de opvoeding. Het kind verlangt van zijn ouders niet alleen bescherming, maar ook een grote mate van zelfstandigheid, waardoor het zich onder andere kinderen sterker voelt. In de meeste gezinnen is de dwang groter dan noodzakelijk is. Kinderen zijn bang van hun ouders, omdat zij hun bevelen en verboden niet begrijpen. Daardoor houden zij voor hun ouders dingen geheim. Deze angst om zich uit te spreken, is het begin van een verwijdering die nooit meer ongedaan gemaakt kan worden en die met de jaren hoe langer hoe groter wordt, totdat de kinderen ontevreden of onverschillig het ouderlijk huis verlaten. Alissa kon mij geen groter compliment maken dan toen zij verklaarde, dat zij niet bang voor mij was. Een enkele keer wordt zij op een leugen betrapt. Maar omdat wij bijna nooit straffen en nooit geschokt worden door uitlatingen, die andere ouders niet achter hun kinderen hadden gezocht en waarvan zij verontwaardigd kennisnemen, hoeft zij niet bang te zijn wanneer zij haar zonden opbiecht. Een enkele keer, meestal 's avonds in bed, wanneer zij niet slapen kan, houdt zij grote opruiming. Zij bekent leugens van twee of drie maanden geleden, die soms slechts halve leugens zijn, verdraaiingen van de waarheid, waardoor

zij, misschien niet zonder geveinsdheid, wordt gekweld. Het is voldoende, dat zij ons deze zonden bekent. Wij nemen er kennis van, geven haar een kus, zodat zij rustig kan gaan slapen.

Adrienne, die in sommige opzichten onhandelbaarder is dan Alissa, minder gedwee, altijd een beetje afwezig en vluchtig, heeft een zuiverder geweten, misschien alleen omdat zij vier jaar jonger is. Na lang nadenken bekende zij, meegesleept door Alissa's biechtwoede,twee leugens, de schamele oogst van een zondig kinderleven, waarmee wij heel gelukkig waren. Ik was verbaasd en ontroerd over een zo grote onschuld en dacht beschaamd aan mijn eigen zondenregister. Wat had ik moeten zeggen, wanneer mijn dochters mij hadden gevraagd nu op mijn beurt schoon schip te maken? Ik denk dat ik zou hebben gebloosd.

Het kan zijn dat wij onze kinderen te veel vrijheid geven en te ongedwongen met ze omgaan, onbelast door zedelijke vooroordelen, waaraan andere ouders het recht ontlenen hun kinderen met geweld dingen te laten doen en hun andere te verbieden. Lastig is een dergelijke vrijheid misschien slechts in de eerste levensjaren, wanneer het kind nog onmondig en redeloos is en er weinig valt te praten. Op den duur worden de kinderen er evenwel rustiger door, zodat zij niet de behoefte hebben het ouderlijk huis alleen voor de maaltijden en de nachtrust op te zoeken. Alissa en Adrienne kunnen dagenlang in hun kamer spelen, alleen of met hun vriendinnetjes. Zij vloeken in ons gezelschap enzeggen dingen die voor schunnig doorgaan. Maar ik ben er van overtuigd dat zij thuis niet harder vloeken en niet meer schunnige dingen zeggen dan andere kinderen het op straat doen. Ik zou een heel andere jeugd hebben gehad, wanneer ik thuis had mogen vloeken. Door deze vrijheid komen wij meer dingen te weten dan andere ouders. Alissa laat mij de briefjes lezen, die jongens haar nu en dan in de hand stoppen, gruwelijke briefjes waarover de ouders van die jongens verbaasd en bedroefd zouden zijn, omdat zij een strenge scheidingslijn hebben gemaakt tussen de straat en het huis. Alissa vraagt mij wat een hoer is en een pooier. Ik vertel het haar en zij lacht erom, omdat zij niet kan begrijpen dat een vrouw voor geld met mannen naar bed gaat. Zij begrijpt nog niets van de geslachtsdrift en het zou zinneloos zijn het haar uit te leggen. Maar het is even zinneloos haar een duidelijk antwoord schuldig te blijven op een duidelijke vraag. Het is beter kinderen de waarheid te vertellen, ook al begrijpen zij die niet, dan een verdichtsel waarvan zij later de onwaarschijnlijkheid inzien. Kinderen

worden niet graag misleid. Zij hebben een beter geheugen dan de ouders. Door deze wederzijdse openhartigheid ben ik ongeveer op de hoogte van wat Alissa en Adrienne weten, ook al kunnen zij mij verbaasd doen staan door onthullingen waarmee zij hun zelfstandigheid bewijzen. Mijn verwondering is dankbaarheid.

Terwijl wij Alissa en Adrienne soms dingen moeten verbieden, die wij werkelijk niet over onze kant kunnen laten gaan, omdat zij ons samenleven op den duur onmogelijk zouden maken, hebben de kinderen het recht ons te zeggen wat hun niet aan ons bevalt. Ik sta vaak verstomd over de ruwe argeloosheid waarmee ouders hun kinderen terechtwijzen, terwijl hun eigen gedrag zo pover of miserabel is. Zij zijn verblind door het gezag dat zij over hun kinderen uitoefenen. Als Alissa aan tafel zit te snuffen en ik haar zeg, dat zij haar neus moet snuiten, dan moeten Alissa en Adrienne de vrijheid hebben mij te verbieden met mijn nagels te knipperen, omdat zij daardoor geïrriteerd worden. Ik probeer gehoorzaam te zijn. Het lukt mij niet altijd, net zomin als het Alissa en Adrienne altijd lukt gehoorzaam te zijn. Op den duur vergeven wij elkaar. Alissa is daar nu reeds erg grootmoedig in. Zij verdraagt het dat ik naar bier of sigaretten ruik. Adrienne heeft daar moeite mee en soms kus ik haar dan ook slechts wanneer ik mijn tanden heb gepoetst. Het maakt haar kus niet kostbaarder dan die van Alissa. Het onderscheidt haar kus van die van haar zusje. Dergelijke verschillen stemmen mij vrolijk. Ik kan er met de kinderen grapjes over maken. Soms zegt Alissa mij dat ik Adrienne meer kus dan haar. Het is een vermeende achterstand, die gemakkelijk valt in te halen. Als de kinderen thuis niet alles zouden mogen zeggen, dan zou Alissa mij dat misschien nooit hebben bekend.

Ik heb Alissa en Adrienne ieder een keer geslagen. Alissa herinnert het zich nog wel, maar toen het gebeurde was zij heel klein. Het heeft geen oud zeer bij haar achtergelaten. Zij kan er rustig over praten, zoals je op latere leeftijd over een misstap uit je jeugd praat. Adrienne was al ouder toen ik haar op een avond, vlak voor het naar bed gaan sloeg, te oud zelfs. Zij had het er werkelijk naar gemaakt, al was de schuld van mijn vrouw en mij op zijn minst even groot. Ik sloeg Adrienne in drift en ik haatte haar zoals ik mijzelf op dat ogenblik haatte. Ik had haar kunnen vermoorden. Ik moest mijzelf dwingen ermee op te houden. Ik werd erdoor verscheurd. Boos keek zij mij aan en zij weigerde mij een kus te geven, toen mijn vrouw haar naar bed bracht. Ik was niet in staat te werken. Ik ging alleen naar de bioscoop.

Trillend zat ik naar de film te kijken zonder iets te zien. De volgende ochtend vroeg ik Adrienne of zij nog een beetje boos op mij was. ‘Ik ben erg boos op je’, antwoordde zij. Ik vond mijzelf dom, omdat ik haar gekrenktheid had onderschat. Ik vroeg haar of zij mij wilde vergeven. Zij deed het, maar het ging niet helemaal van harte. Ik was bereid mij door haar te laten slaan, omdat een klap alleen maar door een andere klap gewroken kan worden. Maar wij stonden in een winkel. Het zou gek zijn geweest, een dochter die haar vader slaat, terwijl de eerste woede reeds is gekoeld. Het moest slijten. Ik beloofde haar beterschap.

Gedachtig aan de vervelende karweitjes uit onze eigen jeugd, waartoe wij door onze ouders werden gedwongen, laten wij de kinderen vrij bij het huishouden te helpen. Soms helpt Alissa mijn vrouw de tafel afruimen en het vaatwerk wassen. Dikwijls heeft zij daar geen zin in. Een enkele keer vraag ik de meisjes sigaretten voor mij te gaan halen. Op Nieuwjaarsdag berichtte Alissa mij dat de winkel vol stond met kinderen die er door hun vaders op uit waren gestuurd. Zij lachte erom, niet zonder edelmoedigheid en begrip voor de zwakheden van volwassenen. Op een avond zag zij mij op mijn sokken over de stenen vloer in de gang gaan. Zij vroeg mij waarom ik mijn sandalen niet aan had. Ik antwoordde dat zij boven achter de kachel stonden. ‘Zal ik ze voor je halen?’ bood zij aan. Het was misschien weinig, maar het kwam uit een goed hart.

Zonder Alissa en Adrienne zou ik een ongelukkig leeg leven hebben geleid. Dit besef maakt mij dankbaar en misschien afhankelijker dan het voor een vader gewenst is. Ik kan er niets aan doen.

Een zingende dochter

Onze samenleving, waarvan het gezin een der grondpijlers heet te zijn, wordt door datzelfde gezin onophoudelijk in zijn grondvesten bedreigd. Iedere morgen moeten vaders zich van vrouw en kinderen losscheuren om aan het werk te gaan, hoewel zij de dag liever in bed of in de speelkamer zouden doorbrengen. Zonder mijn vrouw en dochters zou ik half zo hard hoeven te werken. Ik zou een zee van tijd overhouden om mij te vervelen. Binnen enkele weken zou ik kennismaken met een flink meisje. Ik zou mij met haar verloven, haar trouwen en kinderen krijgen, twee meisjes, veronderstel ik. Ik zou het weer te

druk hebben om met mijn vrouw naar het bos te gaan of om met mijn dochters luchtkastelen te bouwen. Ik zou snakken naar het bed, dat het heerlijkst is wanneer je wakker bent geworden en waaruit ik eerst mijn vrouw en dochters voorgoed zou moeten verwijderen om ongestoord, niet geplaagd door geldzorgen, maar ongelukkig, te kunnen blijven liggen. Nu sta ik op om de kachel door te porren en thee te zetten, om de machine van ons samenleven op gang te brengen. Ik denk weemoedig aan de pot met wormen, waarin ons bed veranderd wordt zodra Alissa en Adrienne bij ons onder de dekens kruipen. In het bed is alles mogelijk. Je kunt er alles van maken: een vliegmachine, een restauratiewagen, een café, een ouderwets rijtuig met een wit of een zwart paard ervoor, een doos met een deksel, de tent van een eskimo, een schip en een ijsschots. Je kunt er alles doen: jagen, bergbeklimmen, zwemmen en duiken, schooltje spelen, liefhebben, baren, dieren temmen, naar goud zoeken en meten wie het grootst is. Het bed is een onweerstaanbare verleiding tot animaliteit. De bakker zou zijn brood niet aan de voordeur, maar in de slaapkamer moeten afleveren. Onderworpen aan ons gezin door de noodzaak om voor vrouw en kinderen te werken, putten wij zoveel vreugde uit het gezinsleven dat het werk er ons door wordt vergald. Het is een kringloop waaruit wij pas op onze oude dag bevrijd worden. De kinderen hebben dan ons huis verlaten en het werk is ons uit de hand genomen. Het moet gek zijn om gepensioneerd in bed te liggen.

Wij moeten leren hoe langer hoe minder te werken en hoe langer hoe meer van vrouw en kinderen te genieten. De verwerkelijking van een dergelijk ideaal is belangrijker dan de overwinning van de klassenstrijd en de komst van een gereglementeerde heilstaat, waarop goedbetaalde politici zich blind staren. Wij zouden kunnen beginnen door op ons leven te bezuinigen. Onze huizen staan vol met duurbetaalde gebruiksvoorwerpen die wij zelden nodig hebben, met afschuwelijke meubelen waarop woekerwinsten worden behaald, met machines die onze tijd doden. Wie zijn ogen de kost geeft, hoeft geen fototoestel te kopen. Wie een zingende dochter bezit, kan het zonder een radioapparaat stellen. Humor kan men aankweken, zodat men niet naar een cabaret behoeft te gaan. De bijbel kan men thuis lezen. Een handvol knikkers is voldoende voor een gezelschapsspel. De wereldliteratuur bestaat uit twintig delen die men voor een krats bij de antiquair kan kopen. Met een beetje smaak vindt een vrouw het grootste deel van haar kleren overbodig. Met wat meer vertrouwen in

haar man behoeft zij haar nagels niet te lakken. Zij zou moeten begrijpen dat de meeste kapsels haar lelijk staan en dat het in Frankrijk en Italië de armste meisjes zijn die er het aardigst uitzien. Onze gezondheid zou op slag verbeteren, wanneer wij wat langer op ons eten zouden moeten wachten en de keuze van onze broodbelegging ons niet in verlegenheid zou brengen. Op kantoor en in de fabriek zouden wij wat harder moeten werken om eerder naar huis te kunnen gaan. De rompslomp zou verdwijnen en ons leven zou doorzichtiger worden, met mooie zonsondergangen in de huiskamer. Wij zouden kunnen uitslapen, met open ogen en met onze kinderen naast ons in bed.

Op het ogenblik is het zo gesteld dat de mens, buiten de vrije beroepen, niet zelf zijn arbeidstijd kan regelen, wat toch een van zijn eerste vrijheden zou moeten zijn. Acht uur per dag staat hij in de fabriek, zit hij in een kantoor of loopt hij in een uniform over straat. Hij komt vermoeid thuis en kijkt verstrooid naar zijn kinderen, die al bijna naar bed moeten en van wier leven hij slechts een vluchtige indruk krijgt. Hij ziet ze aan tafel verschijnen met vuil onder de nagels en als het een redelijke vader is, dan mogen zij onder het eten nu en dan een woordje zeggen. Voor de meeste vaders zijn kinderen kleine slapers en grote eters. Tegen de tijd dat zijn kinderen groot worden is hun vader van ze vervreemd.

Waarom kan een man niet zelf bepalen hoe lang hij wil werken, een halve week of een halve dag? Niet langer dan nodig is om zijn gezin te laten uitslapen? Op de rand van de armoede leeft men het aangenaamst. Zonder die hevige drang om naar galanteriewinkels, afschuwelijke kledingmagazijnen en garages te lopen, zouden onze vakanties veel langer kunnen zijn. Er zouden fabrieken verdwijnen en kantoren gesloten worden. Vaders van kroostrijke gezinnen zouden misschien eindelijk inzien dat het niet in het grote aantal zit en dat het bezit van een mager kind reeds een levenstaak betekent, een bron van genot en een moeilijke leerschool. Op het ogenblik lijdt de mensheid aan een roekeloze verspilling van kinderlevens, een gedachteloze voortplanting die haar dwingt de afstand tussen ouders en kinderen steeds groter te maken. Laten wij minder werken en meer tijd overhouden, minder kinderen bezitten en er meer plezier van hebben. Op den duur zouden de Russen en de Chinezen het ons nadoen.

Een heldere open plek

Hoewel kinderen elkaar dikwijls in de steek laten en verraden, tegenover volwassenen beschikken zij over een saamhorigheid, die voor de ouders soms moeilijk te doordringen is. Ineens bemerk ik dat veel van het leven van Alissa en Adrienne mij ontgaat, niet alleen omdat ik niet altijd in hun gezelschap ben, maar ook wanneer ik mij met ze bezig houd of zij mij begeleiden in de stad. Plotseling overvalt mij een groot verlangen door de ogen van mijn dochters te zien, dezelfde verwachtingen te koesteren en dezelfde angsten te delen. In een hoek van de kamer zitten zij bij elkaar verdiept in het spel of in een samenzwering tegen de wereld der volwassenen. Lachend komen zij aan tafel en moeten vermaand worden hun aandacht tot het eten te bepalen. Terwijl zij doen wat er van hen gevraagd wordt, zijn zij ver van ons verwijderd, eenzelviger, trotser en hoger boven ons verheven dan zijzelf beseffen. Wat houdt hen bezig? Welke gril heeft hen plotseling veranderd en in het bezit van een vermogen gesteld, waardoor wij ons klein, onvolgroeid en nederig voelen? Uit een vreemde verbanning zien ze op ons neer, ontembaar, onverzoenlijk zonder dat zij er boosaardig door worden, speels en onbereikbaar als de sterren. Onze woorden dringen niet tot hen door. De hand, waarmee wij hen aanraken, grijpt door hen heen.

Deze onstuimige onafhankelijkheid is niet een aankondiging van de volwassenheid. Een volwassene is zelden onafhankelijk en onstuimigheid komt hem meestal duur te staan. Het is eerder iets dat naar het verleden wijst, naar onze verwantschap met het dier. De tijd wordt bliksemsnel teruggezet, de wereld wordt ontvolkt, taal, fatsoen, redelijkheid, gehoorzaamheid aan de ouders, die de mensheid vertegenwoordigen, worden afgeschud. De angst, waardoor het leven van kinderen voortdurend wordt bedreigd, is overwonnen. Er ontstaat een heldere open plek in het bos, waar enkele ogenblikken onbekommerd kan worden gespeeld, zonder tussenkomst van de grote dieren wier zware stappen tussen de bomen klinken. Meestal is het Adrienne die Alissa moet meeslepen, omdat Alissa al bijna te oud is, te veel begrip bezit voor de grote dieren in het struikgewas. In Adrienne's hoofd ligt alles nog overhoop. De taal heeft grote gaten, waardoor zij heen kan glippen. Haar onverstand beschermt haar tegen de misleiding door de volwassenen. De kracht, die haar bij de geboorte is meegegeven en waaruit zij wakker is geworden, is ongebroken. Terwijl zij zichzelf

wordt, nauwelijks bezeten, maar eerder vrij en speels, verandert Alissa in een dubbelwezen, een kind dat in haar eigen leven is verdwaald. Zij moet de leiding van Adrienne aanvaarden, die zich wreekt voor de lange uren van onderworpenheid. Sterren worden uit hun baan gerukt, bomen ontworteld, huizen vertrapt. Vader en moeder worden onthoofd, gevierendeeld, de stukken begraven, in de kachel gestopt en door het raam gesmeten. Politieagenten worden aan handen en voeten gebonden, boven het dak getild, opgegeten en voor de leeuwen in de dierentuin geworpen. De wereld wordt met reuzen, dwergen, feeën en prinsessen bevolkt. Dieren spreken, wolken gaan aan tafel, de wind wordt in een doosje bewaard, de zon en de maan zijn ogen waardoor je in alle speelgoedkasten kunt kijken, de sterren een handvol knikkers. De nacht is een oude man, de dag een meisje dat zich staat te kleden, de schaduw een toren van gesloten ogen. Alles is mogelijk. Maar niet altijd en zelfs niet langdurig.

Plotseling is de betovering verbroken. Twee kleine meisjes keren tot de werkelijkheid terug en aanvaarden de eindeloze verdeeldheid van de wereld, de nauwe gangen tussen de hoge bomen van het bos. Zij zoeken een huis, waar in het donker een lichtje brandt en het brood op tafel staat. Adrienne verzet zich het langst. Met tegenzin stapt zij terug in de taal. Zij is Klein Duimpje die broodkruimels in plaats van stenen heeft gestrooid. Alissa moet haar leiden, de vredesonderhandelingen openen met de volwassenen, met wiezij op een betere voet staat, omdat zij nu en dan mee naar de schouwburg mag en hun taal sneller verstaat. Er heerst een wapenstilstand, een vriendelijke, omdat wij tenslotte de ouders van Alissa en Adrienne zijn en niet alleen hun vijanden. Adrienne begrijpt dat alles heel goed en zij is ook in staat er woorden voor te vinden. Maar het begrip ligt als een droom in haar hoofd. Het ontvalt haar als iets waarover later pas nagedacht kan worden.

Op een dag verraste Adrienne ons door een lange toespraak te houden, een sluitend betoog, iets dat zij tot dat ogenblik niet had gekund en waarvoor ik haar, ontroerd en verbijsterd, onmiddellijk twee kwartjes betaalde. Zij vertelde dat zij, nu zij op grote school was, meer begrip had van de dingen. Mijn vrouw en ik zagen elkaar aan, verbaasd over het woord begrip, dat wij nog nooit van Adrienne hadden gehoord en dat uit haar mond sprong als een konijn uiteen hoge hoed. Adrienne demonstreerde haar begrip aan de neus en de lippen van haar vriendje, die zij eerst zo gek had gevonden, maar van wie zij nu begreep dat hij er niets aan kon doen omdat hij zo geboren was. Deze

berusting in wat onveranderlijk is, betekende voor haar een grote stap voorwaarts in het leven, een poging om door nadenken met de wereld in het reine te komen. Voor mij was het tegelijk een verlies van verwondering en van een kracht die de wereld niet begrijpen maar veranderen wil.

Een gesprek

Alissa is pas op grote school. Beneden het raam, waarvoor ik zit te werken, staat zij met 'n vriendje. Zij hebben zich afgezonderd uit het groepje dat verderop in de straat aan het spelen is. Om hen beiden hangt een kleine namiddagstilte waarin het einde van de dag reeds berekend is, want voor hen duurt de avond zoveel korter dan voor ons. Ik benijd hun die stilte. Zelf heb ik een veel grotere nodig om tot rust te komen.

Alissa en het vriendje praten met elkaar, niet druk en dringend en zonder elkaar aan te zien, langs hun neus weg, die bij de jongen rood en vol sproeten is, bij Alissa goudblank met kleinere sproetjes vlakbij haar ogen. Zij zouden nu al verliefd op elkaar kunnen zijn en zijn het waarschijnlijk ook, overeenkomstig een type dat wij ook bij volwassenen opmerken. De liefde van het vriendje is niet beschermend en minzaam, maar vererend en bruusk. Als hij tien jaar ouder was, zou hij niet weten hoe hij zijn verlegenheid zou moeten beheersen, haar onbereikbaarheid verzachten. Nu kan hij nog geweldadige middelen aanwenden.

Haar liefde is afhankelijk van stemmingen, van speelgoed en een snoer kralen. Ik zie het aan de manier waarop zij staat en aan haar doorschijnendheid. Later zal zij misschien grillig zijn, ontevreden bij momenten, geëxalteerd bij ogenblikken. Misschien wordt zij te mooi om van iemand te houden, omdat zij door het effect van haar schoonheid wordt verward. Misschien blijft zij te lang jong en nieuwsgierig. Zij zal veel dingen willen doen, veel mensen willen leren kennen, in veel landen willen wonen. Er is een eenzaamheid om hen beiden die verlegen en vertrouwelijk maakt.

Alissa heeft een tol en een stokje met een touwtje in de hand. Haar vingers peuteren aan het knoopje waarmee het touwtje aan het stokje is gebonden. Het vriendje kijkt ernaar, maar niet voortdurend, anders zou hij zich beginnen te schamen. Soms loopt hij een paar passen bij

Alissa vandaan en voert een roffeldans uit op de rand van de stoep. Zij kijkt niet op, maar hij weet dat zij het gezien heeft en dat het een geheim is tussen hen beiden. Hij durft haar het stokje niet uit handen te nemen, hoewel hij niets liever zou willen, omdat het dan zou lijken alsof zij meer van hem hield.

- Als je driemaal gek gek gek roept, zegt hij, dan komen er twee mannetjes voor je neus en dat zijn God en Jezus. En die kun je een elektrische trein vragen.

Zonder op te zien van haar stokje vraagt Alissa: 'En krijg je die dan!'

- Ja, die krijg je zo mooi, dat je er zelf in kunt zitten.

Hij zwijgt even. Dan gaat hij verder: 'Onder het bidden heb ik de hele tijd godverdomme zitten zeggen tot het bidden uit was'.

- Kreeg je toen geen straf?'

- Ja, ik werd de kamer uitgejaagd en ik moest in de keuken zitten en ik kreeg een klap voor mijn kop.

- Waarom deed je het dan?

- Omdat ik geen elektrische trein heb gekregen.

Nu pas ziet Alissa op. Zij bekijkt hem met een damesachtige belangstelling. Zij is klaar met het touwtje. Zij bukt zich om haar tol tussen de straattegels te drukken, maar voordat zij slaat, vraagt zij: 'Waarom heb je dan geen tol gevraagd?'

Hij denkt eerst even na. Dan antwoordt hij: 'Een tol krijg je niet. Die koop je'.

Zij haalt haar schouders op en geeft de tol een flinke klap.

Vader en zoon

Ik ben altijd onthutst, wanneer ik een vader met zijn dertienjarige zoon zie. Ik begrijp niet hoe je het doet, hoe je kunt omgaan met een wezen zo links, gistend en giftig als een knaap die bezig is de baard in de keel te krijgen en die zich overal misplaatst voelt. Bovendien zijn dagelijkse omgang en genegenheid voor mij ondenkbaar zonder een kus, die soms niet eens gegeven maar alleen gedacht of gedroomd wordt, zonder aanraking, aaien of kriebelen. Hoe caresseer of kriebel je een dertienjarig mannetje? Alleen moeders zijn daartoe misschien in staat, wanneer zij met hun schildknaap alleen zijn. Maar ook zij hebben er moeite mee en hun zonen zijn er zelden van gediend.

Een enkele keer, wanneer ik met Alissa en Adrienne in een café zit en mijn laatste geld voor ze uitgeef, zoals ik dat vroeger voor mijn vriendinnetjes deed, zie ik een echtpaar met een opgeschoten zoontje binnenkomen en naar een tafeltje zoeken. Ik stel mij altijd voor, dat zij een gemelijk of verdrietig drietal vormen. De vader bestelt, na zijn zoon eerst te hebben geconsulteerd. Ook ik moet mijn dochters eerst vragen wat zij drinken willen. Vooral de jongste ontbreekt het op dat punt aan besluitkracht.

De besluiteloosheid van jongens heeft een verbeten mokkend karakter, alsof zij op wraak zinnen. Jongens leert men nooit kennen, wanneer men niet altijd met die mogelijkheid rekening houdt. Terwijl zij ranja drinken, kunnen zij het niet verkroppen dat zij geen chocomel of ijs hebben gevraagd, waaraan kinderen aan andere tafeltjes zich te goed doen. Waarom maken zonen het hun ouders niet een beetje gemakkelijk, zoals dochters dat doen wanneer zij schilderachtig in een hoekje gaan zitten? Terwijl dochters soms zwijgen, weigeren zonen te spreken. Zij zweren samen, meestal in hun eentje. Zij zijn al vroeg in een belachelijke machtstrijd verwikkeld, die niet met een kus beslist kan worden. Alles wat zij doen, lijkt kinderachtig, terwijl kinderachtigheid nu juist een kwaliteit is waaraan alleen meisjes en vrouwen glans weten te geven.

Ik ben blij dat het lot, of het verlangen en de eerzucht van mijn chromosomen, mij in het bezit van een tweetal dochters heeft gesteld. Tweemaal is het mijn vrouw en mij gelukt de puberteit van een zoon te voorkomen. Nu durven wij niet goed verder, want wie garandeert ons dat ons derde kind niet de kleine verongelijkte bezitter van een meccanodoos wordt?

Ik weet wel dat deze angst voor een stamhouder bedenkelijk is. Het is de angst voor een mededinger en een concurrent, die ons met zijn brute eetlust en korzelige levenshonger boven het hoofd gaat groeien. Dochters groeien ons zelden boven het hoofd. Zij glippen ons uit de vingers, met achterlating van hun parfum. Het is ook de angst mijzelf in de puber te herkennen, die het recht heeft zich mijn zoon te noemen. Bij de aanblik van een uit de kluiten wassende gezinssaboteur zou ik er voortdurend aan moeten denken wat voor een monster ik op zijn leeftijd was, van hoeveel wrok, zuurheid en verveling ik mij met moeite heb moeten bevrijden. Is het niet beter dat ik mijn zoon dat alles bespaar? Ongeboren zonen zijn de besten. Alleen dochters rechtvaardigen een gang naar het kantoor van de Burgerlijke Stand.

Mijn angst voor een zoon heeft mij verhinderd de vader van een talrijk kroost te worden, zoals het aanvankelijk in de bedoeling lag. Men verbruikt zijn kinderen langzaam maar zeker, zelfs wanneer het meisjes zijn. Men moet de voorraad ouderlijk plezier telkens aanvullen, vernieuwen en verfrissen. Alleen zuigelingen zijn daartoe in staat. Zij zijn als verse melk, als de eerste aardbeien die het heerlijkst zonder suiker, de nieuwe groene haringen die het best zonder ui gegeten worden. Zij zijn de primeurs van de mensheid, de laatste mode, het allernieuwste snufje.

Ik zou mij met het bezit van een zoon kunnen verzoenen, wanneer hij altijd een zuigeling of een kleuter zou blijven, zonder het zo opdringend te laten blijken. Zonen schamen zich, terwijl goede dochters slechts pudeur hebben.

Uit de kindermond

Op een keer zei Adrienne tegen Alissa: ‘Jij bent een straat van zand en ik ben een spiegel van goud.’

In de zomer wilde Alissa Adrienne duidelijk maken hoe het met de winter gesteld is.

- In de winter, zei zij, wordt het erg koud. De bomen hebben geen bladeren meer. Mamma trekt je warme kleren aan. Op het water in de grachten komt iets, iets dat heel sterk en vast is, waarop je kunt lopen en springen.
- Je bedoelt ijs gewoon, antwoordde Adrienne.

Toen Adrienne nog niet geboren en Alissa pas twee of drie was, kregen wij bezoek van de loodgieter die de waterleiding kwam repareren. De man viel bij Alissa buitengewoon in de smaak en zij had de grootste belangstelling voor zijn werk. Toen hij klaar was, kwam zij naar mij toe en zei: ‘Als ik groot ben, dan eet ik jou en mamma op en ga bij de loodgieter wonen’.

Drie jaar geleden, toen wij in Tirool waren en in een groot huis woonden, waar wij twee kamers hadden gehuurd, een voor mijn vrouw en mij, een voor onze dochters, ging ik op een ochtend de kamer van de twee meisjes binnen. Zij hingen uit het raam en keken naar beneden in de diepte.

- Als je zo naar buiten leunt, zei Alissa, dan lijkt het net of het huis voorover valt.
- Ja, bevestigde Adrienne.
- Ik moet er niet aan denken, zei Alissa.
- Maar ik denk er aan, antwoordde Adrienne.

Eens was Alissa erg kwaad op ons. Zij zei: ‘Als ik heel groot ben en jullie zijn heel klein en als jullie dan in het ziekenhuis liggen, dan kom ik niet bij jullie op bezoek’.

Toen een tante van mijn vrouw gestorven was, zei Alissa: ‘Als er iemand dood gaat, dan moet eigenlijk zijn hele familie ook doodgaan’.

Op een keer zei Alissa: ‘Ik wil geen oude pappa en geen oude mamma. Ik wil dat jullie altijd jong blijven.’

Op een middag kwam Alissa bij mij en zei: ‘Ik ben verliefd.’
- Werkelijk? vroeg ik.
- Ja, vanmorgen ook al, antwoordde zij.

Zij vertelde mij dat een jongen uit haar klas haar had gevraagd of zij met hem wilde ‘gaan’.
- Wat betekent het, dat een jongen met een meisje gaat? vroeg ik haar.

Zij antwoordde: ‘Zij gaan samen naar een park en gaan daar op een bank zitten.’
- Hebben jullie dat al gedaan? vroeg ik.
- Wij zijn wel in een park geweest, antwoordde zij, maar er zaten allemaal oude vrouwen op de banken.

Ik vroeg Alissa: ‘Weet jij wat dromen is?’

Zij antwoordde: ‘Dromen is denken in je slaap’.

Toen Alissa pas op school was, kwam zij vlak voor Kerstmis thuis en vroeg mij of ik wist waar de mensen van afstammen. Niet beter wetend antwoordde ik: ‘Van een apensoort die nu niet meer bestaat’.
- De meester zegt, dat de mensen beslist niet van de apen afstammen, wees zij mij terecht.
- Waar dan van? vroeg ik, met hoop in het hart.

- Dat weet ik niet, antwoordde zij. Ik geloof van Jezus Christus, maar dat vertelt de meester ons met Kerstmis.

Wanneer u dit leest weet ik het.

Vlak voor zijn dood komt mijn vader bij ons op bezoek. Adrienne, die tegen mijn vrouw en mij jij en jou zegt, spreekt ook haar opa met jij en jou aan. Mijn vrouw vertelt haar, dat zij u tegen hem moet zeggen. Adrienne vat het als een soort naam op en wanneer zij wat van hem wil weten roept zij: ‘U'. Of: Uutje!’

Alissa zegt: ‘Ik moet altijd heel lang nadenken vóór ik weet wat ik op mijn brood wil’.

Adrienne antwoordt: ‘Ik ook, maar dan weet ik het nog niet.’

Adrienne wil niet hebben dat ik haar kus. ‘Je maakt mij zo nat’, zegt zij.

Ik bied haar een heel droge kus aan en om het nog eens met mij te proberen reikt zij mij haar wang.

Adrienne mag mee naar het ballet. Ik zeg haar, dat zij een nougatblok mag kopen.

- Mag ik dan toch mee naar het ballet? vraagt zij voorzichtig.

Ik zit een artikel te tikken. Adrienne vraagt mij, waarom ik dat doe. Ik vertel haar dat het voor de krant bestemd is.

- Waarom tik je er dan twee? vraagt zij.
- Dan kan ik er zelf ook een houden.
- Ja, dan kun je het later nog eens lezen als je heel oud bent. Dan kun je zeggen dat je dat getikt hebt, toen je nog heel jong was. Je zegt maar wat, hè?

Alissa, van school thuis komend, vindt dat het het fijnst zou zijn wanneer je een meester helemaal alleen voor jezelf zou hebben.

Adrienne denkt erover na en merkt dan op: ‘Maar dan kun je toch niet afkijken.’

Alissa komt mij welterusten kussen. Tegelijk zet mijn vrouw een kop koffie bij mij neer. Alissa vraagt mij of zij de suiker mag omroeren. Het is niet alleen omdat zij nog een ogenblik langer wil opblijven,

maar ook omdat zij even bij mij wil staan en iets wil doen, dat ik anders zou hebben gedaan.

Wanneer ik van een korte reis naar het buitenland thuis kom, vertelt Alissa mij dat zij en Adrienne tijdens mijn afwezigheid 's avonds, vóór het naar bed gaan, kussen in mijn werkkamer hebben geblazen en daarna de deur gauw hebben dichtgedaan. ‘Nu heb je een hele voorraad en kun je er telkens één van afnemen’, zegt zij.
Ik ga aan het werk in een kamer die vol met kussen hangt.

Alissa heeft een gifcomplex. Zij is bang dat etenswaren bedorven zijn, vooral vlees en vis, en dat wij door het eten ervan dood zullen gaan. Om niet alleen achter te moeten blijven eet zij een stukje vlees of vis met ons mee. Ik heb medelijden met haar angst en bewonder haar heldhaftigheid.

Adrienne staat in de gang te huilen, terwijl mijn vrouw in de keuken bezig is. Mijn vrouw gaat naar haar toe en vraagt of zij niet liever in de keuken wil komen.
- Nee, zegt Adrienne, laat mij maar in de gang staan. Het is zo lekker om helemaal alleen te huilen.

Adrienne vertelt ons: ‘Als Ingrid huilt, neemt zij altijd de poes in haar armen.’

Adrienne is een paar dagen ziek geweest. In mijn kamer kijkt zij naar een pot met bloembollen, die door kleine steentjes overeind worden gehouden. Zij wijst mij de mooie en de lelijke steentjes. Later zegt zij tegen mijn vrouw: ‘Ik weet het wel’.
Haar ‘wel’ klinkt bijna als ‘wal’. Mijn vrouw vermaant haar dat zij ‘wel’ moet zeggen.
- Als ik ‘wal’ zeg, dan worden de steentjes veel mooier, antwoordt Adrienne.

Adrienne zegt: ‘Als je heel oud bent, ga je dood. Kleine babytjes gaan nog heel lang niet dood. Het is niet erg als je dood bent. Het is net of je van steen bent. Als je dood bent, droom je niet.’

Ik breng de kinderen naar bed.
- Ik vind het toch zo'n geheimzinnige avond, zegt Alissa, terwijl zij al onder de dekens ligt.
- Waarom?
- Omdat jij ons naar bed brengt in plaats van mammie.

Samen met Alissa bekijk ik de foto van een filmster, die een uitvoerig halssnoer draagt.
- Waarom heeft zij die kralen om? vraagt Alissa.
- Om zich mooi te maken. Wil jij dan niet zulke kralen hebben?
- Ja hoor. Als ik groot ben. Dan wil ik ook mooi worden. Jij niet, hè? Jij bent al een pappa. Jij kunt niets meer worden.

Alissa, toen zij nog heel klein was, tegen mijn vrouw: ‘Ik wil terug in je buik’.
Adrienne: ‘Toen ik nog in mammies buik was, wou ik een lieve pappa hebben.’

Alissa, op een koele zomerdag: ‘Pappa, is het vandaag winter?’

Ik vraag Alissa: ‘Waar droom je van?’
- Dat ik aan het spelen ben. En van Jan Hein.
- Droom je ook wel eens van mij?
- Ja.
- Wat droom je dan van mij?
- Dat je zit te werken.

Op een keer, wanneer ik mij heb uitgekleed, zegt Alissa: ‘Wat een leuke bibs heb jij, pappa. Ik wil ook een man zijn.’
Ik antwoord: ‘Het is toch ook leuk om een meisje te zijn. Dan draag je jurkjes en truitjes’.
- Jij hebt toch ook een trui.
- Maar geen jurkje.
- Jurken moet je zeggen. Jurken.

Mijn vrouw is in gesprek met een bezoekster. Adrienne valt haar voortdurend in de rede met de vraag wat zij onder haar duim heeft, die zij op haar dij houdt gedrukt. Ten slotte schenkt mijn vrouw haar

aandacht. Adrienne tilt haar duim op en laat zien wat zij verborgen hield. Het is een ooghaar.

In het voorjaar gaan wij naar de heide. Alissa en Adrienne spelen uitzendkeuken. Mijn vrouw en ik bestellen uitgebreide diners, die ons op platte stenen worden gebracht. Het zijn kleine, verschillend gekleurde steentjes, denneappels, takjes, hei, gras e.d. Alissa bereidt de maaltijden, Adrienne brengt ze rond. Alissa is niet tevreden over de ijver van haar zusje.

- Wat ben jij een lastig dienstmeisje, zegt zij.
- Ik ben niet je dienstmeisje, ik ben je dochter, antwoordt Adrienne alsof daarmee de lastigheid verontschuldigd is.

Nu en dan speelt Alissa verwoed met haar poppen. Op een avond komt zij uit bed.

- Wat is er? vraagt mijn vrouw.
- Mijn pop ligt nog op de divan, met haar benen in de lucht. En daarvan kan ik niet slapen.
- Ik zal haar wel overeind zetten, stelt mijn vrouw haar gerust.
- Nee, ze moet ook in bed.

Af en toe wil Alissa met mij vrijen. Voor Adrienne is dat iets, dat nagevolgd moet worden en zij doet het dan ook met mijn vrouw, blij een goed werk te verrichten.

Soms verstopt Adrienne zich en moeten wij haar door het hele huis zoeken.

Ten slotte vinden wij haar onder een bed of in een kast. Het is van Adrienne een vlucht uit de taal, een laatste argument, een vriendelijke zelfmoord die weer ongedaan gemaakt kan worden.

Adrienne zit op het trottoir met een vriendinnetje en zegt tegen haar de afschuwelijkste dingen. Een oude dame vermaant haar in het voorbijgaan: ‘Foei kindje, je mag niet zulke lelijke woorden zeggen’.

Adrienne staat op en roept haar na: ‘Oud mevrouwtje, als ik boos ben, zeg ik altijd lelijke woorden’.

Alissa heeft een voorkeur voor de muziek van Mozart. Zij vraagt mij of Mozart zijn eigen muziek ook op de piano heeft gespeeld.

- Ja, natuurlijk, antwoord ik.
- Zou hij het zelf ook mooi gevonden hebben?
- Vast wel.

Waarom die voorkeur voor Mozart en die nieuwsgierigheid naar zijn leven? Omdat hij als kind reeds muziek maakte en dus een collega, een lotgenoot is? De voorkeur van een hond, die in een straat onmiddellijk een andere hond in de gaten heeft?

Adrienne is een jaar lang naar balletles geweest. Nu wil zij niet meer.

- Moet je op een andere club? vraag ik haar.

Zij ziet mij nadenkend aan en vraagt: 'Wat is er dan allemaal?'

Het klinkt sceptisch, alsof zij niet veel vertrouwen heeft in het vermaak dat de wereld haar kan bieden.

Alissa roept mij, terwijl zij reeds in bed ligt.

- Wat ben je aan het doen? vraagt zij.
- Ik heb een artikel voor de krant geschreven.
- Moet je het nu tikken?
- Nee, dat heb ik ook al gedaan.
- Wat heb je daarna gedaan?
- Ik heb gekeken of er fouten in zaten.
- Wat ga je nu doen?
- Ik weet het nog niet. Misschien ga ik een boek lezen.
- Moet je daar dan ook weer over schrijven?
- Ja.
- Kom je nooit klaar met je werk?
- Neen, nooit.

Alissa heeft van haar oma en mij twee kwartjes gekregen, waarvoor zij een doosje kleurkrijt heeft gekocht en een papieren vogeltje aan een stokje met bontbeschilderde veren. Zij spreekt tegen het vogeltje en heeft er in de stoel een nestje voor gemaakt. Zij zingt:

> het lieve rood rood rood
> het lieve groen groen groen
> het lieve bruin bruin bruin
> het lieve blauw blauw blauw
> het lieve geel geel geel

Verzen van een vader

Twee meisjes, aan dezelfde gedachteloze
dans ontsprongen, zo verschillend
alsof een andere vrouw, een andere man
in ons bewogen.

Een mensheid, ongeboren
gebleven maar die in ons slaapt,
waaruit slechts deze kinderen zijn ontwaakt,
die zij vertegenwoordigen.

Melkborsten, niet voor mij bestemd
maar die ik kus.
Het ongeboren kind
mengt zich in mijn versmeltingslust.

Een overbodig werk
en daarom spel,
na de ontvangenis
die strengste toeval is.

Geboorte als een feest,
al doet het pijn.
Golfslagen kondigen de komst
aan van het kind.

't Ontzwemt zijn diepte,
stijgt aan 't licht
met een gezicht verblind van slaap
en hulploze verdediging.

Het kind ligt in zijn deken
gewikkeld als een engel in zijn wiek
en kijkt met ogen die
later nooit meer zo blinken zullen.

Een glans zo nieuw alsof het licht hem schiep.
Zo blinken later nog slechts haren,
huid, zuivere lichamelijkheid.
Oudere ogen hebben die volstrektheid niet.

Het kind begint te lachen, maakt
zijn lach niet af, denkt na,
luistert of kijkt, ziet wat heel klein is,
hoort wat nauwelijks kraakt.

Pas als het hoort terwijl het ziet
en lachend denkt of huilend aandacht schenkt,
kan het zijn vrolijkheid vergroten
met de herinnering aan zijn verdriet.

Wereld niet groter dan
de warmte van een vrouw,
de schouders van een man,
de ogen van een kind.

De zon heeft bij de wieg
haar doel bereikt
en dooft haar brand
tot lichtspel aan de wand.

Mijn vrouw wordt kind
als zij haar kind bemoedert,
het spartelend vlees bepoedert
of het banketwerk is.

Zij legt het in de wieg
en speelt ermee,
dwingt met een dankbaar oog
de blik die dwalen wil omhoog.

Een schede en een schoot:
't zwaard wordt ontbloot,
het kind wordt opgetild,
zijn dorst gestild.

Verzadiging van kind en man:
eerzucht en hulploosheid
spelen als leeuw en lam
in ogenblikkelijke eeuwigheid.

Drift wordt gestild tot spel
als dorst verzadiging bereikt,
de tepel wordt een speen,
de borst een lichaamsdeel.

De blik dwaalt af,
de lippen twisten met de melk,
de aandacht wordt verkwist
aan oppervlakkig vel.

Geboorte
wordt dagelijks herhaald,
't kind baart zichzelf
terwijl het ademhaalt.

Terwijl het schreeuwt en eet,
zijn vingers telt, zijn tenen spreidt,
zonder begrip van scheiding en getal,
verwonderd over menigvuldigheid.

Zon sterren wind
krijgen een nieuwe naam,
licht als de ogen van het kind,
eenvoudig als een raam.

Licht en beschaduwing
gaan hand in hand.
Geluid en stilte dringen door
tot de verwondering van het gehoor.

Verwantschap van het bloed
zelfs nog als zelfbedrog
en als verwijdering.
Ik mag nu wat ik moet.

Kussen vrij van dwang
en licht door wat is afgelegd,
waarin mijn jeugd wordt voortgezet
en overvleugeld door een man.

De wellust van het vaderschap:
reine bloedschande bij de aanblik van
het nekvel van mijn dochters,
de pasbegonnen naaktheid van een vrouw.

Alles is mij aanvankelijk vertrouwd:
mijn dierlijkheid bevrijd
van dwang die met hun onschuld
spelen kan.

De taal staat als een maal
gereed.
De lucht is vlees waarvan ik eet
en dat ik deel.

Het licht is toespijs op een feest.
Ik wijs op zoetheid in de schaal
en drink met lange teugen geest
zoals ik ademhaal en speel.

Viervoudig vlees,
verwisseling van geest.
Ik lig van mijzelf losgeraakt
in toekomst en begin uiteen.

't Geluid waarmee mijn schouder kraakt,
de lijnen van een kinderbeen,
huidglans en lucht die naar elkander smaakt:
't is een.

Nog half in slaap, warm
van de eigen warmte van haar bed,
houd ik mijn oudste dochter in mijn arm
en kus haar in haar nek.

Haar naaktheid komt tot leven,
koelt af en wordt gevuld
met eerste tastende bewegingen
die ik mijzelf aanreken als een schuld.

Blonde en bruine haren,
groene en blauwe ogen,
heldere nadenkendheid
en dromerige levenslust.

Beide heb ik gekust,
een volheid smakend
die beperking is
zonder gemis.

Hun rijk dringt door het onze heen:
een pop slaapt naast mijn schrijfmachine,
ontkleurd en met een uit de kom geschoten been,
mijn hand is kleverig van wat ikzelf niet eet.

Mijn somberheid verduistert hun plezier
en hun verdriet beperkt mijn vrolijkheid.
Uitwisseling van hoop en spijt,
verdeling van geluk en leed.

Zonlicht en zee.
De hemel de vergroting van mijn hand.
De golfslag langs de kust: stilste
beweging en bewegelijkste rust.

Ik roep mijn dochters en zij keren
bij mij terug als jonge honden die
hun schaduw apporteren
uit de verstrooidheid van het licht.

Eerder doodgaan dan zij:
een even grote ramp als andersom.
En groter nog want zij zijn jong
en het zou lijken of zij slapen.

Versteende zachtheid, stil
geworden beweging van een blik.
Maar ik: ontbinding, kramp,
verzet nog na mijn laatste snik.

De lange noodzaak van het leven
waar ik mijn dochters toe verplicht
door zwak te zijn geweest, een ogenblik,
toen mijn verlangen sterker was dan mijn begrip.

Als ik moest kiezen tussen leven
en nietzijn koos ik voor mijzelf het laatste.
Ik heb gekozen voor mijn kinderen, ondoordacht
ondanks nadenkendheid en zwak met zoveel kracht.

Groei die aan scheiding raakt.
't Kind wordt te groot
voor moeders schoot,
vaders eenzelvigheid.

Zelfstandigheid
van eigen eenzaamheid
en voorsmaak
van de dood.

'k Herken in mij
wat mijn ouders bewoog:
vaders hand, moeders oog
en beider angst.

Mijn leven breidt zich uit
in toekomst en verleden,
verwachting langgeleden
richt zich opnieuw vooruit.

Ik heb mijn vader vergeven
dat hij mij geboren liet worden,
sinds ik mijzelf niet vergeven kan
dat ik mijn dochters liet ontstaan.

Ik ben schuldig aan hun leven.
Alleen zij kunnen, later
als zij hun schuld ontdekken,
mij vergeven.

Indrukken, herinneringen en gesprekken

Herinnering aan Hans Lodeizen

Behalve schrijver was Hans Lodeizen ook ‘de dichter van zijn leven’. In tegenstelling tot zoveel jonge poëten bezat hij het vermogen iemand bezig te houden zonder geleerd, vermoeiend of banaal te zijn. Hij werkte aanstekelijk en ik voor mij gaf mij reeds bij de eerste ontmoeting gewonnen. Hij was, ook in de omgang, vol fantasie, vol van een speelse weemoed. Achteraf heb ik pas begrepen hoeveel spel er in alles van hem was, hoe hij met de zekerheid van een spoedige dood voor ogen zijn vrienden met zijn vrolijkheid om de tuin leidde, niet uit heldhaftigheid maar eerder uit lust tot mystificeren, uit een behoefte om het spel met de ander niet voortijdig te bederven. Maar wat bij zijn leven alleen maar spel leek, werd later grimmige, nee toch ook speelse ernst. Ik herinner mij een van onze laatste ontmoetingen toen hij mij uit de lijnen van mijn hand een lang leven voorspelde en mij zijn eigen hand liet zien, met het teken van een vroege dood. Zijn hand had iets ouwelijks. Zij was grijs en gerimpeld, schilferig hier en daar, als de hand van Carmiggelt. Ook zijn gezicht vertoonde reeds rimpels, veel meer dan het mijne, hoewel ik zoveel ouder was. Hij plaagde mij met mijn ongerimpeldheid die plotseling, zei hij, van de ene dag op de andere in de verschrompeldheid van een overjaarse appel kon overgaan, als bij Dorian Gray. Hij was doodsbang voor de ouderdom, voor de machteloosheid, het gebrek aan controle van oude lichamen. Zijn gezicht was bleek en zelfs zomers scheen die bleekheid door het bruin heen. Hij zat moeilijk stil, was nerveus in zijn bewegingen, wilde altijd opbreken. In gezelschap liep hij van de een naar de ander en dikwijls voor allen uit. Hij droeg zijn haar op Amerikaanse wijze geknipt en hij had flaporen. Hij kleedde zich goed, een beetje sportief en joyeus, met het enigszins onverschillige gemak van iemand die altijd over behoorlijke kleren heeft beschikt.

Uit zijn gedichten kan men opmaken hoe verdrietig en wanhopig hij dikwijls was. Toch had hij plezier in het leven en het liefst had hij het als een feest opgevat, een feest met veel vrienden, maskerades, wandelingen, reizen, maar ook met dagen van luiheid en studie, in bed doorgebracht, met alle soorten muziek, met een menigte fijne gevoe-

lens, met gefantaseer dat tot geen maatschappelijke activiteit leidt. Hij was briljant, met een brille om zichzelfs wil, zonder ambities, behalve die van het ogenblik. Hij zat vol invallen en plannen. Hij verlangde naar Amerika waar hij biologie had gestudeerd, vrienden had gemaakt en voor het eerst echt vrij was geweest. Hij leek op een Amerikaanse student, maar met de nerveuse gevoeligheid van het oude Europa bij de hand. Hij had reeds velerlei mensen ontmoet: filmspelers, regisseurs, zakenlieden, schrijvers, geleerden, miljonnairs, oude verwende vrouwen, jonge onberekenbare meisjes: een lift vol mensen die langzaam van boven naar beneden gaat, vol levens, vol herinneringen, een zware lift vol ellende en plezier, zoals het ergens in zijn gedichten staat. Hij hield van dieren en planten en wist er alles van. Hij had iets ontdekt in de samenleving van de mieren waarover hij een verslag had geschreven en waarvoor hij, als knaap nog, lid van een Brits biologisch genootschap was geworden. Hij leek zelf een beetje op een hond, een wijze fijngevoelige hond die nooit voor een kar is gespannen, maar veel in kamers heeft gezeten, door tuinen is gewandeld, mee op reis genomen, die muziek van Strawinsky heeft aangehoord en heeft gezien hoe mensen plezier vinden in boeken, wijn, mooie toiletten, gesprekken en in het willoze stilzitten. Een hond met meer wijsheid dan zijn meester en met een groter gemak om er afstand van te doen wanneer dat onder andere honden nodig is.

Ik heb hem slechts kort gekend, van het voorjaar 1949 tot aan zijn dood, de afgelopen zomer. Maar het laatste half jaar zag ik hem nauwelijks. Hij overleed in Zwitserland en enkele weken voor zijn dood zond hij mij een ansicht van een Zwitserse boer die op een manslange hoorn de midzomer inblaast; of uitblaast. Over zijn ziekte geen woord. Het was een grap die ik na zijn dood als een terechtwijzing heb opgevat omdat ik hem nog altijd niet geschreven had. Zo gaan al mijn verre vrienden dood, zonder een brief van mij. Op deze wijze, dacht ik, zou ik zelf een vriend willen terechtwijzen en als een goed speler willen scheiden.

Hij herinnerde mij door allerlei reacties aan mijn eigen manier van doen toen ik zo oud was als hij en ik nog de tijd had omdat ik werkeloos was. Ook hij was werkeloos maar op een andere manier. Hij had zijn studie afgebroken en verzette zich tegen een maatschappelijke bezigheid die hij toch als iets onafwendbaars op zich zag afkomen. Hij had de tijd, al was het slechts voor een achtermiddag. Hij bezat nog de jeugdige samenzweerdersneiging en nam een vriend met zich

mee in een café, een restaurant, of op zijn kamer, om met hem alleen te zijn zodat hij hem met niemand hoefde te delen. Ik gaf mij aan die drang over en voelde mij weer een beetje jong worden, zonder de last van verplichtingen, maar ook met toegevendheid omdat iedere leeftijd zijn eigen gymnastiek heeft. Op zijn kamer liet hij mij zijn boeken zien, zijn gedichten, keurig getikt en in luxueuse mappen gebonden, enkele reproducties en souvenirs, alsof hij zich alleen maar voor die omgeving verantwoordelijk wilde verklaren en verontschuldiging vroeg voor de andere milieus en situaties waarin hij mij had gebracht.

Wij spraken over uiteenlopende zaken, nooit over politiek, wel over poëzie, op een schertsende toon. Hij bekende dat hij weinig Nederlands had gelezen; van mij geen letter, neem ik aan, omdat wij in het soort vriendschap dat wij onderhielden het lezen van elkaars werk vrijwel hadden overgeslagen. Hij hield van Eluard, van diens oudste bundels, want de latere vond hij slecht. Over *Corps mémorable*, door Eluard aan zijn tweede vrouw opgedragen, was hij verontwaardigd. Hij zag die publicatie als een bewijs van ontrouw aan Eluards eerste vrouw, van wie hij foto's bezat en die hij adoreerde. Dit gemak waarmee Eluard zo snel van liefde verwisseld was, een dichterlijk gemak mag men wel zeggen, bedierf voor hem het plezier dat hij in de vroegere verzen had gehad.

Hij was buitengewoon gul, met een jeugdige gulheid waarin men zelf nog plezier heeft, die bij hem geen enkele morele of filantropische rechtvaardiging nodig had maar die eerder het karakter droeg van een levenskunst, een sport, een voorliefde voor het gebaar, of het ontbreken daarvan. Verder was die gulheid ook gewoon vriendelijkheid. En tenslotte hield zij verband met persoonlijke levensomstandigheden, was zij een reactie. Hij hield van potverteren, in ieder opzicht. Hij kwam nooit zonder kleine geschenken of verrassingen, nooit zonder een uitnodiging ergens heen te gaan. Ik moest hem meer dan eens beletten mij het geld eenvoudig in de zak te stoppen. De laatste keer dat ik hem zag, lukte dat zelfs niet en toen hij bij het station in Den Haag afscheid van mij nam en met zijn zuster in de auto wegreed, wees hij op de zak van mijn jas. Ik vond er enkele bankbiljetten in en overeenkomstig zijn verlangen, neem ik aan, ben ik met mijn dochtertje in de stad gaan eten. Maar het ware plezier ontbrak mij en mijn dochtertje liep telkens van tafel weg.

Hij was stellig een van de aardigste mensen die ik heb gekend. Hij

behoort tot de drie of vier doden die ik werkelijk mis en wier dood mijn wrok tegen het leven en de levenden heeft versterkt.

1950

Op bezoek bij Albert Vigoleis Thelen

Mijn eerste ontmoeting met Albert Vigoleis Thelen verliep symptomatisch. Na de oorlog maakte ik, ten huize van mevrouw Marsman, kennis met deze uitzonderlijke Duitser die bij vrienden een zekere beroemdheid genoot als de schrijver van boeken die in de pen waren blijven steken. Ik wist dat hij vertaler van de Portugese mysticus Teixeira de Pascoaes was, dat hij jarenlang bevriend was geweest met Marsman, Van Vriesland, Helman, Ter Braak, Du Perron e.a. en dat hij bekend stond als een fascinerend verteller. Van die laatste hoedanigheid kon ik mij onmiddellijk overtuigen en pas diep in de nacht nam ik afscheid van hem. Daarna ontmoette ik hem nog slechts zelden, totdat wij enkele weken geleden samen een bezoek brachten aan Duitsland en de Herbsttagung van de Gruppe '47 bijwoonden, waar Thelen met groot succes het eerste hoofdstuk voorlas van zijn zo juist verschenen boek *Die Insel des zweiten Gesichts*. In dit 1000 bladzijden tellende boek heeft Thelen eindelijk de belofte ingelost die hij zijn vrienden nooit heeft durven geven. Na onze terugkeer in Amsterdam vroeg ik de schrijver of hij mij een interview wilde toestaan, waarin hij niet zonder gelatenheid, maar tegelijk met een hoofse handbeweging toestemde.

Thelen, die 28 september 1903 te Süchteln, Niederrhein, werd geboren en aan de universiteiten van Keulen en Munster nederlandse taal en letterkunde, filosofie, kunstgeschiedenis en Zeitungswissenschaft studeerde, woont, na een zevenjarig verblijf in Portugal, sinds 1947 voor de tweede keer in ons land. In een van de lange donkere straten in Amsterdam West, achter het Leidseplein, resideert hij met zijn vrouw in een appartement dat uit kamer, alcoof en keuken bestaat. Ik trof mevrouw Thelen in bed aan, waar zij, in zittende houding en met een rood randloos hoedje op, bezig was goed te verstellen. Als een vriendelijke koningin nam zij mijn groet in ontvangst. In de kamer zelf werd mijn aandacht het eerst getrokken door een plankje van een halve meter lengte en een kwart meter breedte, dat onder een tekening van Melle aan de muur hing en waarop, in onberispelijk samenzijn,

op zijn minst een dozijn gereedschappen, zoals hamer, schroevendraaiers, nijptangen en sleutels, was bevestigd. Thelen legde mij het verband uit tussen deze gereedschappen en de talloze zelfgemaakte uittrek- en in alle richtingen draaibare lampjes die zich overal bevonden waar dat wenselijk scheen. In de hoek bij het raam stond de waarschijnlijk eveneens zelfgebouwde schrijftafel die in een barokke maar zeer ordelijke bibliotheek overging, met boeken uit vele talen, Nederlands niet uitgezonderd. De schrijver, die ik voor het eerst aan huis opzocht, vertelde mij de herkomst van het meubilair: een tafel van Beb Vuyk, een stoel van Van Randwijk, het bed uit de nalatenschap van Marsman, boekenrekken van de uitgever Meulenhoff, een vloermat van de dichter Gerard Diels en keukengerei uit het huishouden van Albert Helman, een wel zeer literaire bloemlezing van gebruiksvoorwerpen. Na een kop koffie te hebben gedronken, een sigaret te hebben opgestoken, foto's, reproducties, een rozenkrans, een pijl (alles aan de wand) te hebben bekeken en een potlood van mijn gastheer te hebben geleend, begon ik ons gesprek waarbij op zijn tijd hartelijk werd gelachen en waarin de stem uit de alcoof zich nu en dan mengde, zonder dat ik in mijn hoekje de spreekster kon zien, wat mij noodzaakte op te staan, meestal juist iets te laat, omdat mevrouw Thelen dan al had gezegd wat zij op het hart had.

- Wanneer en waarom heb je Duitsland verlaten?

- Ik ben in 1931 uit Duitsland weggegaan uit een *allgemeines Unbehagen an meiner deutschen Kultur*. Ik herinner mij dat ik vlak voor mijn vertrek door een postbeambte werd afgebekt, omdat ik enkele ogenblikken voordat hij verplicht was zijn loket te openen aan het ruitje had getikt. *Sind Sie Analphabet?* raasde hij, *Schalterschluss bis zwei Uhr*. Als jongen had ik al van mijn leraar te horen gekregen dat ik analfabeet was en niet eens in staat om van de tram gebruik te maken. Ik geloofde dat toen: de onderwijzer wist meer dan ik en zou wel gelijk hebben. Als student in Keulen moest ik eens naar de universiteitskliniek voor een tandheelkundige behandeling. De verpleegster zei mij dat ik de volgende dag om zes minuten over twee moest terugkomen. Ik was er om zes en een kwart minuten over twee en werd door de behandelende professor de les gelezen. Van welk semester bent u? Kunt u niet klok lezen? *Sie haben eine verkehrte Auffassung der Zeit*. Waar moet het met de wereld heen wanneer iedereen zo maar doet? Ik haalde de Kommunionsuhr van mijn grootvader voor de dag, maar ik kreeg te horen dat

alleen de universiteitsklok *massgebend* was. De professor liet mij de volgende dag terugkomen. Ik meldde mij een kwartier vóór tijd bij de verpleegster die mij verschrikt weer wegzond: Stel je voor, als de professor mij zag, zou hij denken dat ik mijn tijd verlummelde en niets aan mijn studie deed. Precies één minuut vóór het afgesproken ogenblik ging ik opnieuw naar binnen en werd toen prachtig geholpen. Die tand heb ik nog altijd. Zie je wel, zo kan het ook, zei de professor. Dat maakte een diepe indruk op mij. Het zijn natuurlijk kleinigheden maar ik had ook andere dingen gezien, in Keulen en Munster, met de Jodenvervolgingen die toen al aan de gang waren.

- Je hebt toen eerst in Holland gewoond?

- Ja, mijn vrouw was al in Amsterdam. Ik had een Duitse vertaling gemaakt van *Het Afscheid van de wereld in drie dagen* van Victor van Vriesland en hem die vertaling toegezonden. Hij had mijn werk doorgezien en er 1197 fouten in ontdekt die hij had genummerd. Eerst schrok ik er geweldig van maar later leek het mij bemoedigend. Een man die het zo druk had en toch de moeite had genomen zoveel fouten op te speuren moest wel iets in de vertaling zien. Omstreeks Pasen 1931 heb ik met Van Vriesland in Amsterdam kennisgemaakt. Ik heb aan hem als vertaler veel te danken. Hij was in een gedeprimeerde stemming en scheen zich met de figuur Johan uit zijn roman te vereenzelvigen, na en waarschijnlijk vanwege het eten van een zure haring, waarvan het bordje nog op tafel stond.

- Waarom heb je zoveel vertaald?

- Waarschijnlijk om het schrijven zelf uit de weg te gaan. Ik had toen al veel geschreven, gedichten waarmee ik op mijn vijftiende jaar begonnen was. Onlangs vertelde mijn broer mij dat hij nog een bundel manuscripten van mij bezat, met het opschrift: *Nach meinem Tode ungelesen zu vernichten*. Dat zal ik binnenkort nu maar zelf gaan doen.

- Heb je ook gedichten gepubliceerd?

- Na de oorlog verscheen, ter gelegenheid van de 65ste verjaardag van Pascoaes, een bundel *Schloss Pascoaes*, in een zeer beperkte oplage. Ik kan je geen exemplaar laten zien, want ik bezit de bundel zelf niet. In de portefeuille heb ik drie bundels: *Gensing und Mornrod* (dat zijn namen van planten); *Der Tragelaph* (een fabeldier dat kan vliegen en dat bijv. bij Goethe voorkomt); en *Der Bunterkunt*. Dat zijn zowel serieuze als gekke gedichten, grappenmakerijen over de taal en over mijzelf. Er zitten nog al wat moeilijke ongewone woorden in. Geen nieuwe woorden, want die kan ik tot mijn spijt niet bedenken.

- Is dat, behalve je boek, het enige dat je geschreven hebt?

- O neen. Ik heb bijvoorbeeld honderden en honderden brieven geschreven, aan verschillende personen die ik niet heb verzonden, meteen op de schrijfmachine getikt, zonder doorslag, want dan krijgt zoiets voor mij een literair aspect en dat is van den kwade. De brief is het uitdrukkingsmiddel waarvan ik mij het liefst bedien. Menno ter Braak, met wie ik door mijn vertaling van *Het Carnaval der Burgers* kennis had gemaakt, wilde een bundel brieven van mij uitgeven, maar na zijn dood en door de oorlog zijn ze verloren gegaan.

- Waarom ben je bang voor het literaire aspect?

- Ik stel tamelijk hoge eisen aan watik doe. Toen ik *Die Insel des zweiten Gesichts* had geschreven, kreeg ik *Der Fragebogen* van Von Salomon in handen. Ik was blij dat het manuscript al bij de uitgever was, anders was het de kachel in gegaan. Later toen mijn boek gezet was, kreeg ik een nieuwe inzinking door het lezen van Musils *Der Mann ohne Eigenschaften*. Als ik zoiets lees denk ik: Nu moet je gaan vijlen. Maar mijn proza is niet om te vijlen. Ik heb de indruk dat ik met mijn boek het peil van mijn brieven niet heb bereikt.

- Je vindt *Der Fragebogen* dus goed?

- Ja. Van mentaliteit afschuwelijk, maar als *erzählerische Leistung* moet het tot de grootste werken van de moderne Duitse litteratuur gerekend worden.

- En Thomas Mann?

- Een aquariumlitteratuur.

- Hoe bedoel je? Hou je er niet van?

- Jazeker, ik heb bijvoorbeeld grote bewondering voor zijn humor. Maar zijn wereld is niet de mijne. In *Faustus* beschrijft hij ergens een aquarium. Toen ik dat las, dacht ik meteen: Dat is een zelfportret. Binnen een aquarium, met goede belichting enz. kan zijn wereld mij fascineren, maar zij leeft niet van zichzelf uit. Verder bewonder ik ook zijn taalbeheersing. De taal is immers een instrument en ik heb een grote liefde voor instrumenten, zoals je hebt gezien. In Portugal kende ik een beroemde chirurg die tegelijk schrijver was. Ik vroeg hem eens of ik een operatie kon bijwonen, liefst een gecompliceerd geval. Ik had graag een hartoperatie willen zien, maar die kon hij mij niet aanbieden: hij was vrouwenchirurg en behandelde alleen de buik. Op een keer belde hij mij op om mij te zeggen dat hij een moeilijk geval onder handen had en dat ik kon komen kijken. Van te voren lichtte hij mij in over wat er gebeuren zou. Ik kreeg een witte jas aan en een witte

doek voor mijn mond en neus om mij bij de nonnen en de zieke vrouwen voor een arts te laten doorgaan. Naast de operatietafel stond een tafeltje met instrumenten waarvan de zorg aan een assistent was toevertrouwd. Zodra de chirurg de eerste handelingen verrichtte, ging ik volkomen op in wat er gebeurde en wat er nog gedaan moest worden, zodat ik hem de instrumenten had kunnen aanreiken. Toen de assistent zich twee keer vergiste, moest ik mijn handen op de rug houden om niet in te grijpen, zo gefascineerd was ik door mijn eigen kennis van de instrumenten. Wat de taal betreft, ik heb filologie gestudeerd, maar vooral door mijn vertaalwerk is mijn liefde voor het taalinstrument groter geworden. Ik zou overigens geen les kunnen geven en wanneer ik schrijf moet ik voortdurend de grote Duden raadplegen vanwege spellingskwesties. Ik ben ook wel gevoelig voor de klankschoonheid van de taal, met een voorkeur voor het Italiaans.

- In welke taal voel je je het meest thuis?

- In het Portugees. Ik denk en vloek in het Portugees. Ik heb een papegaaiachtig vermogen om vreemde talen te assimileren. Pascoaes, die zich over mijn kennis van het Portugees verwonderde, dacht dat ik Portugees bloed moest hebben. Ik verzon toen een grootvader die naar Portugal was uitgeweken, schoenveters had verkocht en met een Portugese vrouw was getrouwd. Dat was Pascoaes voor zijn vertaler weer niet adellijk genoeg, zodat er net zo lang werd geprutst totdat ik aan het huis van Habsburg verwant was. Pascoaes was erg feodaal in zijn opvattingen.

- Wanneer leerde je Marsman kennen?

- Toen wij al op Mallorca zaten, naar aanleiding van een zg. hoerenbrief die ik aan Van Vriesland had gezonden. Deze brief, in een bordeel en op een bidet geschreven, bezorgde mij een zekere beroemdheid bij een aantal Nederlandse letterkundigen. Ik kreeg van verscheidene mensen verzoeken om hun ook zo'n brief te zenden. Du Perron, die weinig Duits verstond, vroeg Marsman die brief voor hem te vertalen en toe te lichten. Marsman was in zijn lectuur erg Duits georiënteerd. Hij bezocht ons op Mallorca, maar dat bezoek heb ik niet in mijn boek beschreven, anders was het nog eens 300 bladzijden dikker geworden. In 1936, na het uitbreken van de Spaanse burgeroorlog, verlieten wij het eiland en vestigden ons in Zwitserland, waar mijn vrouw vandaan komt, eerst in de buurt van Bazel, waar wij in het voorjaar van 1937 een briefkaart van Marsman kregen met de volgende strekking: Wij hebben Slauerhoff begraven, Greshoff vertrekt naar Zuid-

Afrika, Du Perron naar Indonesië, de weinige vrienden die er nog zijn moeten zich nauwer aansluiten. Wij spraken af dat wij Marsman en zijn vrouw op Paaszondag aan het station van Bazel zouden ontmoeten. De volgende dag zouden zij verder reizen. Zodra wij elkaar zagen stelde hij mij de voor Hollandse letterkundigen typerende vraag: Waaraan week je? Ik vertelde hem dat ik een Portugese mysticus had ontdekt die ik voor Meulenhoff aan het vertalen was, samen met een jonge anthroposoof die in Dornach woonde en op wie ik hevig jaloers was vanwege zijn geruisloze Remington schrijfmachine. Marsman was meteen geïnteresseerd en wilde iets lezen, maar ik had het manuscript niet bij mij. Later zijn wij met de vertaling naar Dornach gegaan, het anthroposofische centrum, waar Marsman wilde logeren. Maar hij schrok zo van de anthroposofische bulten in de bedden en op de meubelen dat hij vreesde er nooit te kunnen schrijven. In het restaurant was alleen vegetarisch voedsel te krijgen, terwijl Marsman niet buiten vlees kon. Wij zaten juist onder een groot portret van Rudolf Steiner toen mijn vrouw vlees bestelde, tot grote ontsteltenis van het dienstmeisje dat onmiddellijk haar meesteres ging halen. Deze vrouw diende ons, met een vinger op het portret van Rudolf Steiner gericht, een van zijn uitspraken over het vleeseten toe. Wij zijn toen naar een naburig dorpje gegaan, Arlesheim, waar Marsman in het restaurant Zum Ochsen de vertaling las. Hij was woedend over het Hollands van de jonge anthroposoof en bood mij zijn medewerking aan. Daarmee begon de grootste vertaaltragedie die ooit heeft plaatsgevonden. Van 1937 tot 1939 waren wij samen, lange tijd in Auressio. Mevrouw Marman verweet mij dat ik niet denken kon, dat er geen logica in mijn gedachten was. Dat moet ik juist hebben, zei Marsman. Wij hebben eindeloze gesprekken gevoerd, nooit *fachmännisch* of *pedantisch*, maar gewoon *aus den Hemdärmeln*. Toen Marsman later onze vertaling van *Paulus* nog eens las, was hij opgetogen en zei: Verdomme, wat is dat mooi. Dat had Henny Marsman vertaald kunnen hebben. - Wij hebben wel eens uitgerekend hoeveel kopjes thee wij bij het vertalen hebben gedronken: thee van blijdschap en thee van wanhoop. Zeker drie per bladzijde, wat ons soms voor lastige problemen plaatste. Later toen Marsman in Bogève woonde, kocht hij een vat met 100 liter wijn. Hij vond dat het theedrinken nu maar eens afgelopen moest zijn. In 1939 zijn wij uit elkaar gegaan. Wij zijn over Spanje naar Portugal gevlucht, op 31 augustus 1939, een dag voordat er in Portugal een bepaling van kracht werd dat aan buitenlanders geen verblijfsvergun-

ning meer werd gegeven. Wij hebben bij Pascoaes gewoond, sliepen de eerste nacht in het bed waarin de laatste koning van Portugal nog geslapen had, totdat wij andere kamers kregen die volgens Pascoaes beter met onze stand overeenkwamen.

- Hoe ben je tot het schrijven van *Die Insel* gekomen? Ik herinner mij dat vrienden je dikwijls hebben aangespoord eindelijk met vertalen en vertellen op te houden en zelf te gaan schrijven.

- Ja. Marsman heeft mij eens twee uur lang uitgescholden, omdat ik niet schreef. Ik kon geen woord uitbrengen en de tranen liepen mij over de wangen. Ik was misschien bang dat het niet goed zou worden en vooral dat ik zelf niet belangrijk was, terwijl ik toch aanhoudend over mijzelf zou schrijven. Er is nog een andere reden. Ik word erg beboeid door wat in de schepping niet geschapen is. Dat is mijn belangrijkste preoccupatie, een probleem dat mij ook in Pascoaes interesseert: het niet-bestaan, maar dan niet op de flauwe wijze à la Heidegger of Jaspers. Zodra ik door te schrijven iets aan de schepping toevoeg, blijf ik vanzelf beneden peil. Vandaar het verwijt aan God dat hij door zijn schepping gezondigd heeft aan het niet dat superieur is aan het geschapene. De schepper die *seine Schöpfung herausstellt*, begaat een daad van inferioriteit. Je vindt dat alles in *Die Insel*.

- Intussen heb je dan toch maar een heel dik boek aan de schepping toegevoegd.

- Ja, en het ligt mij zwaar op de maag. Ik heb met een traditie van vijftig jaar gebroken.

- Waarom heb je het dan gedaan?

- Ik weet het niet. Mijn uitgever kwam met een voorstel en gaf mij veertien dagen bedenktijd. Ik zei dat ik maar drie minuten nodig had. Toen zijn wij drie minuten zwijgend tegenover elkaar blijven zitten en daarna heb ik toegestemd. De uitgever verzond ogenblikkelijk en ter plaatse een telegram aan Bobby Salden, de typograaf, waarin hij hem de typografische verzorging van het boek opdroeg. Ik heb het boek in negen maanden geschreven. Het manuscript was nog 500 bladzijden dikker en het was voor mij een kleine voldoening dat ik die tenminste heb kunnen vernietigen. Ik heb het boek geschreven alsof het een brief was.

- Kun je mij er iets over vertellen?

- Ja, er staat één onwaarheid in, namelijk over een hond van een zeldzaam ras, van het eiland Ibiza. Bobby Salden beweert dat het de mooiste honden van de wereld zijn en in het boek herhaal ik, uit angst

voor Bobby Salden, die mening, hoewel ze mij niets kunnen schelen en ik ze zelf vies vind. Dat is een *bewusste Irreführung des Lesers*. Voor de rest heb ik alles precies zo weergegeven, welke fantastische onwaarschijnlijke gebeurtenissen er ook in voorkomen.

- Zijn het memoires?

- Ja. De ondertitel luidt: *Aus den angewandten Erinnerungen des Vigoleis*. Het beschrijft ons leven op Mallorca, met *Zurückblicken* op watik reeds vroeger had beleefd. Ook mijn kijk op Duitsland, het land waar ik vandaan ben gekomen en waar ik zo graag los van zou willen zijn. Maar hoe gemakkelijk ik mij ook in de Portugese taal en wereld beweeg, ik kan niet van de Duitse taal loskomen. Ik zou het boek niet in een andere taal hebben kunnen schrijven. Pas toen ik op Mallorca kwam, bleek mij dat ik vroeg of laat *fatalerweise* met de Spaanse wereld in aanraking moest komen. Vandaar een van de motto's die ik aan mijn boek heb laten voorafgaan, een citaat uit Jean Paul: *Jeder wird mit seinem Norden oder Süden gleich geboren, ob in einem äusseren dazu - das macht wenig*. Toen ik op Mallorca kwam besefte ik hoe Quijotisch ik was, hoe sterk beroerd door het irreële. Toch had ik vroeger *Don Quijote* in een Duitse vertaling niet kunnen lezen en zelfs op Mallorca lukte het mij niet. Pas twee, drie jaar geleden slaagde ik daar in en nu behoort hij met Santa Teresa van Avila en Pascoaes tot de schrijvers die ik telkens herlees. Ik identificeer mij niet met Don Quijote, dat is een te grof woord. Wel wat de dwaasheid betreft, maar zeker niet de *tiefe Einsicht in das Leben*, waarvan Cervantes blijk heeft gegeven, al is hij niet de auteur. Don Quijote heeft Cervantes geschreven. Het is een van de boeken uit de wereldlitteratuur waardoor de schrijver zelf wordt *zugedeckt*. Je vindt dat ook bij Augustinus, al heeft hij geen figuren geschapen en alleen zichzelf beschreven. Ook bij Pascoaes.

- Je noemt jezelf dus geen nihilist in de zin van de Existentialfilosofen?

- Neen, het nihilisme en het irreële wortelen in Spanje in de vaste grond. Zij staan met beide voeten op de *Wolkenerde*, terwijl in het Noorden het nihilisme dadelijk nebuleus wordt. Santa Teresa is even goed thuis in de hemel als in haar kookpot. In iedere kookpot is God aanwezig, zegt zij.

- Geloof je in God?

- Als *dichterische Erscheinung*. Wanneer ik het in negatieve zin over hem heb, dan is het de God der theologen, *das Monstrum der Theologie*. God is voor mij het *Unnahbare, Unsagbare, Uebersinnliche*. Dat heeft

niets met het hiernamaals of met moraal te maken, volgens mij. Ik weet het tenslotte ook niet. Daarom trekken sterk religieuze figuren mij aan, zoals Pascal, Cervantes, Pascoaes.

- Je boek bestaat toch niet uitsluitend uit dergelijke bespiegelingen?

- O neen, helemaal niet. Voor 90% is het een *bunte Folge von Erlebnissen*. Je weet dat de Italianen in het boze oog geloven waardoor onheilen worden aangetrokken. Mijn vrienden beweren van mij dat ik rare gebeurtenissen aantrek. Ik ben het daar niet mee eens. Ik zie alleen maar de gekke kanten aan de mensen, hun zwakke plek. Dat trekt mij dan weer aan, zodat ik op ze af ga. Dergelijke mensen helpen mij mijn *Mensenscheu* te overwinnen. Ze zijn een *Bereicherung*, waar zich de fontanellen nog niet gesloten hebben. *Ich lebe aus den Extremen*.

- Je hebt mij eens verteld dat je Schopenhauer een verkeerde pessimist vond. Wat bedoel je daarmee?

- Kijk eens, zelf ben ik de extreemste pessimist die er bestaat, al gelooft niemand het van mij. Marsman versleet mij voor zeer vitalistisch en voor de vrolijkste optimist. Ik heb daar met hem vaak over getwist, om hem te bewijzen dat ik een *fröhlicher Weltverneiner* ben. Schopenhauer heeft in zijn pessimisme berust. Hij is zuur geworden en zure pessimisten vind ik verdacht. Juist omdat ik pessimist ben, moet ik het grootste stuk vlees hebben dat de wereld mij bieden kan. Bij sommige mensen krijg ik dat ook. Over dergelijke dingen handelt mijn boek over Marsman, waarvoor ik nog alleen naar de eerste regel zoek.

- Wanneer heb je Duitsland terug gezien en watging er toen in jeom?

- In 1948 of 1949, na achttien jaar afwezig te zijn geweest. Bij Venlo gingen wij over de grens en ik keek met opzet uit het raam om te zien of er wat met mij zou gebeuren. Er gebeurde niks, volkomen niks. Heimwee heb ik nooit gekend, ook niet naar streken waar ik graag ben geweest. Ik kan dat gevoel begrijpen, zoals ik het Portugese begrip saudade begrijp of tenminste navoel, als *dichterisches Erlebnis*. Op Mallorca heb ik emigranten gekend die, wanneer er een Duitse boot de haven binnenvoer, te water gingen om even met hun hand de boeg aan te raken. *Ich leide nicht an meinem Vaterland, ich leide an meiner Sprache*, omdat ik ze niet zo beheers als ik zou willen. Mijn taal is rijker geworden juist doordat ik uit Duitsland ben weggegaan. Je moet eens lezen wat Börne buiten Duitsland geschreven heeft. Zijn *Gedenkreden an Jean Paul* staat op mijn schrijfbureau en daar lees ik nu en dan een bladzijde uit. De taal is een groot museum met schatten waar wij nooit bij kunnen komen.

- Ik zal je maar niet over de hedendaagse Duitse litteratuur vragen?

- Neen. *Ich bin ungebildet wie ein moderner Buchhändler*. Ik heb minder dan 1% van de wereldlitteratuur gelezen.

- Ben je met iets bezig?

- Nee, maar misschien schrijf ik een biografie over Pascoaes, als mij dat lukt, waarin ik tegelijk het Middeleeuwse Portugal wil weergeven, zoals dat nog om Pascoaes bestond, vermengd met autobiografische elementen. De titel heb ik al en dat is belangrijk: *Die Gottlosigkeit Gottes*. Het religieuze atheïsme heeft Pascoaes zijn leven lang beziggehouden, zoals het mij nog altijd bezighoudt. Voor mijn boek over Marsman bezat ik de beginregel al, maar ik ben hem vergeten. Een maand of zo geleden lag ik 's nachts dikwijls wakker en dan formuleerde ik in gedachten gedichten en essays zo kant en klaar dat ik dacht ze niet te zullen vergeten en ze de volgende morgen alleen maar hoefde op te tikken. Maar wanneer ik wakker werd was alles weer weg. De eerste seconden na het ontwaken moet ik nog altijd eerst wennen aan de afschuwelijke gedachte dat ik leef. De gedachte aan de dood kan mij in vervoering brengen. Ik zou eigenlijk niet moeten bestaan evenmin als de hele wereld. De *Schöpfungssünde* voel ik zo sterk aan den lijve dat het bij mij tot een aanklacht tegen God wordt. Wat mij aan het schrijven in hoge mate verontrust is de maatschappelijke nasleep die het veroorzaakt: papier, zetten, drukken, binden... Er komt een fotograaf om mij te vereeuwigen, een redacteur om mij te interviewen. Ik sta het liefst alleen. In mijn boek zeg ik ergens dat ik een ideale gevangenisbewoner of monnik zou zijn. Maar voor het eerste zou ik een misdaad aan de mensheid moeten begaan en voor het tweede een misdaad aan mijzelf.

- Hoe valt dat verlangen met je gereedschappenplankje te rijmen?

- *Die Inkonsequenz*. Maar verder geldt voor mij: *Mir kleben die Eierschalen der Geburt noch immer an der Haut*.

- Heb je je in Portugal ook met de politiek bemoeid?

- Weinig. Pascoaes was doodsbang zich met politiek in te laten. Ik heb eens een brief van tachtig vellen getikt, met ruime interlinie. Telkens als ik een vel vol had, keerde ik het om en tikte dan tussen de regels een nieuwe regel. Die brief heb ik gepost met de voldoening dat de Duitse censuur daar voorlopig haar handen vol aan zou hebben en in die tijd tenminste geen kwaad kon doen. Ook heb ik eens in Oporto uit een telefooncel het Duitse consulaat opgebeld. Zodra zich iemand meldde zei ik: *Hier spricht 2K75723. Haben Sie das? Notieren Sie: MC*

73. Later hoorde ik langs allerlei omwegen dat deze boodschap enige verwarring had gesticht. Zij dachten met een nieuwe code te maken te hebben. Nu heb je toch zeker wel genoeg voor je interview?

- Ja, ik denk het wel.

Het wil niet zeggen dat ons gesprek afgelopen was. Maar tenslotte nam ik afscheid, nadat ik voor de laatste maal mijn opwachting in de alcoof had gemaakt bij de zieke nijvere koningin. In het nauwe gangetje toonde Thelen mij de uitklapbare scheerspiegel van Henny Marsman, beplakt met de tekening van een ruiker bloemen waarover de woorden: *J'aime Marie* waren geschreven. Naast de kapstok hing het skelet van een eenjarig kind, erg vredig en aandoenlijk, met op de plaats van de ontbrekende linkerarm een aluminium vork en tussen de vingerkootjes van de rechterhand een visitekaartje met rouwrandje:

Albert Vigoleis Thelen
ein Mussdeutscher aber kein Musterdeutscher.

De werkster had het skelet pas ontdekt toen zij reeds twee of drie maal over de vloer was geweest. Zij kwam de schrijver, tot zijn stomme en verstommende verbazing, condoleren met het verlies van zijn zoontje, van welks bestaan zij niet eerder geweten had, evenmin als de vader zelf. Het skelet had ook de belangstelling gewekt van een jongetje dat met zijn moeder op bezoek kwam. Toen zijn moeder hem had uitgelegd dat het een kindje van één jaar was, zoals het er van binnen uitziet, vroeg hij met bewondering of zo'n klein kindje dan al met een vork kon eten.

1953

Gesprek met Jan Hanlo in mei 1954

Ik kende Jan Hanlo, de dichter van *The Varnished-Het Geverniste* en van het geruchtmakende dadaïstische vers *Oote*, reeds een aantal jaren en had verscheidene dikwijls amusante gesprekken met hem gehad, voordat ik hem aan huis bezocht om hem wat systematischer uit te horen. Huis is overigens wel wat veel gezegd voor het langwerpige kamertje op het zuiden, in een straat achter het Concertgebouw, waar Hanlo waarschijnlijk zijn langste tijd heeft gewoond. Hij vertelde mij tenminste dat hij nu een kamer op het westen zoekt, omdat hij vooral ook in de namiddag graag wat zonlicht om zich heen wilde zien.

Jan Hanlo werd in 1912 te Bandung geboren, maar verliet Indonesië reeds toen hij nog een baby was. Hij groeide op in Deurne, later in Valkenburg, bezocht de H.B.S. te Helmond en Heerlen en liep in Utrecht een jaar lang als toehoorder colleges in kunstgeschiedenis en psychologie. In 1936 behaalde hij het diploma Engels M.O.A. Later studeerde hij korte tijd psychologie aan de universiteit te Amsterdam en werd tijdens de oorlog enkele maanden in Duitsland te werk gesteld. Hij is op het ogenblik leraar Engels aan een Amsterdams taleninstituut. Jan Hanlo is een tengere bescheiden vrijgezel, iets langer dan gemiddeld, met rood haar en een rode ringbaard die zijn gezicht geheel vrijlaat, wat ook wel eens anders is geweest. Tijdens onze ontmoeting was hij gekleed in een blauw jasje en een donkerder blauwe gladfluwelen broek met bruine schoenen.

Terwijl de dichter op een spiritusstel ons maal bereidde (kalfsbiefstuk en paddestoelen, met als dessert een sinaasappel en als drank cassislimonade) keek ik het vertrek rond dat met koffer, bed, lage leunstoel en keukentafeltje vrijwel geheel was gevuld. Het eerst viel mijn blik op een minuscuul stoffer-en-blikje zoals kinderen dat bij hun spel gebruiken; daarna op een aantal foto's (van meeuwen en één van winterbomen) en reproducties: een jongenskop van Bellini, een Etruskische grafschildering van een paard, een icoon van Maria, moeder van altijddurende bijstand, een Catalaanse engelfiguur, en een reproductie in kleuren van een schilderij van Rubens, het portret van twee van zijn zoontjes.

- Dat is het omslag van een boek over Rubens, een biografie van Z. Harsányi: *Dit was leven*. Ik hou misschien niet speciaal van Rubens, maar dit vind ik wel mooi. Je ziet aan de blik van de oudste jongen dat zijn vader en hij erg op elkaar gesteld waien. Er spreekt contact uit die blik. Er bestaat een boek over een Italiaanse beeldhouwer, Luca della Robbia, waarvan ik het omslag ook graag zou willen hebben. Het stelt een muziekgezelschap voor: een man met een paar jongens van wie er één op een cymbaal slaat, met een lijzige manier van doen. Twee jongetjes zijn aan het dansen: één lustig, de ander zó dat je kunt *zien* dat er zich iets gaat roeren in de muziek. De man heeft een enigszins louche gezicht, hij kijkt met een blik van verstandhouding alsof hij wil zeggen: wat vind je van ons gezelschapje, toch wel aardig he? Ik heb het boek ergens in een boekwinkel zien staan, maar ze willen mij het omslag niet verkopen. Ik wil er best een paar gulden voor betalen. Het boek zelf is mij te duur, interesseert mij ook niet.

- Kun je het boek niet gewoon kopen, het omslag eraf halen en het dan weer aan een antiquair verkopen?

- Ja, dat is een idee. Daar heb ik niet aan gedacht. Dat kan ik doen. Maar wacht, ik zal je mijn foto's laten zien.

Uit een koffer haalt Hanlo een envelop te voorschijn. Het zijn de foto's van een dichter, of beter misschien van een tekenaar, met een geheel eigen, dikwijls overrompelende compositie, waarin het toeval soms een gelukkige rol speelt. Foto's van meeuwen in het rhythme van hun vlucht, van bomen met het perspectief van hun kruinen, het negatief van een rietpluim tegen de achtergrond van de lucht, een foto van narcissen laat op de dag, van Hanlo's hond Flip (nu al dood), van mussen bij meisjesvoeten, van kinderen en van kindervliegtuigjes op een doek op de grond.

- Ik heb vroeger wel getekend. Misschien is het fotograferen voor mij een soort tekenkunst, een surrogaat ervoor. Ik heb geen zin om de tekentechniek te leren en op deze manier kan ik toch wat tot stand brengen. Zo'n rietpluim, of je die nu tekent of fotografeert, het idee blijft hetzelfde. Het ritme van die meeuwen op die foto is misschien wel toevallig. Ik weet het niet zo precies. Ik heb het ritme niet weggegooid, laten we het zo zeggen. Die foto doet me denken aan schilderijen van Vordemberge Gildewart. Het gebeurt me alleen maar zo zelden dat een foto lukt. Deze foto's kan ik nog wel om me heen hebben. Een schilderij zou ik niet kunnen verdragen, denk ik. Alleen die paar reproducties en dan enkele dingen, zoals bijvoorbeeld dit hamertje.

Hanlo overhandigt mij een kleine hamer: een slank blankgelakt steeltje met verticale nerven en een nog ongebruikte zwarte kop, een sierlijk gebruiksvoorwerp.

- Dertig jaar geleden bezat mijn moeder zo'n hamertje, waarvan de steel los zat. Ik heb er toen een stuk afgesneden, zodat de hamer weer vast zat, maar mijn moeder vond dat de aardigheid er nu af was en daar had zij wel gelijk in. Ik wou haar altijd nog eens een nieuw hamertje geven en daarom heb ik dit gekocht. Eerst had ik er één met een klein plekje in de steel, dat ik na een dag of twee ben gaan ruilen. Ik had eigenlijk het hamertje uk de etalage willen hebben, maar dat durfde ik niet te vragen, want ik was al een kwartier aan het uitzoeken geweest. Voor mij is zo'n hamertje een sieraad, ook al wil ik het wel gebruiken. A thing of beauty is a joy for ever, gaat voor mij alleen voor gebruiksvoorwerpen op. Ik heb een beeldje gekocht dat ik in een kast bewaar

en dat ik eens in het jaar tevoorschijn haal. Dat vind ik voldoende.

- Wilde je vroeger niet gemberpotten verzamelen?

- Ja, maar het is bij één gebleven. Kijk, hier is ie. Ik vind hem wel mooi. Ik zet er bloemen in, kots er wel eens in als ik misselijk ben en nu zit er touw in. Misschien, als ik een mooiere kon vinden... Trouwens, twee... Dan zit je met twee van die dingen. Dat is allemaal niet zo belangrijk. Nee, ik moet je iets over het droogrek vertellen, dat je daar aan het raamkozijn ziet. Ik heb deze kamer in de winter genomen en ik nam hem, omdat je er de buitenlucht en als het ware de zomer al rook. Er was een oud rek, dat ik eerst niet had gezien, maar dat ik op een nacht afgebroken heb. De gaten in het kozijn heb ik met stopverf dichtgemaakt. Ik was blij dat ik van dat rek af was. Maar op een avond, toen ik thuis kwam, vond ik een houtkrul op de grond. Ik trok meteen de gordijnen open en zag dat er een nieuw rek was gekomen. Het vrijgezellenbestaan heeft al zoveel nadelen, terwijl ik nu ook nog het voordeel mis van geen wasrek te hoeven hebben. Ik zou het op prijs stellen wanneer je daar iets over zegt, maar je moet het heel verfijnd doen, want ik wil geen last met mijn hospita die verder aardig voor mij is.

- Heb je altijd geschreven?

- Opstellen op de H.B.S., verder niet. Met gedichten schrijven ben ik pas laat begonnen. Ik las niet graag gedichten. Pierre Kemp had dat ook. Op een keer lag ik in bed met griep en toen dacht ik: laat ik ook eens een gedicht maken. Iedereen maakt gedichten. Bovendien was ik verliefd. Ik schreef toen: *Zo meen ik dat ook jij bent* en daarmee is het eigenlijk begonnen, in '43 of '44. Om de een of twee maanden kwam er toen wel iets. Ik ben er erg trots op dat iemand mij een ‘verstokte dichter’ heeft genoemd, iemand die mij nog nooit op mijn verjaardag een felicitatiebriefkaart heeft gestuurd. Ik zou nog wel eens wat verzen willen maken zonder overdrachtelijks, dus zonder vergelijkingen. Ik heb er wel gemaakt, o.a. *Sonnet* in een pamflet dat ter gelegenheid van de Heerlense boekenweek is uitgegeven.

goeden nacht mandarijn
uw gouden mantel werd vandaag gebracht
en ook de blauwe van uw schoonzoon
en de witte van uw jongste dochter

het papaverveld is voor de helft omgeploegd

de witte hond heeft eindelijk wat gegeten
rijst en pindaboter, maar hij wacht nog
op de naam die hij zal dragen

in kwangsi heeft het zwaar geregend
er was een hevig onweer en daarna heeft
het zwaar en lang geregend

in de wilgebomen zweefde vanmorgen een geest
en de paarden van de keizer zijn verzonden
de zeven paarden zijn vertrokken in twee wagens

De vijfde regel was eerst anders. Er stond *de matrozen zijn vanmiddag opgehangen*, maar dat vond ik naar, hoewel het vers er niet beter op geworden is. Ach, die nare dingen... Op papier kun je ze veel gemakkelijker vermijden dan in de werkelijkheid en wanneer je anders zou willen, dan moetje er op papier mee beginnen. In de trein zie ik zo vaak weien vol met koeien, mooie koeien, terwijl er niet één op zijn bed sterft. Toch eet ik vlees, want er is zo weinig anders om te eten. Maar op papier, in principe ben ik vegetariër, ben ik tegen het bloedvergieten en de ongelooflijke brutaliteit die er in het leven heerst. Om dezelfde reden heb ik in de zevende regel *hazenlever* vervangen door *pindaboter*, hoewel het woord pindaboter niet eens bestaat. Wel pindakaas. In elk geval zijn die matrozen er door gered en die hazen ook, of liever gezegd die ene haas. Het is jammer, het is allemaal altijd zo droevig.

- Waarom ben je tegen vergelijkingen in een gedicht?

- Ik ben ze moe. Ik heb er teveel van gehoord, ik wil iets anders hebben. Bij de experimentelen vind je m.i. ook teveel overdrachtelijkheid. Of de vergelijking uitdrukkelijk met het woordje ‘als’ gegeven wordt of niet, dat blijft hetzelfde. Overigens, ieder vogeltje moet maar zingen zoals het gebekt is. ‘Litteratuur is het opstellen van vallen’, zoals je weet. Dat heb je nodig en dat is het ook wat Dali en Picasso doen.

- Waarom vind je dat nodig?

- Om het niet-begrijpende deel van het publiek van je af te schudden en de weg voor de meer-eisenden vrij te maken.

- Wat vind je zelf je beste gedicht?

- *'s Morgens*, omdat ik dat aan mijn moeder heb opgedragen. En *Naar Archangel*, hoewel het jammer is dat ik die kamelen heb misbruikt.

Ik kan
Kamelen
Uw lucht
Niet velen

Kamelen zullen heus niet stinken van zichzelf, net zomin als wilde zwijnen die, zoals ik eens las, van zichzelf een heerlijk frisse honinggeur hebben. Dat is dus een zeer zwakke plek in het gedichtje. Verder houd ik ook wel van *Het Riet* en (om de gedachte) van *De Sluier*.

- Zijn er andere dichters van wier werk je houdt?

- Ik lees erg weinig. Ongeveer het enige wat ik lees is *Donald Duck*. Ik vind Walt Disney wél goed. *Sneeuwwitje* en *Fantasia* vielen hier en daar wat beneden zijn eigen peil. Maar *Three Caballeros* dat in Holland miskend is ('t ging zeker te vlug) was goed en ik zag ook nieuwe kortere filmpjes die zeer goede vondsten hadden. Mijn lectuur? Langgeleden las ik eens een gedichtje met een regel *krullen om je blanke hals te vullen*. Als jongen heb ik dat uitgeknipt, maar mij later nooit meer om de poëzie bekommerd. Toen ik zelf schreef ben ik nog wel eens werk van anderen gaan lezen, uit nieuwsgierigheid om te zien hoe anderen het deden. En ik maakte zelf wat om een manier te vinden waar ik niet die bezwaren tegen had.

- Welke bezwaren?

- Ik geloof dat poëzie zo'n geconcentreerd iets is, dat wat anders is dan je zelf bent je door zijn geconcentreerdheid dubbel hindert. Lao Tse heb ik veel gelezen, teveel zelfs. Maar op de duur is mij de paradox tegen gaan staan. De paradox is de gecamoufleerde nederlaag en daarom wil ik die liever vermijden. Niet dat de Chinese poëzie mij zo erg aantrekt. Wel vertalingen van Perzische dichters, maar ik kan er niet aan komen, weet niet waar ze ze hebben. Ik las eens een Perzisch gedicht in een Engelse vertaling over twee dronkaards die gewoon met hun tweetjes een beetje zitten te zwammen. Een anecdotisch geval, maar ik heb er helemaal geen bezwaar tegen om van het anecdotische uit te gaan. Die dronken Perzen vragen zich af naar welke tuin zij zullen gaan. De één zegt: De ogen van de nachtegaal lijken op die van mijn sweetheart, de oren van de vis lijken op die van mijn sweetheart. Ineens zegt hij dan: Wat voor een geluid hoor ik daar uit de stad komen? Daarna valt hij weer terug in zijn overpeinzingen. Even heeft hij geluisterd. Wat ik zo goed in dat gedicht vond, was het zuiver concrete feit dat die man daar zat en dat die Perzische dichter daar poëzie

van heeft weten te maken. Ik heb er eens een mooie zin over opgesteld: De poëzie heeft de werkelijkheid nodig om de schoonheid een aspect van onwaarschijnlijkheid te geven. Het mooie van zo'n zin is dat je hem telkens verliest en dan weer terug moet vinden. Als je een nietanecdotisch gedicht maakt, dat van te voren al poëtisch en onwerkelijk is, dan wordt alles in die sfeer klakkeloos aanvaard. Wanneer je de werkelijkheid vasthoudt en daar omheen weeft, dan krijgt een gedicht iets onwaarschijnlijks en verrassends. Wat mij in sommige Perzische anecdotische poëzie bevalt, is een mixtuur van dichterlijke universeelheid en concrete aanwijsbaarheid. Een gedicht moet eigenlijk iets zijn dat voor iedereen geldt. Ik herinner mij een gedicht van Noordstar over een waarzegster, het gekste vers dat ik ooit gelezen heb. Ik kan alleen iets lezen wanneer het gemengd is met humor. Anders kan ik het eenvoudig niet verdragen. De experimentelen vond ik interessant en leuk toen zij in het stadium van *Braak* en *Blurb* waren. De laatste tijd ben ik weer een beetje teruggevallen tot mijn onvermogen om poëzie te lezen. De jongste poëzie heeft blijkbaar weer genoeg van het grappige, is weer gewone poëzie aan het worden en dan is het voor mij verkeken. Een bezwaar van het al te grappige is dat het tenslotte geen poëzie meer is, maar een andere functie krijgt. Ik houd erg van Edward Lear. Wat er in zijn gedichten aan klank en rhythme zit, dat vind je niet bij Morgenstern. Ik ben ook erg gesteld op Engelse nursery-rhymes. Een gedichtje als

> Cuckoo in May sing all day
> In june change his tune
> In July away fly

Dat is buitengewoon mooi van klank en van alles. Vooral door het gekke weglaten van die s in de derde persoon enkelvoud.Dat ik daar eindelijk eens van verlost ben. Mijn leerlingen moet ik eeuwig inprentten dat zij die s niet mogen vergeten. Datzelfde vind je ook in *Oh, mein Papa war eine wunderbare Clown*. Met dat ein*e* valt de hele last van de Duitse grammatica van je af. Ik hou anders helemaal niet van Duitse kunst, maar van dit wel. Ik verdraag het tenminste goed. Het moet wel een lied zijn van trekkende mensen, zigeuners of circusmensen.

- Wat vind je van Paul van Ostayen?

- Dat gedicht over die heren met hun hoeden vind ik erg goed. Maar dat vissertje vis vind ik weer iets naars. Het is mij te sentimenteel, te

week. Ik heb maar drie of vier gedichten van hem gelezen. Alle kunst is toch eigenlijk een soort ernaast zijn, een onwerkelijkheid of een sublimering, een spelen ook.

- Maar de kunst hoort ook bij de werkelijkheid. Alles is werkelijkheid.

- Je kunt soep eten en schrijven over soep eten.

- Als je soep eet, kun je er tegelijk over denken.

- Als je echt van die soep geniet, dan denk je er niet over. Poëzie en boeken, het is allemaal papier en in elk geval geen soep en geen kussen, geen zwerftochten. Je poëtischer, je wahrer, heeft Friedrich von Schlegel gezegd. Dat vind ik wel mooi uitgedrukt, een zeer loffelijk streven om zo de poëzie op te vatten. De realisten zeggen: Je wahrer je poetischer. Ik vergeet altijd wat het nu eigenlijk betekent.

- Hoe kwam je erbij om *Oote* te schrijven?

- Het werd misschien geïnspireerd door het lezen van *Braak*, hoewel ik toen mijn meeste gedichten al geschreven had. Ik zou het misschien nooit gemaakt hebben wanneer ik Lucebert niet gelezen had, vooral zijn *Hu We Wie. Elsevier* heeft mijn gedicht wel sportief gebracht, hoewel er een lelijke, voor de lezer onachterhaalbare zetfout in stond en ze bovendien nog een regel dubbel hebben afgedrukt. In plaats van *do do da do deu d* stond er *da do da do deu d* en dat is heel wat anders. Het is hetzelfde als wanneer je in een gewoon gedicht blauwe ogen in plaats van bruine ogen zou zetten, want die klanken en dat rhythme hebben een inhoud. Het zijn niet zo maar spelfouten. In een tekening kun je een rechte lijn ook niet door een kromme vervangen, omdat die rechte lijn een bepaalde ondefinieerbare inhoud heeft. Als het definieerbaar was, was alles litteratuur. En alles is niet litteratuur. Er zijn ook andere kunsten.

- Ben je op het ogenblik met iets bezig?

- Ja, met een soort memoires van een gedeelte van mijn leven, dat ik er als het ware uit zou kunnen knippen, maar dat toch een vrij volledig beeld zou geven van de opvattingen die ik heb. Het ligt nu al weer verscheidene jaren onafgemaakt en ik weet ook niet of ik het wel ooit zal afmaken. De aardigste dingen heb ik al verteld en het beschrijven van de minder plezierige trekt mij niet erg aan, hoewel ze wel interessant zijn. Ik heb het opschrijven niet prettig gevonden, omdat het geen creatief werk is, het vastleggen van herinneringen. Een gedicht hoeft geen functie te hebben. Het is gewoon l'art pour l'art. Maar van een persoonlijk relaas, dat niet creatief of fictief is bedoeld, is de publicatie

alleen verantwoord wanneer het een maatschappelijke functie heeft. Die zie ik hier niet zo duidelijk en daarom aarzel ik het te publiceren. Misschien zouden mijn ervaringen een waarschuwing kunnen zijn voor enkele mensen om de fouten die ik toen heb gemaakt zoveel mogelijk te vermijden.

Op het ogenblik ben ik ook bezig met een soort studie van de kinderspelen, wanneer die beginnen en weer ophouden. Ik zou willen weten of er een verband bestaat met andere steden en of er een vaste opeenvolging in de data is. Ik had er een gesprekje over met de eigenaar van een speelgoedwinkel, die dacht dat het niet zo was en dat hij zelfs kans zag om de data te vervroegen, bijvoorbeeld door een etalage of door een paar kinderen kleppers te geven. Ik zei tegen hem: Dat moet u dan niet over een maand doen, want ze hebben pas geklepperd. Hij antwoordde: Nee, en dan hebben ze die dingen nog.

Dat jongens tegenwoordig ook touwtje springen, vroeger een meisjesspel, komt door de coëducatie. Klepperen is vooral een meïsjesspel, hoewel niet uitsluitend. Ik vind het wel leuk dat zoiets weer eens verandert. Het klepperen oefen ik trouwens zelf onder de dekens. Het is het enige Hollandse rhythme-instrument, want de rommelpot is haast uitgestorven. Het klepperen heeft een bijzonder punt van interesse door de eigen slingertijd van de houtjes. Daardoor zijn ze misschien moeilijker dan Spaanse castagnetten, moeilijker om er iets mee te bereiken.

- Hou je van muziek?

- Ja, vooral van jazz, maar van een bepaalde soort. Ik hou voornamelijk van Red McKenzie and Condon's Chicagoans, met Techmaker, klarinettist, en Jean Kruppa, drummer, speciaal die combinatie. Hun beste platen vind ik *China Boy* en *Nobody's Sweetheart*. Deze mensen bevallen mij nog enige graden beter dan Jelly Roll Morton, hoewel er weinig verschil in stijl is.

- Heb je als kind met poppen gespeeld?

- Nee, ik ben nooit een echte poppenspeler geweest. Ik had een heel normaal beertje, Louwtje heette hij. Ik heb het land aan poppen, vind poppen iets vervelends.

- Hou je van dieren?

- Vroeger hebben wij honden gehad. Ik probeer de liefde van mensen voor katten te begrijpen. Ik vind het wel mooie dieren, zou van ze willen houden, maar het lukt mij niet. Ze zijn zo onafhankelijk. Ze hebben je bewondering niet nodig. Het engelachtig spel van twee

honden vind ik wel het meest hemelse wat je je kunt voorstellen. Hemels zou je anders moeten zeggen, de voorstelling die ik me van de hemel maak. Ach nee, ik maak me er geen voorstelling van. Engelachtig, daar zit het ook in. Ik kan mijn gedachten nu niet zo goed formuleren. Het lukt me beter als ik wat gedronken heb, hoewel je je dan weer zo opgezweept voelt en aan bewustzijnsvernauwing lijdt, zodat je dan ook niet jezelf bent. Dan kan je maar beter nuchter zijn. Tenslotte moet je toch nuchter sterven. Hoewel, ik hoop op koorts, een ziekte met koorts... Maar dat is ook een raar gezegde. Ik bedoel als je een beetje de griep krijgt, alsof je een paar gratis borrels hebt gedronken.

- Heb je bepaalde hobbies of interesses?

- Een paar uitvindingen waar practisch nooit werk van gemaakt is. O.a. een klavier met uniforme toetsen: de zwarte maken het moeilijk. Dan een verbeterd kleppensysteem voor houten blaasinstrumenten en sax, waarbij de pink, de zwakste vinger, van het extra-zware van zijn taak wordt ontheven. Ik weet echter niet zeker of mijn systeem practisch te verwerkelijken is. Ik heb over sommige dingen ook bepaalde ideeën. Soms heb ik wel eens een oplossing van een probleem gevonden, die me bevredigt. Bijvoorbeeld de oude kwestie van vorm en inhoud van een kunstwerk. De vorm van een kunstwerk is wat er is, het zichtbare of het hoorbare of het leesbare. De inhoud is wat er in de geest van de kunstenaar was. Wat hij heeft willen uitdrukken ontstaat tegelijk met de vorm. Inhoud is ook weer wat de toeschouwer of de hoorder of de lezer uit die stoffelijke vorm begrijpt. De vorm moet zo goed zijn dat wat in de hoorder ontstaat hetzelfde is als wat in de geest van de kunstenaar was en is. Dan wordt het wel een waarheid als een koe, maar daar moet je juist naar streven, want dan is het probleem opgelost. Zo heb ik ook een oplossing gevonden voor het verschil in streven tussen een egoïst en een altruïst (akelig woord). Zij streven beiden naar zichzelf, maar omdat de één goed is streeft hij naar iets goeds, en omdat de ander slecht is streeft hij naar iets slechts.

Een ander idee van me is het volgende. Als het waar is dat de gazons van het Vondelpark moeten worden opgehoogd, waarom niet in plaats daarvan de paden wat afgraven, of nog makkelijker: inwalsen? Dit is veel goedkoper. Ik was ongeveer een jaar geleden wat ongerust over de mededeling van een autoriteit dat ‘het groen zoveel mogelijk gespaard zou worden’. Ik hoop maar dat de bomen ook tot dit groen behoren. Waarom mag er in Holland geen boom helemaal oud

worden? Waarom worden ze altijd ‘kaprijp’ voor ze oud zijn? Als ze het nog mooie Vondelpark maar sparen voor een helicopter-terrein, helicopter-geluiden, helicopter-stank, helicopter-mensen en taxi's, want er *zijn* er die van het Vondelpark een helicopter-station willen maken. Die weg door het voormalig IJsclubterrein is niet zo gek uitgevallen, hoewel jammer van die platte wildernis vroeger. Hopelijk komt er geen geslinger van wandelwegjes à la rosarium in het Vondelpark, quod licet rosarium non licet voormalig IJsclubterrein. Rosario.

- Het lot van de stad gaat je blijkbaar erg aan het hart?

- Ik heb altijd van Amsterdam gehouden, hoewel er veel dingen zijn die mij ergeren. *Mooi* vind ik bijvoorbeeld de tong-r, speciaal wanneer die door kinderen wordt uitgesproken. Dit geldt in feite natuurlijk niet alleen voor Amsterdam. Lelijk vind ik bijvoorbeeld de vertaling van filmtitels. Smakeloos en fantasieloos is het amusementsleven er, uitgezonderd misschien een paar cabaretprogramma's. Amsterdam is een mooie stad, maar de mensen hebben geen fantasie. Die zit misschien te diep verdrongen onder de handel en wijntje en trijntje, en een bepaald soort gein. Een echte Jordaner heeft me eens gezegd dat de Amsterdammer eigenlijk teveel hield van ‘wijntje en trijntje’. Onder wijntje natuurlijk te verstaan de goede Hollandse klare. Mijn papa had daarop een heel nuchtere kijk. ‘Amsterdammers zijn eigenlijk geen stadsmensen,’ zei hij wel eens, ‘ze zijn een vermenging van boeren en vissers. Ze zijn wel vrolijk en ze hebben knappe meisjes en alles is altijd keurig gekleed.’ Ja vrolijk, maar het publiek is te goedldaps, zeg ik hier wat hypochondrisch achter. Dikwijls wordt elke intensere echtere prestatie al van het begin af onder golven van hartelijkheid afgesneden. De kunstenaar krijgt gewoon geen kans, hij wordt verklapt. Ik herinner mij een optreden van Armstrong waarbij het helemaal walgelijk was. Of men nu een publiek neemt bij een dansvoorstelling, in het Concertgebouw of bij een filmvoorstelling in het Stedelijk Museum, ik benijd hun constante tevredenheid, maar een critische indruk maakt het bepaald niet. Ik *zou* mij kunnen voorstellen (ik zeg niet dát het zo is, want ik weet het niet), dat ons Hollandse publiek bij de internationale kunstenaars een ‘gemakkelijke’, om maar niet te zeggen ‘dumme’ naam heeft. Och, maar elders zal het waarschijnlijk niet zoveel anders zijn en ik woon toch maar het liefst in Amsterdam. Groot gelijk dat men niet critisch is. Men schiet er niets mee op en gelukkig maakt het niet.

- Je hebt bepaald wel een sociale belangstelling.

- Ja misschien wel. Ik luister altijd naar de vliegtuigen. En als ze staan te heien kijk ik of de palen er wel goed recht in gaan. Maar ik heb daarin geen taak, behalve in het lesgeven. In mijn gedichten gebruik ik wel eens woorden als *kopen* en *balans opmaken*. Dat komt van mijn lesgeven in de handelscorrespondentie. Ik voel mij soms een soort burgemeester, hoewel ik helemaal niet organisatorisch ben.

- Zijn er lichaamsdelen waaraan je de voorkeur geeft?

- Ogen. En billen, maar dat vind ik geen goed woord. In onze famizeggen ze stuut. De buik is ook edel, nobel. En dan de lijn van jukbeen en wang, op zij van achteren bekeken, zó dat je net niet meer het puntje van de neus kunt zien.

- Je hebt ook een bepaalde opvatting van het kwaad?

- Ik heb me er wel eens mee beziggehouden, maar daar ben ik nog lang niet mee klaar. Mijn opvatting zou altijd ook nog in de Katholieke leer moeten passen. Ik zeg dan zo dat het uiterste niets niet bestaat in de afwezigheid van iets, maar in het tegenovergestelde ervan. Het nietzijn van tien gulden is niet nul gulden. Het wil alleen zeggen dat het niets wel eens erger zou kunnen zijn dan men denkt. Dan zou het niets, waaruit God de wereld schiep, wel eens een ontzaglijke voelbare ellende kunnen zijn geweest. Het niet-zijn van een gelukkig mens is dan niet niet-een-mens, maar een ongelukkig mens. God schiep misschien wel uit het ongeluk. Dan vloeien het kwaad en het leed niet uit Gods schepping voort, maar liggen daarvóór. Als dat waar zou zijn, dan zou je je gemakkelijker bij allerlei dingen kunnen neerleggen.

Ik wou dat ik van het Evangelie meer begreep. Waarom moet die goser, die geen zin had om een bruiloftskleed aan te trekken, in de uiterste duisternis worden geworpen? En die kinderen op het marktplein (hoe was het ook weer? een merkwaardig beeld overigens), die om de een of andere reden, de grap van mee te doen met het fluitspel of wat was het, niet inzagen, in het eeuwige vuur worden gestort? Dat maak ik er maar bij. Lao Tse had ook het gevoel dat hij er uit zag als een baby die nog nooit gelachen had. Erg is dat, maar misschien zou hij wel gelachen hebben als ze het eens met iets anders geprobeerd hadden. En trouwens, waarom *straffen* wanneer een uitnodiging niet aanvaard wordt?

- Is er soms nog iets dat je zou willen zeggen?

- Ja, ik heb eens een boek *Second century of humour* gehad, met verhalen als *Little Gentleman* en vooral *The Bolsover Prize*. Ik weet niet meer

van wie. Ik geloof niet dat ik ooit méér van een verhaal als dit laatste genoten heb. En ik had ook centuries met griezelverhalen, van een Mrs Oliphant bijvoorbeeld. Hier zijn een paar oude gedichten van Wies Moens en Karel van den Oever. Ik vind dat ik er door beïnvloed ben geweest. Verder kun je schrijven dat ik rustig leef, onbelangrijk, enigszins verzuurd, wat wel op de foto en het gezicht te zien zal zijn. Als de foto vrolijk wordt, dan leef ik natuurlijk vrolijk.

Het uiterlijk van Menno ter Braak

Ik zag Ter Braak voor het eerst in oktober 1936 bij de crematie van Slauerhoff te Driehuis-Westerveld. Ik ging daat naar toe omdat Slauerhoff mijn lievelingsdichter was en zijn dood mij erg had geschokt. Ik herkende van hun portretten Roland Holst (in gezelschap van een donkere vrouw met wie hij geen woord wisselde en die hij op een meter afstand hield, een afstand juist groot genoeg voor de mythologisering van de erotiek, heb ik eens geschreven), Halbo Kool, Van Duinkerken, Ter Braak en Engelman. Na afloop gingen Ter Braak en Engelman samen naar de spoorhalte vlakbij. Engelman liep links van Ter Braak, was veel kleiner en dribbelde, in mijn herinnering. Hij voerde het woord en het leek of hij voortdurend grapjes vertelde. Ter Braak luisterde en lachte. Ik vond het sympathiek dat zij niet met lange gezichten van die crematie kwamen, niet het minst van Engelman die zich, als katholiek, toch zorgen moest maken over de plaats waar de ziel van Slauerhoff terecht was gekomen. Ter Braak zag er keurig uit, onartistiek en onburgerlijk tegelijk, en eigenlijk zoals ik mij hem had voorgesteld. Hij was lang, maar leek niet langer dan ik, zonder een spoor van slungeligheid, met iets gedecideerds en nadenkends tegelijk.

Pas in 1939 ontmoette ik Ter Braak werkelijk. Ik logeerde in Den Haag, had kennis gemaakt met Fred Batten, Rudie van Lier, Kennie van Schendel, Adriaan van der Veen, en ging op een avond naar de lezing van Hoornik over *Greshoff als moralist*, ter gelegenheid van de Greshoff-tentoonstelling in de Haagse Bijenkorf. Ik bewonderde de moed van Hoornik om een lezing te houden en dan nog over zoiets als een moralist. Van de lezing zelf herinner ik mij alleen het accent van Hoornik, dat ik voor Amsterdams hield. In de pauze ontstond

een geweldig gedrang van mensen die elkaar al kenden of zich met alle geweld aan elkaar wilden voorstellen. Ik kwam tegenover Lehmann te staan, die juist in *Werk* had gedebuteerd, een sportieve figuur, met dezelfde afgepaste bewegingen en starende blik, waardoor hij ook nu nog op het eerste gezicht en bedrieglijk kan worden getypeerd. Na afloop gingen wij met een klein gezelschap naar *Riche*. Ter Braak was daar ook bij en op zeker ogenblik kwam hij naast mij staan en zei mij dat hij mijn bespreking van *Mephistofelisch* in *Den Gulden Winckel* het beste had gevonden wat erover geschreven was. Ik was door die opmerking niet alleen gevleid maar ook geschokt. Ze kwam mij ongeloofwaardig voor, niet omdat ik Ter Braak ervan verdacht een vriendelijke onwaarheid te hebben gezegd, maar omdat ik mij niet kon voorstellen dat niemand er niet beter over geschreven zou hebben. Pas later, en eigenlijk veel later, bedacht ik dat het waarschijnlijk maar al te waar was en dat Ter Braaks opmerking karakteristiek was voor het isolement waarin hij en Du Perron zich moeten hebben gevoeld. En toen begreep ik ook zijn belangstelling en toenadering juist voor jonge mensen van wie hij waarschijnlijk iets verwachtte.

Lehmann, die in het café bezig was een gedicht te schrijven (hij had twee regels en de idee voor een derde, zei hij heel praktisch, toen ik hem ernaar vroeg), liet tekeningen van naakte vrouwen circuleren die hij had gemaakt. Ter Braak keek er even naar en merkte toen op dat hij de vrouwen wel erg ondoorvoed vond. Wij spraken over Nietzsche en Kafka en Ter Braak liet mij een nog ongepubliceerde foto van Kafka zien die hij van Dora Diamant, de vriendin van Kafka, had gekregen. Hij had haar, op doorreis in ons land, gesproken en ik vraag mij nu af of dat gesprek niet in *Het Vaderland* heeft gestaan. Ter Braak maakte ook opmerkingen over het uiterlijk van enkele van de jongelui. De een typeerde hij als de kruising van een spook en een witte muis, de ander als een zuigende witte muis. Ik hoorde voor het eerst het soort opmerkingen dat ik later van schrijvers vaak zou horen. Een aankomende auteur zei bij voorbeeld dat hij het essay over Kafka waar hij mee bezig was, nu eens zou afmaken, alsof hij al jarenlang met dat essay worstelde. Hij heeft het bij mijn weten nooit afgemaakt en worstelt er misschien nu nog mee.

Tijdens ons gesprek bleef Ter Braak naast mij staan, in een nomadische houding, zou je kunnen zeggen, bereid elk ogenblik op te stappen, wat hij ook spoedig deed. Zijn houding was los, niet nerveus, kwam het mij voor, met een zekere gereserveerdheid waarvan ik voel-

de dat ze niet met opzet tegen mij was gericht, maar bij hem hoorde. Zelfs wanneer Ter Braak tegen mij sprak, zag hij mij niet recht in het gezicht, maar keek half langs mij heen. Misschien deed hij het ook wel om de ander op zijn gemak te stellen, uit een soort respect voor de intimiteit van de ander, waarin tegelijk besloten lag dat hij zijn eigen intimiteit niet gemakkelijk prijs gaf. In elk geval stelde ik juist daardoor zijn vertrouwelijkheid, die evident was, des te meer op prijs.

In 1939 of 1940 was er sprake van de publikatie van een tweede dichtbundel van mij als cahier van *De Vrije Bladen* waarvan Ter Braak redakteur was. Ter Braak schreef mij erover, nadat ik hem het manuskript had gestuurd, waarop hij allerlei aanmerkingen had. Hij schreef mij ook dat hij bereid was met mij daarover te praten en naar Haarlem te komen, waar ik hem dan zou ontmoeten. Ik woonde nog altijd in IJmuiden. Van die ontmoeting is niets gekomen, misschien door de mobilisatie, misschien doordat ik voor het eerst een baantje had gekregen. Misschien ook omdat ikzelf niet erg tevreden over die dichtbundel was en liever wou wachten totdat ik meer gedichten had om uit te kiezen. Ik liep rond met het plan te gaan studeren, nadat ik aanvullend staatsexamen had gedaan. Ik was met de oude talen vrij ver gevorderd. Maar omdat ik mijn studie nooit zelf zou kunnen betalen, wilde ik proberen een beurs te krijgen. Ter Braak verklaarde zich bereid mij voor een beurs aan te bevelen, samen met Donkersloot (de suggestie om een beurs aan te vragen kwam van hem, meen ik) en Van Schendel. Begin maart, toen ik in Den Haag was en bij Fred Batten logeerde, zou ik op een zondag met Ter Braak over die studie praten. Fred Batten had de afspraak voorbereid. Toen ik bij Ter Braak kwam, in de Kiplaan, voelde ik mij allesbehalve uitgeslapen. Ik had tot diep in de nacht met Fred Batten zitten praten, dwz. Fred had gesproken en ik had geluisterd totdat ik bijna was verstijfd. Toen Ter Braak mij binnenliet en mij meenam naar zijn studeerkamer op de eerste verdieping gonsden mijn oren en deden mijn ogen mij pijn. Ter Braak, gewassen, geschoren en met dezelfde zorgvuldigheid gekleed als de vorige keren dat ik hem had gezien, zat tegenover mij aan zijn schrijftafel. Ik zou niet kunnen zeggen hoe zijn studeerkamer er uitzag. Ik herinner mij in hoofdzaak ons gesprek, waarschijnlijk omdat wij helemaal niet over mijn studie spraken, waarvoor ik toch gekomen was en waarover ik niet zelf durfde beginnen. Ter Braak sprak vol lof over *Onweer*, de novelle van Vasalis, die hij drie keer gelezen had. In gedachten ver-

wonderde ik mij daarover. Ik herlas, behalve gedichten, weinig boeken. En Ter Braak, bij alles wat hij al las! Hij liet mij foto's van Vestdijk zien, die later gepubliceerd werden, Vestdijk met gemilimeterd haar, als een gevangene. Ter Braak liet zich erg kritisch uit over Hoornik: dezelfde kul waartegen *Forum* zich had verzet en die nu weer in een andere vorm terugkeerde. Al sprak Ter Braak niet ironisch, ik hoorde in wat hij zei toch voortdurend een ondertoon van ironie, de enige waarop men over het literaire leven en zoveel andere zaken kan spreken. Hij bewoog zich telkens een beetje op zijn stoel. Ik dacht dat hij zich misschien verveelde, omdat ons gesprek te algemeen bleef. Later bedacht ik dat zijn rusteloosheid waarschijnlijk te maken had met de toestand waarin wij toen leefden, de oorlog tussen Duitsland en de Geallieerden, de dreigende inval in Nederland. Zo verliep ons samenzijn dat misschien anderhalf uur duurde en waaraan een eind kwam door de komst van Fred Batten. Ter Braak liet ons uit. Beneden kwamen zijn poezen naar hem toe, angora's. Ik aaide de ene poes, omdat ik zelf thuis altijd poezen had gehad. Ter Braak nam de andere, de schuwe, op zijn arm, wiegde hem, zei ‘ouwe jongen’. Hij leek ineens ontspannen.

Zonder dat Ter Braak op mij een oudere indruk maakte dan de leeftijd die hij had, had hij voor mijn gevoel toch ook iets gevestigds, waarbij mijn eigen doen en laten als erg jeugdig en geïmproviseerd afstak. Met gevestigd bedoel ik niet iets depreciërends. Ter Braaks gevestigdheid leek in niets op die van de gewone burgerman of intellektueel. Ze werd ook onmiddellijk gerelativeerd door wat hij zei, door de beweeglijkheid van zijn interesse en door zijn kritische instelling. Zonder echt slank te zijn bewoog hij zich als iemand die slank is, met een verende voetstap. Zijn gezicht was vol en vlezig, met duidelijk te onderscheiden ‘partijen’. Maar net als zijn gestalte werkte zijn gezicht niet zwaar of zwaarwichtig. Alles wat naar zwaarwichtigheid zweemde werd door de lippen tegengegaan, door de mogelijkheid dat die lippen zouden glimlachen, misschien nu nog niet, maar dan toch zeker straks, het volgende ogenblik. En ook de ogen hielden de zwaarwichtigheid in toom door hun melancholie, hun gereserveerdheid en door de grote kans dat de man die ermee keek geamuseerd zou zijn. En eigenlijk ook door iets vriendelijks. Toen ik lang na Ter Braaks dood het portret van Citroen in de gang van het Letterkundig Museum zag (en het was idioot dat ik Ter Braak daar nog eens tegen-

kwam), vond ik wel een frappante gelijkenis, maar ook een moedwillige overdrijving van de monumentaliteit van het hoofd, en van iets aggressiefs en hooghartigs, dat Ter Braak tegenover mij geen ogenblik had gedemonstreerd. Zelfs de lorgnet, die bijna iedereen slecht stond en van bijna iedereen een soort leraar of droge geleerde maakte, deed geen afbreuk aan de levendigheid van Ter Braaks mimiek, die niet uitbundig maat gedempt was en met lichte nuances werkte.

1967

De stem van C. Buddingh'

Misschien kan ik iets zeggen over Buddingh's stem. Ik kende die stem allang, zolang ik Buddingh' ken, voordat ik zijn stem werkelijk ontdekte, op het tweede gehoor, om zo te zeggen. Het is een zuidhollandse stem, een stem van het platteland, want Dordrecht moet, van Amsterdam uit bezien, tot het platteland gerekend worden. Natuurlijk niet het gewone platteland zoals het zich onveranderlijk, en toch voortdurend bewerkt en doorgroefd, in een soort agrarische of kleinburgerlijke eeuwigheid voor ons uitstrekt, zodra wij een voet buiten de stad, als buiten ons huis, zetten. Een platteland met verleden, en zelfs met geschiedenis, wanneer wij alleen maar aan de Dortse Synode denken, aan de stemmen van hoogmogende en redekavelende heren in toga's en met kanten kragen, waarvan Buddingh's stem blijkbaar niets heeft overgenomen dan de gezuiverde lijzigheid die hij, op een volkomen natuurlijke wijze, als contrast gebruikt voor de humor die bij hem niet van religieuze aard is, maar die in vijftig jaar is ontwikkeld, getraind, gesterkt en gestaald, zonder aan zachtheid en naieveteit te hebben ingeboet. Een stem zonder de boerse of oubollige accenten van het hollandse platteland, gespijsd niet slechts door gesprek en conversatie, of wat daar in ons land voor doorgaat, maar vooral ook door zijn lektuur die hem, in zijn waterige Dordtse uithoek, tot een wereldburger heeft gemaakt, een honkvaste uitvlieger en huiselijke kosmopoliet. Ik ben nooit bij Buddingh' thuis geweest, en als ik niet beter wist zou het mij niet verbazen indien hij in een vuurtoren woonde, al is die voorstelling in strijd met zijn adres in de Bankastraat, een naam die aan de kleinsteedse imitatie van een Indische buurt doet denken. Maar de naam Banka suggereert ook verte, maandenlange scheepsreizen naar Indië, in de Gouden Eeuw, contrasterende plantengroei, specerijen,

antipoden, tin en vandaar zelfs de letters van een schrijfmachine. Een lijzige stem, die van Buddingh', slepend, monotoon, nadrukkelijk, luid ook, zodat ik wel eens gedacht heb dat de bezitter ervan misschien hardhorend was, of de hele mensheid voor hardhorend versleet, een gehinnik soms, overstemd door gelach, en nooit zonder de begeleiding van een glimlach, een stem die verwantschap vertoont met dierenstemmen, en niet alleen die van het paard. Ik ontdekte die stem pas werkelijk, op het tweede gehoor dus, enkele jaren geleden toen ik naar het grammofoonplaatje luisterde dat door Querido is uitgegeven en waarop Buddingh', rug aan rug met Lehmann, zijn bewonderaar, enkele van zijn gedichten voordroeg. Ik hoorde ineens Buddingh's tweede stem, de toon van melancholie, het accent van berusting, niet in het zg. onvermijdelijke, maar in het eeuwig veranderlijke, de melancholie van iemand met een blijkbaar onverwoestbaar goed humeur, en de berusting van een man die op verrassingen uit is. Meestal klinkt die stem door de telefoon tot mij en soms weet ik niet wat ik moet antwoorden, omdat ik meer luister naar het geluid zelf dan naar wat mij wordt meegedeeld of gevraagd. En uit die stem rijst Buddingh' dan spoorslags (hoewel met een voor mij raadselachtige traagheid) op, met bril, pijp, doorrookt gebit (en zelfs met vrouw en kinderen op de achtergrond) en met de vriendschap die hij anderen even gemakkelijk toedraagt als hij ze bij hen wekt.

1968

Roemenië 1956

Het IJzeren Gordijn begon eigenlijk al op de West Bahnhof in Wennen waar de Arlberg Express zijn reis naar Boekarest onderbrak om opnieuw te worden samengesteld. Bijna alle reizigers waren uitgestapt. Ik had een hele wagen voor mij alleen. Het was avond. Enkele plaatsen in de slaapwagen werden bezet. De Oostenrijkse douane maakte het zich gemakkelijk: een vluchtige blik in mijn paspoort, een stempel. Een van de beambten vroeg of ik Hongaars geld wilde hebben: hij kon mij een betere koers bieden dan de officiële. Ik wisselde een deel van mijn Schillingen.

Toen wij bij de Hongaarse grens aankwamen was het nacht. Ik had geslapen, languit op de bank, met neergelaten gordijntjes. Ik keek naar buiten, zag rails, lage stationsgebouwen, spoorwegmannen met hamers aan lange stelen waarmee zij onder de wagens klopten, douanen in uniform. Mijn paspoort werd meegenomen. Ik moest opgeven hoeveel buitenlands geld ik bij mij had. Het werd zorgvuldig genoteerd op een formuliertje dat ik bij het verlaten van het land moest inleveren. Van tijd tot tijd, wanneer ik was ingedommeld, kwamen jongemannen in overalls, een revolver op de heup, mijn coupé binnen. Zij schenen met zaklantarens onder de banken, keken in de bagagenetten. Ik hoorde ze naast mij in de lege coupé's rommelen, de banken uittrekken. Mijn koffers raakten zij niet aan.

Na een oponthoud van ongeveer vijf uur vertrokken wij, dieper Hongarije in. Het was licht geworden, zondag, stil op het vlakke land. Dorpen en provinciestadjes, onbestrate wegen, uitgestrekte graanvelden. De buitenlandse express veranderde in een boemeltrein. Overal stapten mensen in en uit, mannen in boerse pakken met petten op, vrouwen in rok en blouse met een hoofddoek om, bepakt en gezakt. Ik kreeg gezelschap van een groepje militairen: Russisch aandoende uniformen met brede besterde epauletten, platte petten. Er was een jonge vrouw bij, met blonde krullen, make-up, slordig gelakte nagels, die in slaap viel, het hoofd op de schouder van een wapenbroeder. De anderen speelden kaart.

Voorbij Boedapest, waar de trams nog door lege straten reden, was het land ontwaakt. Het begon warm te worden. Op de stations, zon-

der perrons zodat het uitstappen enige behendigheid vergde, werd de trein opgewacht door groepjes mensen voor wie de aankomst van een trein blijkbaar een feestelijke aangelegenheid betekende. Reizigers sprongen van de treeplanken, een fles in de hand, snelden naar de kraan om fris drinkwater te halen. Telkens wanneer de trein zich in beweging zette, ging het stationspersoneel in de houding staan en salueerde, de chef met een rode vlag aan een korte stok voor de borst. Een conductrice, met blote nog bleke kuiten, de voeten in korte sokjes en onelegante schoenen, kwam mijn kaartje knippen. Om één uur at ik in de restauratiewagen die meer van een kombuis weg had, bediend door een kelner die op een scheepskok leek. Papieren servetje, een bord met gebarsten glazuur, bestek met roestvlekken, matig duur eten, zoet sterk bier. Tegen de avond reed de trein het Roemeense grensplaatsje Curtici binnen. *Leve de roemeense volksrepubliek* stond met grote letters op het stationsgebouw geschilderd.

Voorbij Arad, de eerste grotere stad in het grensgebied, probeerde ik in de (nu Roemeense) restauratiewagen met Hongaars geld een fles bier te bestellen. De kelner kon mij niet helpen. In de coupé naast mij had ik gezelschap gekregen van een vijftal jongens van zeventien, achttien jaar. Ze hadden mij in de restauratiewagen gezien en boden mij nu bier aan, brood met salami en een biljet van tien lei, het eerste Roemeense geld dat ik zag, zodat ik in Boekarest zou kunnen telefoneren. Ik wist nog altijd niet tot wie ik mij in de Roemeense hoofdstad zou moeten wenden. Een van de jongens, een blonde knaap van duitse afkomst, die als hoofd van de troep optrad en op vriendelijke besliste toon bevelen uitdeelde, sprak Frans. Met zijn hulp onderhield ik mij met het hele groepje. De jongens hadden nog nooit een Hollander gezien, zelfs nooit met een buitenlander gesproken. Ik was een unicum. Zij bewonderden mijn costuum, uit Zwitserland geïmporteerd en in de Kalverstraat gekocht, mijn schoenen van Italiaanse herkomst, mijn Amerikaanse vulpen, mij door een vriend cadeau gedaan. Mijn polshorloge had ik thuis laten liggen. Alles wat ik toevallig bij mij had werd plotseling interessant: een Amsterdams tramkaartje, foto's van mijn gezin, een gekleurde ansicht van Salzburg, die ik daar op het station had gekocht, een Hollands dubbeltje, Oostenrijkse en Hongaarse bankbiljetten. In München had ik Duitse sigaretten gekocht, verpakt in een blikken doosje dat ik aan een van de jongens cadeau gaf. Hij was er erg blij mee en gebruikte de binnenkant van de deksel als zakspiegeltje. Hij vroeg mij of ik hem mee kon nemen als ik

het land weer verliet. Ik vertelde hem van de Hongaarse douanen die de trein hadden doorspeurd alsof zij naar Sinterklaassurprises zochten. Ik liet hem mijn paspoort zien, dat hij onmiddellijk van mij wilde overnemen. Hij had nog nooit een paspoort in zijn handen gehad. Mijn tolk vroeg mij hoe duur bepaalde dingen in Holland kostten. De jongens waren vooral nieuwsgierig naar de prijs van een fiets en een motorrijwiel. Tegen middernacht lieten zij mij met rust. Een van de jongens installeerde zich in het bagagenet. Ik sliep enkele uren. Toen ik vroeg in de ochtend wakker werd, had de trein het vlakke land verlaten en reed een tijdlang door de bergen. Daarna kwamen de olievelden van Ploesti. Om half acht arriveerden wij in Boekarest.

Mijn jeugdige tolk had aangeboden mij op weg te helpen. Hij liet zijn bagage bij zijn vrienden achter, maar wij hadden nauwelijks tien stappen gedaan of wij stieten op een officieel groepje van vier mannen en een vrouw. Ik ving het woord ‘Olanda’ op en onthulde in het frans mijn nationaliteit. In de drukte ging veel van de plechtigheid van de ontvangst verloren. Wat over bleef was voldoende om mij verlegen te maken en mij het gevoel te geven dat ik een klein staatshoofd was. De dame bood mij bloemen aan, zodat mijn ene hand voorlopig niet meer vrij was. De heren ontlastten mij van mijn koffer en mijn reisschrijfmachine. Wij begonnen de aandacht te trekken. Te snel moest ik afscheid nemen van mijn jonge vriend die op de achtergrond was gedrongen. In twee taxi's reden wij naar het Athenee Palace, het grootste meest luxueuze hotel van de stad, zoals een van de mannen, die later mijn tolk bleek te zijn, mij in het Duits onthulde. In de hall van het hotel werd ik voorgesteld aan een donkere dromerige dame met ontbrekende hoektanden aan wie de zorg voor de buitenlandse gasten was toevertrouwd. Ik werd door mijn tolk naar mijn kamer, op de derde verdieping, gebracht. Om negen uur zou hij mij komen halen voor het ontbijt. Om tien uur vond de opening van het schrijverscongres, waarvoor ik was uitgenodigd, plaats. Samen met Gerrit Kouwenaar, die voorlopig nog onvindbaar was, vormde ik de Hollandse ‘delegatie’.

Mijn kamer had een klein portaal met een rek voor mijn koffer en een kapstok. In de kamer zelf een lits-jumeaux met nachtkastjes, telefoon en een toestel om verschillende soorten dienstpersoneel te bellen; verder een klerenkast, een ronde tafel met glasplaat, een kleine fauteuil, een toilettafel met een stoel. Op de vloer een vastgespijkerd tapijt. Een

tweede deur gaf toegang tot de badkamer met wastafel, waarop een stukje Roemeense zeep en een tube Roemeense tandpasta; bidet en badkuip met handdouche. Er was warm en koud water. Op de ronde tafel in mijn kamer lag een map met een imitatie-linnen band. *Congresul Scritorilor din Republica Populara Romina* en *18-23 Iuni 1956* stond er in gouden letters op gedrukt. Er zat een blocnote in en een lang nieuw potlood met een keurig geslepen punt, als voor een examen.

Ik kleedde mij uit, nam een warm bad, trok schoon ondergoed aan en kleedde mij daarna, ondanks de warmte, helemaal aan. Gekleed ging ik op het bed liggen. Een kelner bracht een fles ijskoud mineraal-water en een schaal zoete gesorteerde koekjes, waarvan ik er een proefde. Ik viel in een diepe slaap, waaruit ik door mijn tolk werd gewekt. Hij stond naast mijn bed en had mij aangeraakt, een kleine dikke grijze man van tegen de zestig, in een grijs pak, die zich voor zijn doortastendheid verontschuldigde. Ik stond op en trok mijn sokken en schoenen aan.

Ik wist weinig of niets van Roemenië. Dat er Duitsers woonden had ik kunnen weten, maar ik had mij voorbereid op Franse conversatie in een land dat op het eerste gezicht eerder aan Frankrijk of Italië dan aan Duitsland herinnerde. Ik bekende maar meteen dat ik geen communist was, een feit dat door mijn tolk grootmoedig werd geaccepteerd. Men had niet alleen communisten uitgenodigd, maar ook schrijvers met andere opvattingen. Iedereen was welkom. Men was vrij om te gaan waar men wilde en van alles kennis te nemen. Ik vernam de eerste bizonderheden over het literaire leven in Roemenië, hoorde de eerste namen. Mijn tolk probeerde mij uit te leggen wat socialistisch realisme betekende: De Russische literatuur als voorbeeld, Ghorki, de werkelijkheid zoals zij is, met de mens als middelpunt, de mens die moeilijkheden overwint en grote dingen tot stand brengt. De held moet zo uitgebeeld worden dat de lezer hem als een voorbeeld ziet, waard om nagevolgd te worden. Subtielere opvatting van de ‘vijand’: een herenboer hoeft niet noodzakelijkerwijs een dikgevreten uitbuiter te zijn. Geen literatuur die op het partijleerboek is afgestemd.

Wij zaten in een groot café naast het hotel, half café, half restaurant, en dronken koffie, aten brood met kaas, ham en tomaten. Ik kon op een groot plein zien, vol zon, met links het voormalige koninklijke paleis, rechts het Athenaeum waar de opening van het congres zou plaatsvinden. Tegenover het hotel stonden twee rijen taxi's, herken-

baar aan de blokbanden, alle van hetzelfde Russische fabricaat. Ik had mijn laatste Duitse sigaretten in de trein opgerookt. Ik zei mijn tolk dat ik een pakje wilde kopen, maar dat ik geen Roemeens geld bezat. Hij bood mij een van zijn sigaretten aan. Geld zou ik van de donkere dromerige dame krijgen. Later op de dag ontving ik inderdaad een envelop met enkele honderden lei.

Over de werkzaamheden van het congres heb ik afzonderlijke artikelen geschreven. De lange inleidende rede van Mihai Beniuc, de secretaris van de schrijversvereniging, het uit minstens vijftien koppen bestaande presidium, dat die ochtend bij acclamatie werd gekozen en waarvan ook enkele schrijfsters deel uitmaakten, het referaat over het proza, de toespraak van de partijfunctionaris en de aanwezigheid van de partijsecretaris, de president van de republiek en de eerste minister, dat alles gaf een indruk van de ernst en de vlijt waarmee dit congres was voorbereid en zou worden gehouden.

In de pauze werden de buitenlandse gasten naar een zaal gebracht waar zij zich aan allerlei heerlijks te goed konden doen: gebraden kip, croquetjes met knoflook bereid, worstjes, aardbeien en frambozen met poedersuiker, gebak, wijn, jenever, bier, spuitwater en limonade. Ik had medelijden met de gewone congresgangers die in de hal op eigen kosten een verversing konden kopen. In de hal was ook een tentoonstelling van Roemeense boeken en tijdschriften, voor het grootste deel op grauw papier, met een Russisch aandoende typografie en uitvoering. De kleding van de mannen en vrouwen viel mij mee. De meeste vrouwen droegen smaakvolle japonnen, hadden het haar eenvoudig opgemaakt. De mannen in pakken met overslaande colberts, een enkele in modieuzer costuum met smalle broekspijpen. Men sprak elkaar met ‘tovarisch’ (kameraad) aan, een woord dat men niet van het Russisch had hoeven te lenen, omdat het reeds in het Roemeens gebruikelijk was. Het oude woord ‘domnul’ (meneer) leerde ik pas later kennen. Mijn tolk sprak mij met ‘Herr’ aan. Hij bleef dat volhouden tot aan ons afscheid. Over het algemeen hield hij de omgangsvormen streng in acht, hoewel er op de duur een zekere gemoedelijkheid ontstond.

Schijnwerpers in de zaal die geregeld aan en uit gingen en beurtelings het toneel of de toeschouwers belichtten. De toespraken werden door microfoons aan lange draden afgetapt. Interessant was het applaus dat zelfs ik, zonder kennis van de Roemeense taal, voelde aankomen en dat bij de begroeting van de partijfunctionarissen en bij

sommige passages uit de partijboodschap langdurig en ijverig werd aangehouden.

Boekarest is een grote stad met een betrekkelijk klein centrum, omringd door uitgebreide buitenwijken waar de stad op een rommelige stoffige wijze in het land overgaat. Het is een jonge stad zonder een eigen bouwstijl. Vol trots wees onze tolk ons nu en dan op een gebouw dat reeds honderd jaar oud was. Met evenveel trots reed hij ons naar een buitenwijk waar enkele blokken flatwoningen voor arbeiders waren verrezen, het aarzelende begin van het socialistische paradijs. In de gloeiende zon liepen wij door de symetrische straten, langs een plantsoentje waar kinderen speelden. Een jongetje van een jaar of tien, met kortgeknipt borstelig haar, kwam op ons af en sprak met onze gids die begon te lachen. Ik vroeg wat de jongen had gezegd. Onze gids antwoordde dat hij ons wilde wijzen waar hij woonde. Hij had verteld dat zijn vader bankwerker was en veel geld verdiende en dat hij ook een zusje had.

Op een houten bord, vóór het plantsoen, waren mededelingen en humoristische tekeningen aangeplakt: kritiek op de volksraad, veroordeling van nachtlawaai. Op die manier stellen de bewoners hun eigen krant samen. Op het bord was ook een afdeling voor de kinderen: tekeningen van pioniers, de beste leerlingen van de scholen, die zich op allerlei wijzen verdienstelijk maken, met hun veertiende jaar in een jeugdorganisatie komen en later partijlid kunnen worden, als zij dat verdienen, voegde onze gids er aan toe. Hij vertelde ook dat men sinds kort bezig is om van het riet, dat overvloedig in de Donau-delta groeit, papier te fabriceren. Pioniers, in jeugdbrigades en stoottroepen verzameld, helpen bij het maaien van het riet, een object dat, in de vertaling van onze gids, tot ‘Baustelle der Jugend’ was verklaard. Een van de uitvoerigste tekeningen op het bord omlijstte de leuze *Vrede is het geluk der kinderen*. Op een ander wandbord waren, achter glas, foto's van de Leningradse ondergrondse opgehangen. Ook voor Boekarest is een metro ontworpen, maar tot nu toe is er niets gekomen van de uitvoering van dat plan, waarvoor communistische regeringen een grote voorliefde koesteren.

Aan een kiosk waren Roemeense en Russische kranten en tijdschriften uitgestald: inplaats van westers sex-appeal, foto's van piloten, soldaten, boeren en vrouwen met een hoofddoek om, een zeis in de hand. Voor het raam van een staatsbakkerswinkel hing een mede-

deling: de klanten werden voor een bijeenkomst uitgenodigd, zodat zij hun klachten en wensen tot uiting konden brengen. In de tabakswinkel, vlakbij ons hotel, waar wij ook onze ansichten kochten, lag een klachtenboek op een houten lessenaartje. Een Franse bezoeker had er zijn verwondering in neergeschreven over het feit dat de collectie prentkaarten van Boekarest zo beperkt was, niet meer dan een half dozijn, en bovendien zo slecht. Het klachtenboek is een Roemeens instituut waarover grapjes in omloop zijn.

Voor een Amsterdammer, die meer flatwoningen en plantsoentjes heeft gezien dan hem lief is, wordt de charme van een stad als Boekarest niet bepaald door beginnende socialistische paradijzen, goedbestrate boulevards met villa's waarin partijfunctionarissen wonen, parken met socialistisch-realistische standbeelden van volkshelden en arbeiders, staatswinkels waar men voor de prijs van vijfentwintig pakjes sigaretten (volgens de officiële koers in Nederlands geld omgerekend twintig tot dertig gulden) een leren broekriem en voor een veelvoud van dat bedrag een flesje geïmporteerde parfum kan kopen, maar door een schilderachtige geïmproviseerdheid van het straatleven die men bij ons mist. Villa's en parken zijn overal ter wereld hetzelfde. Meer dan eens moesten wij onze begeleider bekennen dat wij niet geinteresseerd waren in plantengroei of in tractoren, die men in Roemenië nu zelf begint te fabriceren, maar in mensen. Wij reden naar het centrum van de stad, lieten de taxi stilhouden, stapten uit en slenterden over de trottoirs. De Roemenen, van afkomst romaans, doen sterk aan de Italianen denken: het donkere zwartharige, dikwijls goedgebouwde type overheerst, zonder dat blond, ros of rood geheel ontbreken. Overal in het land komt men fraaie vrouwen tegen, dikwijls zeer bruine wilde personen met lang loshangend haar, grote donkere ogen en volle boezem.

Een bizondere attractie vormen de Zigeuners, in alle graden van geciviliseerdheid. In Boekarest is een wijk waar Zigeuners wonen en waar wij op een keer met onze taxi doorreden: een conglomeraat van krotwoningen waar heksachtige grootmoeders rondstrompelden, naakte kinderen speelden en zwarte prinsessen een potje kookten. Iedere dag zwermen die Zigeuners over de stad uit. Op de markt bieden jonge meisjes, soms reeds zwanger, paprikapoeder te koop aan. Evenals de Roemeense vrouwen van het land zijn zij gekleed in rok, blouse en hoofddoek. Zij lopen op blote voeten. Men ziet in Roemenië, zelfs bij

reeds oude vrouwen, dikwijls zeer mooie voeten en benen. Overal in het land ziet men ook, aan de kant van de weg, groepjes kamperende Zigeuners met hun tenten, wagentjes, instrumenten en magere paardjes. Een enkele keer heeft men het geluk een familie van rasechte nomaden tegen te komen: de mannen met lange haren en baarden, hoog op hun karren. Zij hebben hun eigen gebruiken, hun eigen muziek en dansen. Voorzover ik heb kunnen nagaan laat men hen in de Roemeense volksdemocratie zoveel mogelijk met rust. Zij zijn onverbeterbaar.

Op een avond, toen wij ons aan het waakzame oog van onze gids hadden onttrokken (wij hadden tegen middernacht bij het hotel afscheid van hem genomen en gezegd dat wij gingen slapen), bezochten wij een staatscafé dat nog enkele uren open bleef. Na sluitingstijd werden wij door een klein Roemeens gezelschap, dat aan een naburig tafeltje zat en onmiddellijk naar onze vriendschap had gedongen, uitgenodigd het feest ten huize van één van hen voort te zetten. Onze gastheer huurde twee Zigeuners uit het orkestje, een violist en een harmonicaspeler, die ook op de pansfluit kon spelen. In taxi's reden wij naar zijn huis, dronken Roemeense wijn en luisterden naar de muziek die door het tweetal werd gespeeld. In een ander restaurant, een van de laatste particuliere gelegenheden in Boekarest, zong een Zigeuner volksliederen waarvan hij de begeleiding op zijn viool tokkelde, een tokkelen dat op strelen leek. Hij zong liederen van allerlei aard, waaronder zeer vrijmoedige die bij onze Roemeense vrienden grote vrolijkheid veroorzaakten. In Roemenië leven nog enkele rondtrekkende zangers, die in de dorpen en gehuchten hun liederen voordragen, in ruil voor voedsel, geld en gastvrijheid. Er bestaat een uitgebreide volkspoëzie, die wordt verzameld, opnieuw uitgegeven en in de talen van de Duitse en Hongaarse minderheden vertaald. Men deed mij het voorstel een bloemlezing van deze volkspoëzie, met hulp van Duitse en Franse versies, in het Nederlands te vertalen. Ik zou daarvoor twee of drie maanden, op kosten van de schrijversvereniging, naar Roemenië kunnen komen om mij zo goed mogelijk voor te bereiden.

Boekarest is een stad van voetgangers. Behalve taxi's, enkele vrachtwagens en een paar grote blinkende wagens van de buitenlandse ambassades, die nieuwsgierig worden aangestaard, ziet men weinig of geen auto's. Zelfs fietsen en motorrijwielen zijn uiterst schaars. In volgepropte oude trams rijdt men naar zijn werk. Verder gaat men te

voet. Iedere grote straat lijkt daardoor op de Kalverstraat, met dit verschil dat men bij ons niet die kleurige rijkgeschakeerde menigte van op allerlei wijzen uitgedoste mensen tegenkomt. Textielschaarste, gebrekkige verbindingen met het buitenland hebben Roemenië, waarschijnlijk tot verdriet van 'vooruitstrevende' communisten, behoed voor de standaardisering die van ons keuriggeklede gemeenplaatsen maakt. Er zijn nauwelijks sporen van een proletarische mode. Ik kreeg de indruk dat door de vrouwen, voorzover zij niet de eenvoudige volksdracht dragen, veel wordt geïmproviseerd en dat zij, bij de vervaardiging van haar kleren, met een aangeboren gevoel voor smaak te rade gaan. Er is niet, zoals in het Westen, een bepaalde lijn in de vrouwenkleding. Vermoedelijk is de lage levensstandaard er verantwoordelijk voor dat vrouwenhoofden in Roemenië zelden worden ontsierd door de permanent wave die in ons land de kapsels nog altijd teistert. Vrouwen en meisjes dragen het haar lang of kort, los of in een knot gebonden, maar vaak met smaak opgemaakt. Het haar groeit welig in Roemenië.

In de mannenkleding overweegt het ruime costuum met overslaand colbert, zoals dat bij ons enkele jaren na de oorlog mode was. Men ziet in Roemenië veel petten, zelfs boven double-breasted jasjes en nette burgermansgezichten. Jeugdige artistieke petdragers, die bij ons het stadsbeeld opvrolijken, zouden in Boekarest alleen door de snit van hun hoofddeksel en door de kwaliteit van de stof de aandacht trekken.

Boekarest is, op het eerste gezicht reeds, een armoedige stad. Slecht geplaveide straten, mensen in afgedragen kleren of lompen, dikwijls zonder schoeisel, trieste etalages met dure weinig gesorteerde goederen van slechte kwaliteit, dat alles herinnert aan een toestand die bij ons in of kort na de oorlog heerste. Textiel en industriële goederen zijn duur en schaars. Voor de prijs van een redelijk costuum moet een arbeider enkele maanden werken. Een paar behoorlijke schoenen verslindt een maandloon. Radio is een grote luxe. Om het volk toch van de zegeningen van deze uitvinding te laten genieten, heeft men niet alleen in fabrieken en werkplaatsen, maar ook buiten luidsprekers opgehangen. In een winkel zag ik enkele radiotoestellen; waarschijnlijk uit Hongarije geïmporteerd, vertelde mijn begeleider mij, stijve sombere kastjes die aan de zelfgemaakte toestellen van onze ooms uit de twintiger jaren herinnerden.

Behalve theater, opera en bioscoop biedt Boekarest weinig gelegenheid tot mondain vermaak. Er zijn enkele tuinrestaurants met kleine

dansorkesten, die jazzmuziek van een jaar of wat geleden spelen. Het eten is er goed, maar voor een gewone Roemeen onbetaalbaar. Men ziet er enkele buitenlanders en een goedgekleed, meestal jeugdig Roemeens publiek, dat ik niet heb kunnen thuisbrengen. In enkele bioscopen draaide men italiaanse films van kort na de oorlog. De buitenlandse pers is alleen met communistische kranten en tijdschriften vertegenwoordigd. Voetbalpools zijn in Boekarest, als overal elders, populair.

Het gezelligst vond ik de gewone Roemeense café's, waar de kelner de ene fles bier na de andere uit een met koud water gevulde bak, die hij naast het tafeltje schuift, trekt. Maar zelfs goed bier is duur: negen lei per fles, volgens de officiële koers in hollands geld omgerekend ongeveer drie gulden, of de prijs van drie pakjes normale sigaretten. Aantrekkelijk zijn verder enkele nachtrestaurants, waar Roemeense volksmuziek wordt gespeeld. Het grootste vermaak boden voor mij evenwel de straat en de talloze kleine en grotere markten waar boeren, burgers en buitenlui hun waren te koop aanbieden: een opwindende improvisatie van Roemeens volksleven. De mensen zijn vriendelijk en nieuwsgierig en het was nooit moeilijk om met hen, zij het met hulp van de tolk, in gesprek te komen. Een jongeman, die op de markt meel verkocht en ons met een mond vol stalen kunsttanden toelachte, liet ons tussen duim en wijsvinger, die hij met speeksel vochtig had gemaakt, zien hoe goed zijn meel wel was. Hij liet ons vragen waarom er maar twee Hollanders naar Roemenië waren gekomen, waarom niet veel meer om rond te kijken. Het leek mij niet aardig om mij met hem in een discussie over het IJzeren Gordijn te begeven.

Op een keer gingen wij een van de kleine kerkjes binnen, waarvan men er in Boekarest talloze aantreft. Vrouwen lieten grote schalen met zelfgebakken koek, voorzien van kleine kaarsjes, door de pope zegenen, ter herinnering aan de doden. Wij moesten proeven van het zoete kleverige met rozijnen gevulde baksel. Men vroeg ons welke kerken er in Holland waren. Vrouwen en kinderen liepen in en uit door de openstaande kerkdeur. Vóór de kerk hield een oude bedelaar zijn hand op. Ik vroeg onze gids of niet iedereen op een zekere leeftijd staatspensioen kreeg. Alleen zij die gewerkt hebben, antwoordde hij, alsof zoiets vanzelf sprak.

Ondanks het weinig ingewikkelde verkeer (voetgangers vormen zelden een probleem) ziet men in Boekarest op de hoek van elke belangrijke straatkruising een glazen hokje met een verkeersagent of

-agente, die de lichten regelt. Niet zelden staan twee geüniformde mannen met korte stokjes een denkbeeldige drukte in goede banen te leiden. Op een nacht, toen wij heel laat in onze taxi naar het hotel reden en de straten reeds urenlang uitgestorven waren, gaf een van deze mannen ons, bij het passeren van een straatingang, het sein dat wij door konden rijden. Er was heinde en ver niets te zien.

De ontroerendste herinnering bewaar ik aan een boerengezin dat ik op een middag slapend op straat aantrof. Ik was het hotel uitgegaan om in een van de grootste en drukste straten sigaretten te kopen. Het was omstreeks één uur in de middag. Tegen de pui van een winkel, op een richel van de muur, zat een kleine groep: de vrouw rechtop, met het hoofd van de man in haar handen op haar schoot, een jongetje tegen de man aangeleund, geflankeerd door een grijsaard die het hoofd op de borst had laten vallen, zijn handen gevouwen om een zak die tussen zijn knieën stond. Ik heb lang naar het viertal staan kijken. Ik had nog nooit vier mensen zo eensgezind en vlijtig zien slapen.

Het congres duurde van maandag tot zaterdag. De eerste dagen gingen wij er geregeld heen, zaten op het balcon van de buitenlandse gasten, luisterden platonisch naar de toespraken in het Roemeens, lieten ons door onze tolk de hoofdzaken samenvatten en vertalen. Toen bleek dat de referaten in het Duits, Engels en Frans werden vertaald en toen verslagen van het congres in de Duitse krant *Neuer Weg* verschenen, staken wij nog alleen nu en dan onze neus om de hoek van de deur. Er kwamen lege plekken in de zaal, vooral op het balcon van de buitenlandse gasten. Zelfs het presidium was niet altijd voltallig en ook op het toneel werd in de warmte geregeld aanstekelijk gegaapt. Onze tolk verontschuldigde zich een keer voor het feit dat hij ons een paar uur alleen moest laten. Er vond een aparte bijeenkomst plaats van duitsschrijvende leden van de schrijversvereniging die tevens lid van de communistische partij waren. Er moest een nieuw bestuur worden gekozen.

Wij stonden meestal niet vóór negen uur op, uit bed gebeld door onze gids die zeer plichtsgetrouw bleek te zijn. Een beetje verdrietig of mismoedig zat hij op ons te wachten in de hall van het hotel met zijn grote marmeren pilaren, waar de eerste drukte reeds aan de gang was. Bijna iedere dag kwamen er nieuwe gasten, opgewacht of begeleid door een klein ontvangstcomité. Bloemen, meestal gladiolen in cellofaan die blijkbaar tot de ontvangsttraditie behoorden, werden aange-

boden. De kennis van vreemde talen werd op de eerste proef gesteld. Men zag forse Bulgaren, goedgeklede Joegoslaven, glimlachende Chinezen en Noord-Koreanen, een keer een jonge Polinesische vrouw met een bloem in het haar, een andere keer een gezelschap stoere Russische vrouwen van middelbare leeftijd, op weg naar of terug van een congres. Tijdens het korte bezoek van Tito, op doortocht van Moskou naar zijn land, werd een deel van de derde verdieping, waar ik logeerde, gereserveerd, vermoedelijk voor leden van zijn reisgezelschap. Gerrit Kouwenaar, die mij op een middag van mijn kamer wilde halen, werd tegengehouden door een heer in burger aan wie hij zijn voornemen te kennen moest geven en die hem tot de deur van mijn kamer begeleidde. Onkundig van deze geheimzinnigheid nam ik een bad. Later verhuisde ik naar de eerste verdieping, naar een nog mooiere kamer, waar Kouwenaar de lits-jumeaux met mij deelde.

In het restaurant van het hotel, achter de hall, uitgebreid met een binnenplaats waar het 's avonds heerlijk koel was, hadden wij carte blanche. Wij begonnen de dag met een eenvoudig ontbijt van naar keuze koffie, thee met citroen, brood, kaas, vleeswaren en tomaten. 's Middags en 's avonds aten wij warm en uitgebreid: sardines, Noord-Koreaanse kaviaar (een rood grofkorrelig gerecht, minder smakelijk dan het russische), soep, gekookte of geroosterde vis, in de Donau gevangen, vlees, patattes frites, sla, ijs of aardbeien, en turkse koffie die heel lekker was. Wij dronken bier, wijn of mineraalwater; vooraf tuica, een forse pruimenjenever die ook bij ontvangsten en feestelijke gelegenheden geschonken werd, de nationale drank waarvan de Roemeense mannen en vrouwen grote hoeveelheden op kunnen. Drinkend wenst men elkaar ‘noroc’ (geluk), een spreuk die ik in ‘noroc i capsuni’ (geluk en aardbeien) veranderde. In het begin van juni uit Holland vertrokken had ik thuis geen gelegenheid gehad aardbeien te eten, welk verzuim in Roemenië ruimschoots werd vergoed. Meestal kregen wij kleine donkere bosaardbeien met slagroom en poedersuiker. Onze gids beschouwde het als een belangrijk onderdeel van zijn taak mij grote hoeveelheden te laten opdienen. Mijn drinkspreuk werd, in de kleine groep van schrijvers met wie wij geregeld aten, populair, zodat ik het genoegen smaakte althans iets aan het roemeense gezelschapsleven te hebben veranderd. De avondmaaltijd begon laat, meestal niet voor negen uur, en werd tot elf uur, vaak tot middernacht voortgezet. Behalve in het hotel aten wij een enkele keer in de stad of buiten, maar altijd met dezelfde overdaad die ons wel eens benauwde.

Wij begrepen dat wij alleen aan ons eten in een dag het weekloon van een Roemeense arbeider verteerden.

De maaltijden waren dikwijls de beste gelegenheid om met Roemeense schrijvers kennis te maken en van gedachten te wisselen. Bovendien aten ook zij op kosten van de schrijversvereniging die van de staat voor de organisatie van het congres een belangrijke subsidie ontvangen had. De nota's van onze verteringen werden door onze gids steeds voor accoord getekend. Het was een van de argumenten die hij aanvoerde om ons duidelijk te maken waarom hij altijd bij ons moest zijn. In het begin van ons verblijf hadden wij gezegd dat wij niet voortdurend beslag op hem wilden leggen maar dat wij graag alleen, te voet, de stad wilden verkennen. Wij waren er niet in geslaagd hem te overtuigen. Hij was bang dat wij zouden verdwalen. Bovendien was het zijn taak ons te begeleiden en ons van dienst te zijn, een taak waarvoor hij van zijn gewone redacteurswerk was vrijgemaakt. Wij hebben ons meer dan eens afgevraagd of hij, behalve onze gids, ook onze bewaker was, maar alles welbeschouwd leek ons deze kwalificatie niet toepasselijk. Naar de gretigheid te oordelen waarmee hij de maaltijden in het hotel en elders nuttigde, veronderstelden wij dat die alleen al een grote attractie voor hem betekenden. Van aard was hij correct, welwillend en hulpvaardig, ook in zaken waarbij het partijbelang niet ter sprake kwam.

Het is mogelijk dat men de tolken en gidsen, vóór het begin van het congres, algemene richtlijnen heeft gegeven en het is duidelijk dat het congres, met zijn excursies en uitstapjes, een propagandistische bedoeling had. Men wilde ons stellig een zo gunstig mogelijk beeld geven van de resultaten die na tien jaar volksdemocratie in Roemenië waren bereikt, resultaten die waarschijnlijk vooral op het gebied van de landbouw en de industrie moeten worden gezocht, maar waarover wij moeilijk konden oordelen omdat wij volkomen onkundig waren van de toestand die voordien in het land heerste. Wij konden slechts oordelen over wat wij zagen. Vergeleken met Nederland en West Europa is Roemenië een arm land, met een bevolking die in hoofdzaak van de landbouw leeft, onder nog altijd primitieve omstandigheden. Een van de eerste maatregelen van de communistische regering was dan ook het landbouwbedrijf te rationaliseren. In de Duitse krant, *Neuer Weg,* die ik geregeld las, kwam ik herhaaldelijk open brieven tegen van zg. ‘werktätige Bauern’, boeren die op een landbouwbedrijf collectief

werken, brieven waarin zij hun zelfstandig gebleven collega's opwekten toe te treden tot het collectief dat met staatshulp in de gelegenheid is kostbare landbouwmachines aan te schaffen. Over het algemeen kreeg ik de indruk dat de verbetering van de algemene toestand, waaraan de regering uiteraard veel gelegen is, langzaam tot stand komt, in de eerste plaats doordat er, vergeleken met West Europa, een enorme achterstand is, en verder doordat men te zeer op eigen krachten is aangewezen. Met een zekere trots maakte men ons soms attent op Russische of Tsjechische machines of op andere vormen van hulpverlening. Maar zelfs voor een zo ontechnisch iemand als ik was het duidelijk dat deze hulp ontoereikend is om van Roemenië in korte tijd een welvarend land te maken. Er is te weinig ruilverkeer en de industrialisatie gaat te langzaam. Men denkt in vijfjarenplannen die van de bevolking veel geduld vergen, ook al worden, volgens de kranten, in vele sectoren van het bedrijfsleven de normen overschreden.

Het spreekt vanzelf dat wij voornamelijk in contact kwamen met communisten of met mensen die het regiem een goed hart toedragen, zonder lid van de communistische partij te zijn. Lid zijn van een schrijversvereniging die het principe van het socialistische realisme huldigt en in ieder opzicht van de partij afhankelijk is, zonder lid te zijn van de communistische partij zelf, maakt voor een westerse beoordelaar trouwens weinig verschil. Toch bestaan er wel degelijk verschillen. Er zijn schrijvers die in het communisme geloven en trouwe verkondigers zijn van de opvattingen die door de partij met betrekking tot de kunst worden gepropageerd. Er zijn ook schrijvers die de periode van het socialistische realisme als voorlopig beschouwen en voor de toekomst hopen op een grotere zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Tenslotte zijn er auteurs die de toestand nemen zoals zij is, dichters die de voorgeschreven partijlyriek afleveren, maar zich thuis voor eigen genoegen aan de beoefening van een zg. decadente literatuur bezondigen. Er zijn drie mogelijkheden: geloven, zich aanpassen en een compromis sluiten, of zijn mond houden. Van communistisch standpunt bezien kan dat moeilijk anders. Het communisme is niet verdraagzaam maar agressief. Iedere afwijkende mening wordt als een bedreiging gevoeld en kan om die reden niet worden geduld. Kritiek is slechts mogelijk voor details die het algemene principe onaangetast laten en voornamelijk op technisch gebied liggen. Van een dergelijke kritiek, die natuurlijk ook in de gaten wordt gehouden en die met allerlei subtiele prestigeoverwegingen rekening moet houden,

wordt in de kranten veel ophef gemaakt. Zij geldt als een uiting van democratisch zelfbeschikkingsrecht, maar onderscheidt zich in essentiële mate van de kritiek die in West Europa door de vrijheid van drukpers en op andere wijze mogelijk is.

De kranten worden in Roemenië door de staat uitgegeven en behalve dat zij door papierschaarste uit slechts enkele bladzijden bestaan, bevatten zij ook alle hetzelfde gecensureerde nieuws, zodat de lectuur al gauw een vervelende bezigheid wordt. Over de landen achter het IJzeren Gordijn brengen zij uitsluitend goed nieuws. De toon ervan is dikwijls kinderlijk en naief, zoals het hele openbare leven met zijn leuzen, zijn geforceerde optimisme en zijn doctrinaire vertrouwen in de toekomst iets naiefs heeft. Over West Europa is men slecht geïnformeerd. Veel schrijvers, vooral onder de jongeren, waren nooit buiten de grenzen geweest en hadden nooit een buitenlandse krant in handen gehad, met uitzondering bijvoorbeeld van de communistische *Humanité*. Onze tolk was vóór de oorlog korte tijd in Tsjecho-Slowakije geweest om een reportage te maken over het nationaal-socialisme in de Sudeten-duitse gebieden, een verschijnsel waarover hij, nog vóór de communistische omwenteling, een boek publiceerde en dat hij in de scherpste bewoordingen afkeurde. Zijn communisme was, de omstandigheden in aanmerking genomen en rekening houdend met de teleurstellingen die hij een leven lang had moeten ondergaan, begrijpelijk. Hij heeft nooit een poging gedaan ons zijn standpunt op te dringen. In het begin van onze kennismaking had ik de indruk dat hij zich bepaalde, in zijn communistische wereldbeeld passende voorstellingen had gevormd van de toestand die in West Europa, moest heersen. Hij vroeg ons uitvoerige inlichtingen over het leven van de arbeiders in ons land. Wij vertelden hem dat een arbeider voor zijn maandloon 1500 kilo aardappelen, 500 pakjes sigaretten, twee of drie costuums, twee rijwielen, of tien tot vijftien paar schoenen kon kopen. Vooral de laatste cijfers maakten indruk.

Voor de gebrekkige kennis van de toestand in West Europa is niet alleen de berichtgeving verantwoordelijk, of de onmogelijkheid om naar het buitenland te gaan. Het is een principiële misvatting. Men denkt in marxistische termen, in tegenstellingen van socialisme en kapitalisme, van volksdemocratie en uitbuiting. Verwondering wekte de mededeling dat in ons land staatspensioen bestaat. Een van de krachtigste argumenten was een verwijzing naar Amerika dat als een bolwerk van het kapitalisme wordt beschouwd. Op een keer vroeg ik

een Roemeense schrijver of men ook in zijn land de uitdrukking ‘IJzeren Gordijn’ had gebruikt. Zeker, antwoordde hij, maar altijd op een enigszins ironische toon. Hij gaf toe dat het IJzeren Gordijn wel degelijk bestond en dat het voor een gewone sterveling onmogelijk was het land te verlaten, zelfs al had men het vaste voornemen weer terug te keren. Alleen voetballers mochten naar het buitenland, voegde hij er spijtig aan toe. Het laatste jaar was daarin enige verbetering gekomen. Groepsgewijs kon men uitstapjes over de grenzen maken, voorlopig weliswaar nog slechts achter het IJzeren Gordijn. Kennissen van hem vertrokken naar Constantsa, om vandaar een bootreis langs de kust van de Zwarte Zee te maken. Er was sprake van dat enkele schrijvers in het najaar een bezoek aan West Europa zouden brengen. Desondanks was het onmogelijk om eenvoudig een paspoort aan te vragen en een kaartje bij een reisbureau te bestellen. In de stad zag ik enkele reisbureaus: de affiches lieten veel aan de fantasie van de reiziger over.

De gebrekkige reismogelijkheden worden in Roemenië, vooral door de schrijvers en over het algemeen door mensen met een zekere ontwikkeling, als een gemis gevoeld. Datzelfde gemis voelt men in de onmogelijkheid om voor eigen rekening en naar eigen smaak kranten, tijdschriften en boeken uit het buitenland te bestellen. Er is in Boekarest een bibliotheek voor buitenlandse literatuur met 140.000 delen, die voortdurend wordt aangevuld en waarvan de directie ook lezingen organiseert. Men liet ons daarvan een programma zien. Meestal zijn het, voor zover het West Europese auteurs betreft, voordrachten over klassieke schrijvers: Corneille, Thackeray, Shakespeare, Cervantes, Heine. De uitlening van boeken is niet vrij. Op onze vraag naar de Hollandse periodieken, die in de leeszaal kunnen worden geconsulteerd, liet men ons *De Waarheid* en een communistisch vrouwenweekblad zien. Uit Duitsland had ik als treinlectuur een Italiaans weekblad en de zaterdagavonduitgave van de *Süddeutsche Zeitung* meegebracht, een krant van 36 pagina's. Het Italiaanse weekblad, met zijn sensationele illustraties en zijn foto's van schoonheidskoninginnen, had reeds in de trein geamuseerde nieuwsgierigheid gewekt. De Duitse krant gaf ik aan onze gids die haar met een zekere verlegenheid doorbladerde. Na een gemeenschappelijk bezoek aan een landbouwcollectief vergat hij haar mee te nemen, wat hij pas op het laatste ogenblik bemerkte. Snel liep hij terug om de krant te gaan halen.

De gesprekken met de Roemeense schrijvers waren altijd zeer

vriendschappelijk, zelfs wanneer het over principiële zaken ging en de standpunten onverzoenbaar bleken. Niet altijd was dat het geval. Het communisme is in de praktijk een gemengd verschijnsel. Streng in zijn opvattingen en in de handhaving van een gesloten systeem van denkbeelden en maatregelen, ondergaat het in de mensen zelf een proces van persoonlijke aanpassing. Er zijn ernstige en gemoedelijke communisten, strenge en vrijzinnige. Voor de grote massa van het Roemeense volk is het communisme vermoedelijk een kwestie van voedsel, kleding en huisvesting. De economische resultaten wegen het zwaarst en het is de vraag of een boer of arbeider het gemis aan persoonlijke vrijheid, dat op het gebied van de cultuur tot voor ons onaanvaardbare vormen leidt, als een gemis beseft. Roemenië heeft nooit een democratie gekend, werd eeuwenlang door vreemde machthebbers bestuurd en onderdrukt. Het koningshuis, van Duitse afkomst, heeft er zich nooit thuis gevoeld. Waarschijnlijk zien grote groepen van het Roemeense volk het communisme als de zoveelste verandering van politiek decor. Onder de schrijvers heerste, voor zover zij niet communisten waren, een zekere gelatenheid, een verlangen om van hun leven en hun kunst te maken wat ervan te maken valt. Deze gelatenheid was over het algemeen niet somber van aard, al heb ik ook kennis gemaakt met uitingen van mismoedigheid en verbittering. De Roemenen leken mij zeer vitaal en levenslustig. Niet zelden kon men vergeten dat men in een communistisch land was. De gesprekken over de gewone dingen verschilden weinig of niets van die in ons land. Men schertste graag en had gevoel voor humor. Op de markt vertelde ons een kippenhandelaar, nadat wij hadden toegezien hoe hij een afdingende vrouw te woord stond, dat hij niet beneden dertig lei wilde gaan, maar zijn kip anders liever met zijn vriendin opat. Hij zei het niet boos, verontwaardigd of afgunstig, maar als een grap waar hij zelf plezier in had.

Wij werden nooit met een scheef oog aangezien door mensen uit het volk, voor wie het duidelijk moest zijn dat wij tot een ‘bevoorrechte klasse’ behoorden. Van rancune, een van de drijfveren in de door West-Europese communisten geleide klassenstrijd, bleek ons niets. Eerder was er sprake van een zekere onderdanigheid, een overblijfsel uit een feodaal verleden dat ons verlegen maakte. Arbeiders in de collectieve bedrijven die wij bezochten, namen de pet voor ons af, een gebaar dat wij niet konden beantwoorden omdat wij blootshoofds gingen. De communistische groet heb ik nooit zien maken. De om-

gangsvormen onder de schrijvers waren ongedwongen. Men groette elkaar met een handdruk, al sprak men elkaar met ‘tovarisch’ aan. Vrouwen kuste men hoffelijk de hand. Uit dat alles en uit andere verschijnselen mag men misschien concluderen, dat het communisme in Roemenië er nog niet in is geslaagd het volkskarakter grondig te veranderen en de nieuwe mens te doen ontstaan die, volgens de marxistische opvattingen, de oude moet vervangen.

Vreemd bleven voor mij de leuzen en de portretten van partijfunctionarissen die overal zijn opgehangen. Op de trams, aan de ingang van het kleinste dorp, op gebouwen en in fabrieken las men: *Leve de Roemeense volksrepubliek, Leve ons dierbare vaderland, Leve de onverbreekbare vriendschap tussen het Sovjet-russische volk en de Roemeense volksdemocratie, Leve het machtige Sovjet-russische vredesleger,* of uitspraken van een dergelijke strekking, de enige reclame die men op straat aantreft. De grote portretten, waar tijdens het bezoek van Tito diens beeltenis aan werd toegevoegd, deden mij door hun onbewogenheid aan reusachtige pasfoto's denken. Leuzen en portretten geven aan het straatbeeld, althans voor een westerse toeschouwer iets opgeschroefds, een retorisch accent. Een Roemeense schrijver, aan wie ik deze indruk mededeelde, antwoordde mij dat het in de eerste jaren veel erger was geweest en dat men er op de duur geen aandacht meer aan schonk. Het is met de leuzen in Roemenië als met de fietsen in Holland: alleen een buitenlander staat er verbaasd over.

Na beëindiging van het congres werden voor de buitenlandse gasten excursies georganiseerd. De ene taxi na de andere kwam voorrijden en in een lange file vertrokken wij naar de plaats van bestemming. Een van de eerste uitstapjes was naar een kunstenaarshuis, een zg. *casa de recreatie*, waarvan er in het land verspreid verscheidene zijn. In deze huizen kunnen kunstenaars, alleen of met hun gezin, niet slechts uitrusten en vacantie houden maar ook werken. Zij wonen er op kosten van de staat.

Het huis, dat wij bezochten, was een oud kasteel in de buurt van Boekarest, kasteel Mogasoaia, met een vijver en een park waarin de vroegere adellijke bezitters begraven liggen. Op de opstaande grafsteen stond de volledige levensgeschiedenis van een van deze edelen, die in de vorige eeuw leefde, uitgebeiteld: garde-officier in Frankrijk, meegevochten in de mexicaanse expeditie van Napoleon III enz. Het kasteel zelf, dat in de loop van de geschiedenis driemaal door brand

was vernield, had men in de oorspronkelijke stijl gerestaureerd om het als museum voor oude kunst te gebruiken. Zalen met verschillende vloeren van zwart of rood marmer, of van ingelegde glasstukjes op een goudkleurige ondergrond; prachtige deuren van hout met uitgesneden vlechtwerk, van gesmeed ijzer of glas; een onderaardse gevangenis; tussen het kasteel en de vijver een voortreffelijk grasveld met in figuren gecoupeerde struiken en enigszins detonerend nieuw beeldhouwwerk. In een bijgebouw, los van het kasteel, was het eigenlijke schrijvershuis ingericht, een soort hotel met zalen voor verschillende doeleinden en met één- of tweepersoonskamers, alle op gelijke wijze van het nodige voorzien. Een van deze kamers liep ik binnen en bleef er enkele ogenblikken staan, mij afvragend of ik er zou kunnen werken. De kamer was bewoond: in een asbakje naast het bed lagen sigarettenpeukjes, op het nachtkastje stond een medicijnflesje en lagen enkele boeken, waaronder novellen van Thomas Mann. Boven het bed een electrische peer. Aan een van de muren een stilleven met een Frans boek. Een klerenkast, een tafel met een gebloemd kleedje, enkele stoelen en een leunstoel met gebloemde bekleding, drie tapijtjes, lange tot de grond vallende vitrages. Toiletcabinet met wasbak en douche. In de rand van de tafel in de kamer was een blikken bordje gespijkerd met erop: *Ministerul Culturul-Casa de recreatie*. De kamers hebben dezelfde afmetingen en zien er hetzelfde uit. Voor een debuut krijgt men niet een kleiner vertrek dan voor het schrijven van een trilogie.

Een andere keer bezichtigden wij het Ministerie van Cultuur dat in een reusachtig gebouw aan de rand van de stad is gevestigd. Het gebouw, naar russisch voorbeeld ontworpen, was nog niet voltooid, maar werd reeds voor verschillende doeleinden gebruikt. Behalve bureaus en redacties zijn er de zetterijen en drukkerijen van de staatsuitgeverij in ondergebracht.

Wij waren niet de enige bezoekers. In de lange gangen kwamen wij geregeld ploegen nieuwsgierigen tegen, ook schoolkinderen met hun onderwijzers. Op 8 Mei 1951 waren er de eerste kranten van de (russische) persen gekomen. Tegenwoordig drukt men er alle dagbladen, verscheidene tijdschriften en een belangrijk deel van de boekenproductie. Het gebouw bezit een eigen electriciteitscentrale en rotatiepersen met twaalf rollen, die in een uur 720.000 exemplaren kunnen afleveren. De machines waren door Sovjetrussische ingenieurs gemonteerd. In het bedrijf werken veel vrouwen en meisjes die tevoren een tweejarige opleidingscursus hebben gevolgd. Wij zagen ze aan de

machines staan: moeders en bakvissen, vrijpostigen en verlegenen. Veel van de genummerde machines hadden een puntvlaggetje met gouden franjes, waarop *Fruntas in productie* was gedrukt, met daaronder een takje. Op die manier worden arbeiders en arbeidsters onderscheiden die de norm hebben overschreden en om die reden ook een hoger loon ontvangen. Hier en daar zag ik ook borden met portretten van arbeiders en ingenieurs die hun best hadden gedaan of een vereenvoudiging van de werkwijze hadden bedacht. De borden waren met rood vloeipapier en papieren bloemen versierd. Voor de zetmachines, de rotatiepersen en voor degenen die zich hebben onderscheiden maakt men geen verschil in de salariëring tussen mannen en vrouwen. De arbeiders verdienen van 700 tot 2000 lei per maand. Ter ere van Tito, wiens bezoek was aangekondigd, waren de offsetmachines voorzien van rode vlaggen met sikkel en hamer in een krans van korenaren. Verder zag ik lijsten van arbeiders die de belofte hadden gedaan een bepaald werk binnen een bepaalde tijd te verrichten, zoals vrome gelovigen hun heiligen geloften doen. Tot slot werden wij naar een langwerpig vertrek gebracht waar het gastenboek, goud op snee, ter tafel kwam en ons werd verzocht er iets in te schrijven. Men bood ons een glas water aan. Aan de muur een kleurgravure, een episode uit het leven van Lenin voorstellend, en foto's van het Russische Stalinhuis voor arbeiders in de typografische bedrijven.

Andere objecten die wij bezochten, waren een landbouwcollectief, een fabriek voor landbouwtractoren, een gevangenis waar communistische leiders opgesloten waren geweest en die nu in een soort pelgrimsoord was veranderd, een wijnkelder, de aanleg van een reusachtige stuwdam in het noordelijk deel van de Karpathen. Het landbouwcollectief was een grote modelboerderij van 2400 hectaren met akkers, broeikassen, veeteelt, kippenfokkerij, worst- en melkfabriek enz., waar ruim 500, in het seizoen 1000 mensen werkzaam zijn. Op de worstfabriek stond: *Leve ons dierbare vaderland de Roemeense volksdemocratie*. Tussen de kassen, hoog aan een paal, en op de velden hingen luidsprekers. Op de hoek van een koolveld een soort schoolbord met de namen van bouwers die meer hadden geproduceerd dan zij hadden beloofd.

Tot slot van ons verblijf in Roemenië maakte ons gezelschap, over vijftien taxi's verdeeld, een lange tocht door het land. Kouwenaar en ik werden gescheiden en in afzonderlijke taxi's ondergebracht. Ik kreeg een andere tolk, een nog jonge mooie vrouw, de echtgenote van

een professor, die in perfect Frans met mij converseerde en en passant voortdurend bezig was haar lange kastanjebruine haren op verschillende manieren op te maken. Wij reden over stoffige wegen vol kuilen, zodat er geregeld banden knapten, door dorpjes waarvan de bewoners onze karavaan nieuwsgierig nazagen, door bergen, dalen en bossen, over vlakten in een kleurige afwisseling. Wij bezochten de voormalige zomerverblijven van de koninklijke familie, als een curiositeit, een wraakneming op het verleden dat intact is gelaten: parvenu-achtige kastelen met wapencollecties, kopieën van beroemde schilderijen en zalen in allerlei imitatiestijlen. Wij werden onthaald en toegesproken.

Tussen de bedrijven door hadden wij met onze eigen gids kleine uitstapjes in de buurt van Boekarest gemaakt. Ik was zeer gecharmeerd van de Roemeense dorpen die mij aan foto's uit de biografie van Tjechov herinnerden: een lange straat, lage witgepleisterde huizen met een veranda, een tuin en een wit hek van houten spijlen en een bank waarop de bewoners na gedane arbeid plaatsnemen. In een dorpsherberg dronken wij goedkoop bier, aten knoflookworstjes die in de buitenlucht op een fornuis met een houtvuur werden gebraden. Wij zagen er alle soorten hoeden en petten.

Het is niet gemakkelijk zich een voorstelling te vormen van de omstandigheden waaronder de gewone man in Roemenië leeft. Het moet voor de meesten een hard leven zijn, zonder veel comfort. Ik vroeg de chauffeur van onze taxi wat hij verdiende en hoeveel werkuren hij maakte. Bij een beoordeling van zijn mededelingen moet men bedenken dat deze chauffeur tot de best betaalde arbeiders behoorde. Zijn basisloon was 600 lei per maand, met fooien 1500 lei. Zomer en winter ontving hij een stel werkkleren. De tram was voor hem en zijn gezin vrij. Hij kreeg 18 dagen vacantie die hij met zijn gezin, tegen betaling van 120 lei, de kosten van vervoer inbegrepen, in een vacantiehuis van zijn valevereniging kon doorbrengen. Hij werkte twaalf uur en was daarna een etmaal vrij. Voor zijn genoegen ging hij naar de schouwburg, de bioscoop en de paardenrennen. Hij bezat een kleine bibliotheek van romans en boeken op het gebied van de electrotechniek en de automechanica. Ik vroeg hem wat hij over het algemeen van de mensen vond. De mens is goed en vlijtig, was zijn antwoord, de slechte mens is een uitzondering die overal voorkomt. Van een vrouw verlangde hij dat zij goed haar huishouden deed. Met een zeke-

re trots vermeldde hij dat zijn vrouw niet hoefde te werken. Ik vroeg hem wat hij graag zou willen doen. Hij zou graag eens naar het buitenland gaan, antwoordde hij na enig nadenken en met een glimlach.

Niet alle arbeiders verdienen het loon van deze chauffeur. Men noemde mij cijfers van 600 tot 1000 lei per maand. Onze tolk verklaarde dat men met 2000 lei in de maand behoorlijk leven kon. Ik noteerde prijzen van verschillende artikelen: een pot jam 6,65 lei, verse pruimen en kersen 5,90 en 4,15 lei per kilo, macaroni 5 lei, rijst 9 lei, haring 101 lei, bieten 0,60 lei, brood 2 lei, wit brood 2,20 lei, boontjes 2 lei, alles per kilo, sla 0,40 lei en bloemkool 1,50 lei per stuk. Een karton biscuits van een half pond 5,50 lei. Textiel en industriële goederen zijn duur en moeilijk te krijgen. Op een keer ongeveer vijf uur in de ochtend, zag ik mensen in de rij staan voor een melkwinkel die pas enkele uren later open zou gaan. Wijn kost 30 lei per fles. Wanneer een arbeider zich voor een bepaald werk of een bepaalde betrekking aan meldt moet hij zijn werkvergunning laten zien, een soort staat van dienst waarop ook eventuele vergrijpen en gevangenisstraffen zijn aangetekend. Voor politieke tegenstanders was het in de eerste jaren na de omwenteling moeilijk of onmogelijk om aan werk te komen. In de trein maakte ik kennis met een journalist die zijn brood verdiende met het slijpen van oude scheermesjes.

Op een donderdagavond vertrok ik met dezelfde Arlberg Express, waarmee ik was gekomen en waarin men een slaapwagen voor mij had gereserveerd, uitgeleide gedaan door onze gids en enkele anderen. Men had mij een pakket met brood, ham, tomaten en abricozen en twee flessen mineraalwater meegegeven. De volgende middag waren wij aan de grens. Toen wij het Hongaarse grensplaatsje waren binnengereden en ik mijn paspoort had afgegeven, legde ik mij op mijn bed en viel in slaap. Ik werd gewekt door een Hongaarse douane die mij met hulp van de conducteur meedeelde dat mijn visum ongeldig was en dat ik in Boekarest een nieuw moest halen. Op een tegenoverliggend spoor stond de sneltrein naar Boekarest gereed. Ik kleedde mij aan en droeg mijn koffer en schrijfmachine naar de trein. Terug op het Roemeense grensstation werd er, omdat ik niet over een kaartje voor de terugreis beschikte en ook geen Roemeens geld meer bij mij had, een soort proces-verbaal opgemaakt. Ik reisde op crediet van de schrijversvereniging. Een Roemeense medereiziger leende mij geld voor de slaapwagen en de taxi. Zaterdagochtend verscheen ik op-

nieuw in het luxueuze Athenee Palace, tot grote ontsteltenis van de donkere dromerige dame die voor mijn heil verantwoordelijk was. Onmiddellijk werd alles in het werk gesteld om mij een nieuw visum te bezorgen. Ik moest vele formulieren invullen en op het laatste ogenblik slaagde men er nog in pasfoto's van mij te laten maken. De fotograaf brachten wij in onze taxi naar huis.

Zondagmiddag was ik opnieuw aan de grens. Het nu al vertrouwde langdurige oponthoud, het urenlange controleren van de passen, het toezicht van gewapende soldaten met witte handschoenen die achter op de treeplank tot de grens meereden en daarna aan de machinist het sein gaven dat hij door kon rijden. Aan de grens hoge uitkijkposten met soldaten, gewapend met een karabijn en voorzien van een verrekijker. Deze keer lieten de Hongaarse douanen mij passeren. De volgende ochtend vroeg was ik in Oostenrijk. Ik vroeg een van de Oostenrijkse douanen of hij mijn Hongaarse geld kon wisselen.

- Hoeveel heeft u?
- Vijftig forint.
- Nehmen Sie es mit als Andenken.

Gebruiksaanwijzing

Met uitzondering van het eerste hoofdstuk, waaraan het boek zijn titel ontleent, spreken de verschillende afdelingen voor zichzelf, en voor wat zij waard zijn. Het eerste hoofdstuk bevat de notities die ik gedurende een aantal jaren in het tijdschrift *Tirade* heb gepubliceerd. De figuren, die erin voorkomen, worden met hun initialen aangeduid. Achter die initialen verbergen zich in hoofdzaak schrijversnamen. Bij het ontraadselen kan de lezer zijn kennis van de hedendaagse (of recente) vaderlandse literatuur op de proef stellen. Maar zelfs als het hem lukt de echte namen te vinden, waarmee de liefhebber weinig moeite zal hebben, moge hij bedenken dat het hier gaat om figuren wier gedragingen worden gezien als momenten in de rol die zij in het literaire leven spelen. Ik schrijf in deze notities over acteurs en over hun gebaren. Ik heb niet de pretentie een beeld te geven van wat deze acteurs in hun vrije tijd uitspoken, wanneer het doek is gevallen en zij op heel andere demonstraties zijn aangewezen dan waarvan hun publieke optreden voor mij getuigde. Er bestaat dus een essentieel verschil tussen wat ik in *Cryptogram* over bijvoorbeeld dr V.E.v.V. of de heer A.d.B. schrijf en wat ik mij in *Indrukken, herinneringen en gesprekken* van Hans Lodeizen herinner wiens naam ik volledig heb weergegeven. In het laatste geval heb ik wel degelijk een poging gedaan, hoe vluchtig ook, deze dichter als mens te schetsen, al blijft ook dat beeld geheel voor mijn eigen rekening. De verantwoordelijkheid voor wat ik over de met hun initialen aangeduide figuren reproduceer neem ik, met de hier gestipuleerde beperking, getroost op mij, zij het misschien niet, in tegenstelling tot de heer A.d.B., tot voor mijn executie-peleton. Daarover zou ik eerst nog eens serieus moeten nadenken.